

Historisch Tijdschrift
Holland

27e jaargang
nummer 6
december 1995

Holland

Holland, regionaal-historisch tijdschrift

Holland is een tweemaandelijkse uitgave van de Historische Vereniging Holland, die voorts de reeks *Hollandse Studiën* uitgeeft. *Holland* wordt kosteloos aan de leden toegezonden. Voor de *Hollandse Studiën* gelden speciale ledenprijzen/ledenkortingen.

Redactie

J. Brugman, J.W.J. Burgers, P.G.M. Diebels, G.M.E. Dorren, P.C. Jansen, M. Keblusek, P. Knevel, E. Kreuwels, J.C.M. Pennings, J. Steenhuis, G. Verhoeven, E.L. Wouthuysen.

Vaste medewerkers

H.J. Metselaars (archieff- en boekennieuws), F.J. van Rooijen (boekennieuws), W.A.M. Hessing (archeologie).

Kopij voor *Holland* en *Hollandse Studiën* te zenden aan de redactiesecretaris van *Holland*, mevr. drs M. Keblusek, Theophile de Bockstraat 19^{II}, 1058 TW Amsterdam, telefoon 020-6695548.

De kopij moet worden ingediend conform de richtlijnen van de redactie. Deze zijn verkrijgbaar bij de redactiesecretaris.

Publikaties ter bespreking of aankondiging in *Holland* gaarne zenden aan de boekenredacteur: dr G. Verhoeven, p/a Gemeentelijke archiefdienst Delft, Oude Delft 169, 2611 HB Delft, tel. 015-2602340.

Historische Vereniging Holland

De Historische Vereniging Holland stelt zich ten doel de belangstelling voor en de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland in het bijzonder in haar regionale en lokale aspecten te bevorderen.

Secretariaat: mevr. drs G.J.A.M. Bolten, p/a Rijksarchief in Noord-Holland, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem

Ledenadministratie: M.G. Rotteveel, p/a Rijksarchief in Noord-Holland, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem, telefoon 023-5319525.

Contributie: f 45,- per jaar voor gewone leden (personen), f 50,- per jaar voor buitengewone leden (instellingen), na ontvangst van een acceptgirokaart te storten op postgirorekening nr 339121 ten name van de Historische Vereniging Holland te Haarlem. Zij die in de loop van een kalenderjaar lid worden, ontvangen kosteloos de in dat jaar reeds verschenen nummers van *Holland*.

Losse nummers: f 7,50, dubbele nummers f 15,-, vermeerderd met f 3,- administratiekosten voor een enkel nummer, f 5,50 voor meerdere nummers of voor een dubbel nummer. Losse nummers kunnen worden besteld door overmaking van het verschuldigde bedrag op postgirorekening nr 3593767 ten name van de penningmeester van de Historische Vereniging Holland, afd. verkoop publikaties te Haarlem, onder vermelding van het gewenste.

Hollandse Studiën: delen in de serie *Hollandse Studiën* en het *Apparaat voor de geschiedenis van Holland* kunnen op dezelfde wijze worden besteld als losse nummers van *Holland*. Gegevens over de publikaties van de Vereniging zijn regelmatig te vinden in de rubriek *Verrijgbaar* via *Holland* achterin het tijdschrift.

ISSN 0166-2511

© 1995 Historische Vereniging Holland. Niets uit deze uitgave mag, op welke wijze dan ook, worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

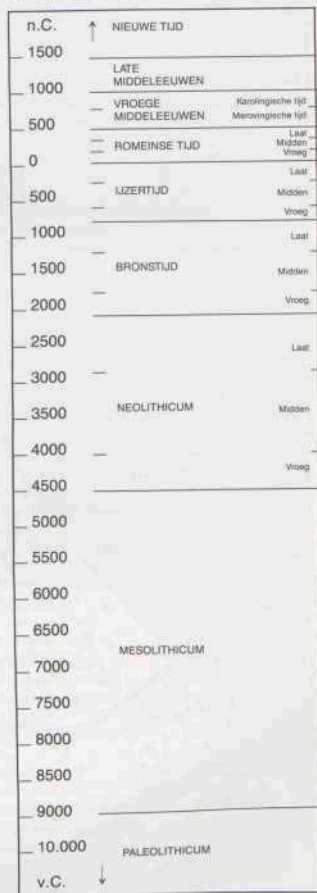
Archeologische kroniek van Holland over 1994

De kroniek bestaat uit twee delen: I Noord-Holland en II Zuid-Holland. Beide zijn ingedeeld in drie rubrieken: Prehistorie, Romeinse Tijd en Middeleeuwen-en-later. Daarbinnen zijn de vindplaatsen alfabetisch geordend. Vindplaatsen die informatie uit meerdere perioden hebben opgeleverd worden gewoonlijk alleen onder de daarvoor het meest in aanmerking komende rubriek vermeld. Bij de berichten bevinden zich bijdragen van derden en ontleeningen aan bestaande literatuur. Ter onderscheiding is het volgende aangehouden. Bijdragen van derden zijn ondertekend; berichten met volledige literatuuropgave zijn letterlijk overgenomen. De overige berichten zijn door de auteurs van de kroniek geschreven, waarbij die met bronvermelding zijn gebaseerd op mededelingen of op literatuur die in de literatuurlijst niet opnieuw wordt vermeld.

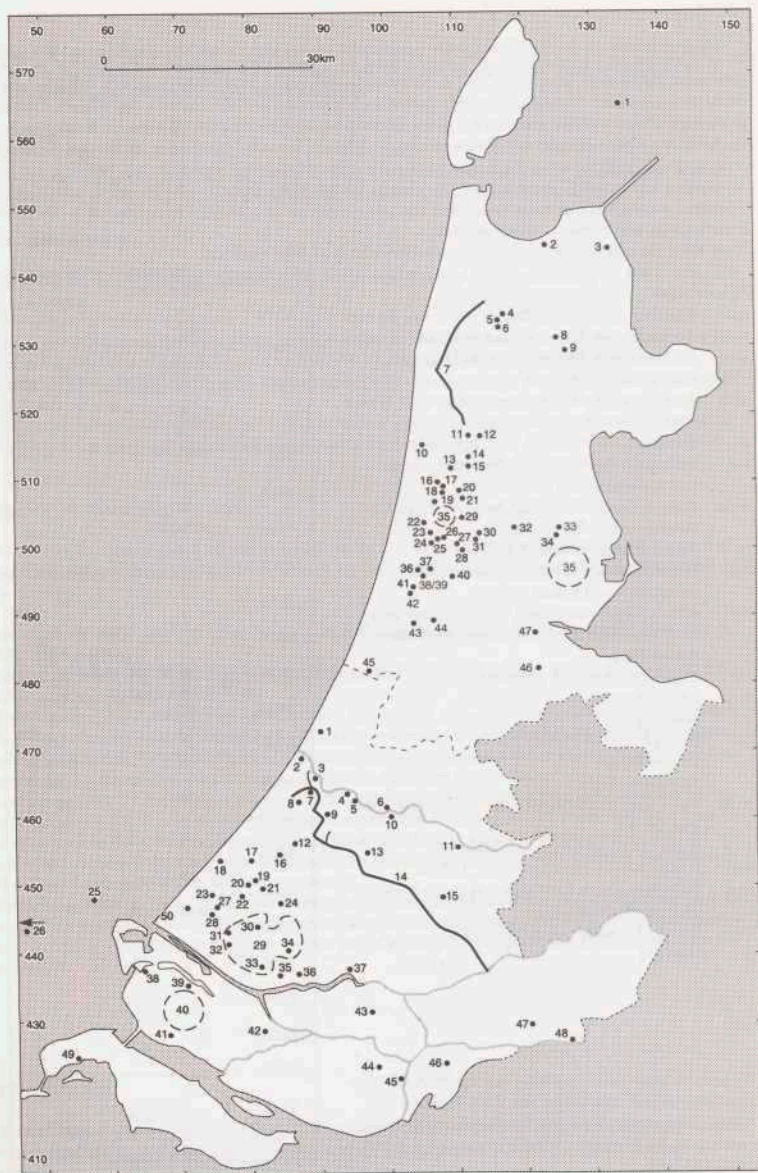
Naar allen die aan deze kroniek hebben meegewerkt gaat onze dank uit.

Afkortingen

AAO	Afdeling Archeologie Onder water van de ROB
ADN	Archeologisch Depot Noord-Holland, Haarlem
AIVU	Archeologisch Instituut van de Vrije Universiteit te Amsterdam
AWN	Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland
B	Bronstijd
BAI	Biologisch-Archeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Groningen
BOOR	Bureau Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam
BP	Before Present = voor 1950
IPL	Instituut voor Prehistorie van de Rijksuniversiteit te Leiden
IPP	Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae-en Proto-historie van de Universiteit van Amsterdam
LM	Late Middeleeuwen (1000-1500)
M	Mesolithicum
N	Neolithicum
NT	Nieuwe Tijd (na 1500)
P	Paleolithicum
R	Romeinse Tijd
RAAP	Regionaal Archeologisch Archiverings-Project van het IPP
RGD	Rijks Geologische Dienst, Haarlem
RMO	Rijksmuseum van Oudheden, Leiden
ROB	Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort
VM	Vroege Middeleeuwen (voor 1000)
IJ	IJzertijd

De kroniek staat onder redactie van drs W.A.M. Hessing, provinciaal archeoloog van Zuid-Holland.
Adres: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Kerkstraat 1, 3811 CV Amersfoort, telefoon (033) 4634233.

Noord-Holland		pag.			pag.
Akersloot: Bockelermeer	15 (B ²)	319	Velsen: Duin- en Kruidbergerweg	41 (IJ/R,LM,NT)	334
Akersloot: Startingerweg	20 (IJ/R,LM)	326	Velsen: Hoogergeest	36 (NT)	359
Alkmaar: Grote of Sint Laurenskerk	11 (NT)	338	Velsen: Noord-Spaarndammer Polder	37 (R)	335
Alkmaar: Laai 217-219	11 (LM,NT)	339	Velsen: ruïne van kasteel Brederode	42 (R,LM,NT)	334
Alkmaar: Bockelermeer	14 (NT)	339	Velsen: Velselbroekpolder B6	38 (R)	336
Alkmaar: Oudorp	12 (VM,LM)	340	Velsen: Velselbroekpolder-Hofgeesterweg	39 (B,IJ)	325
Alkmaar-Oude Sluis: gasleiding	7 (IJ,R,VM,LM)	326	Waddenzee: Scheurrak SOI	1 (NT)	359
Amstelveen: Kostverloren	46 (LM,NT)	340	Waterland en Limmen-Heiloo	35 (R,LM)	360
Amsterdam: Nieuwezijds Kolk	47 (LM)	343	Wieringen: Westerland	2 (VM,LM)	361
Amsterdam: Nieuwezijds Voorburgwal 48-56/Spuistraat 23-29	47 (LM)	344	Wieringermeer: Noorderkwelweg	3 (VM)	362
Amsterdam: Noordermarkt 45	47 (LM)	345	Zaanstad: Assendelft-Communicatieweg	27 (IJ/R)	336
Amsterdam: Onze Lieve Vrouwekapel	47 (LM)	345	Zaanstad: Assendelft-Dorpsstraat	40 (LM)	362
Amsterdam: Prins Hendrikkade	47 (LM,NT)	346	Zaanstad: Assendelft-Zuiderpolder	28 (IJ/R,LM)	337
Amsterdam: Sint Annenstraat 1-3	47 (LM)	346	Zaanstad: Krommenie	29 (IJ/R)	337
Amsterdam: Sint Anthonispoort (de Waag)	47 (LM,NT)	347	Zaanstad: Krommenie-Noorderhoofdstraat	30 (LM)	362
Amsterdam: VARA-strook	47 (LM,NT)	348	Zaanstad: Krommenie-Zuiderhoofdstraat	31 (LM,NT)	362
Amsterdamse Waterleidingduinen	45 (LM,NT)	349			
Beverwijk: Overbosch	24 (B/IJ)	319			
Beverwijk-Heemskerk: Broekpolder	25 (IJ,R,LM)	330	Zuid-Holland	pag.	
Castricum: Rietkamp	18 (R)	331	Barendrecht: Zuidpolderse Boezem	43 (R)	371
Egmond: Egmond a/d Hoef	10 (NT)	349	Benthuizen	13 (NT)	387
Haarlem: carré Koningstraat	43 (P,LM,NT)	349	Bergambacht-Katwijk/Wassenaar: waterleiding	14 (IJ,R,LM,NT)	364
Haarlem: Damstraat	43 (LM,NT)	350	Binnenmaas	44 (R,LM)	387
Haarlem: Donkere Spaarne 40-42	43 (LM,NT)	350	Brielle: Seggelant	39 (IJ,R)	371
Haarlem: Kleverlaan 9	43 (LM)	351	Brielle: Pulder Zwartewaal	39 (LM)	388
Haarlem: Kruisstraat 45	43 (P,NT)	351	Bodegraven: Oud-Bodegrafseweg	11 (R)	371
Haarlem: Nieuwe Gracht 3	43 (P,LM,NT)	352	Delft: parkeerdek Yperstraat	24 (LM,NT)	388
Haarlem: Scheepsmakersdijk	43 (LM,NT)	352	Delft: Oude Delft 16	24 (NT)	389
Haarlem: Veer- en Waarderpolder	44 (N,B,IJ,R,LM,NT)	319	Delft: Noordeinde 15	24 (LM,NT)	389
Heemskerk: Heemskerkerbroekpolder	26 (IJ/R)	332	Delft: Zuideinde	24 (R,LM,NT)	372, 389
Heemskerk: J. Ligthartstraat	23 (B/IJ)	322	Delft: Westvest	24 (LM,NT)	390
Heemskerk: Oosterweg	22 (VM)	352	Delft: Doelentuin	24 (LM,NT)	390
Jisp: Weiver	32 (LM,NT)	353	Delft: Rietveld 54-58	24 (LM,NT)	391
Limmen: Omloop	16 (R)	333	Dordrecht: Dubbeldam 1	46 (LM)	392
Limmen: Oosterzijweg	13 (LM,NT)	353	Dordrecht: Dubbeldam 2	46 (R,LM)	393
Limmen: Schoollaan	17 (LM,NT)	355	Giessenburg	47 (LM)	394
Limmen: Uitgeesterweg	19 (R,LM)	355	Goedereede: Ouddorp	49 (NT)	394
Niedorp: Winkel-Zeewijk	8 (N)	322	Goula	15 (LM,NT)	395
Opmeer: Aardswoud	9 (N)	324	Gorinchem	48 (LM,NT)	395
Purmerend: Achterdijk	33 (LM,NT)	356	's-Gravendeel	45 (R,LM)	372
Purmerend: Plan West	34 (LM)	356	's-Gravenhage: Ockenburgh	18 (IJ,R)	372
Schagen: Hoep-Zuid	5 (IJ,LM)	324, 358	's-Gravenhage: Jan Willem Frisolaan	17 (R)	374
Schagen: De Nes	4 (LM,NT)	358	's-Gravenhage: Luizerlaan	17 (R)	376
Schagen: Witte Paal-Zuidoost	6 (R)	333	's-Gravenhage: Zuidwal/Looijerstraat	17 (NT)	395
Uitgeest: Polder de Uitgeesteren Heemskerkerbroek	29 (R)	333			

	pag.		pag.
's-Gravenhage: Bierstraat	17 (NT)	395	
's-Gravenhage: Kazernestraat	17 (LM,NT)	395	
's-Gravenzande: Marktplein	50 (LM,NT)	396	
Hellevoetsluis: Polder Quack	41 (R)	377	
Katwijk	2 (R,R,VM)	396	
Leiden: Koenesteeg	4 (R)	377	
Leiden: Roomburg	5 (R)	378	
Leiden: Vrouwekerk	5 (LM,NT)	397	
Leiden: Catharijnestraat	5 (LM,NT)	398	
Leiden: Vestestraat	5 (LM,NT)	398	
Leidschendam-Riervink	12 (R)	379	
Maasland: Duijfpolder	32 (LM)	399	
Midden-Delfland: algemeen	29 (N,I,R,LM)	366	
Midden-Delfland 2: Vlaarding- gen/Holierhoekse Polder	34 (IJ)	366	
Midden-Delfland 3: Vlaarding- gen-West/Schinkelshoek	33 (N,IJ)	366	
Midden-Delfland 4: Delft	30 (R)	379	
Midden-Delfland 5: Schipluiden	31 (R)	380	
Monster: Poeldijk	23 (R)	381	
Naaldwijk: Lange Broekweg	28 (LM)	399	
Naaldwijk: Honselersdijk/Mid- del Broekweg	27 (NT)	399	
Naaldwijk: Honselersdijk/ Hartevelddaan	27 (R)	381	
Noordwijk: Offem	1 (R)	381	
Noordzee: Eurogeul	26 (NT)	401	
Noordzee: Maas-Noord	25 (NT)	402	
Rijnwoude: Hazerswoude- Rijndijk	10 (LM/NT)	403	
Rijnwoude: Koudekerk aan de Rijn	6 (R)	381	
Rijswijk: spoorverbreding	19 (N)	367	
Rijswijk: Treubstraat	19 (R)	382	
Rijswijk: Tollenshuis	19 (IJ,R,LM,NT)	382	
Rijswijk: De Strijp	20 (LM)	403	
Rijswijk: Hoekpolder	21 (LM)	403	
Rijswijk: Te Werve	19 (NT)	403	
Rijswijk: Cromvliet	19 (LM,NT)	403	
Rotterdam: Grotekerkplein	37 (LM,NT)	404	
Rotterdam: Korte Hoogstraat/ Soetensteeg	37 (LM,NT)	404	
Rotterdam: Beursplein	37 (LM,NT)	405	
Schiedam: Huis te Riviere	36 (LM,NT)	406	
Spijkensisse: Halfweg	42 (LM)	407	
Valkenburg: Veldzicht	3 (R)	383	
Vlaardingen: Hoogstad	35 (R)	384	
Vlaardingen: Oostwijk	35 (N)	368	
Voorburg: Arentsburgh	16 (R)	386	
Voorne-Putten	40 (R,LM,NT)	387	
Voorschoten	9 (LM/NT)	407	
Wassenaar/Valkenburg: Ommec- dijkse Polder	7 (IJ,R)	369	
Wassenaar: Weteringpark	8 (R)	387	
Wassenaar: Katwijkseweg	8 (LM/NT)	407	
Wateringen 1: Provinciale weg S11/S54	22 (N)	369	
Wateringen 2: Provinciale weg S11/S54	22 (IJ)	371	
Westvoorne: Oostvoornse Meer	38 (NT)	407	

I Noord-Holland

Prehistorie

Akersloot: Boekelermeer R. Koot uit Limmen meldde de vondst van een deel van een walvisrib dat bij het bewerken van bollenland was opgeploegd. Het perceel waarop het bot werd ontdekt, is twee jaar geleden ten behoeve van de bollenteelt tot ca 2,5 m diep omgezet, waarbij de dieper gelegen strandzanden naar boven zijn gebracht. De laag waaruit de rib afkomstig is, is niet met zekerheid vastgesteld maar kan op grond van op het bot aanwezige veenresten in verband worden gebracht met een op ca 2 m beneden het maaiveld herkende venige laag (ca 3,80 m - NAP). Hieruit, en uit de geologische situatie ter plaatse (strandvlakte ten westen van de strandwal van Uitgeest-St Pancras), kan - vooralsnog onder voorbehoud - worden afgeleid dat het gaat om een in de eerste helft van de Bronstijd (vermoedelijk rond 3500 BP) gestrand dier. Op het bot zijn geen bewerkingssporen herkend.

Bron: *Jaarverslag 1994 AWN-werkgroep Limmen* (M. van Raaij)

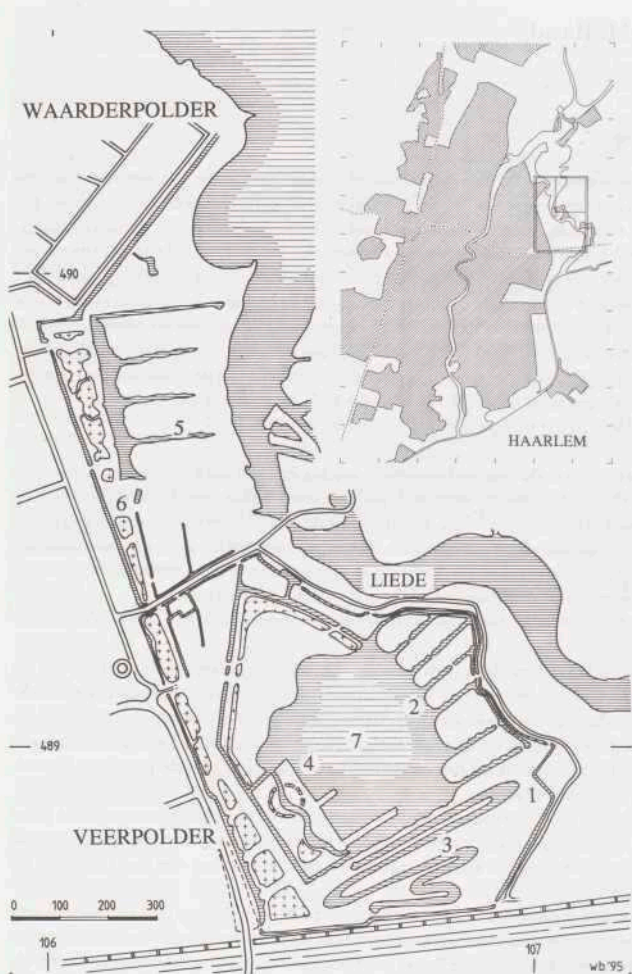
Beverwijk: Overbosch De begeleiding van de aanleg van een park met vijverpartijen ter hoogte van sporthal 'Overbosch' werd ook dit jaar door leden van de AWN-werkgroep Beverwijk-Heemskerk voortgezet. Ten noorden van de sporthal werden evenals vorig jaar eergewoontkrassen waargenomen. De sporen bleken, in tegenstelling tot het gebruikelijke kris-kras-patroon, overwegend in één richting te zijn georiënteerd. Dit komt overeen met het beeld dat tijdens de waarnemingen van vorig jaar was verkregen.

Bron: *Jaarverslag 1994 van de Archeologische Werkgroep Beverwijk-Heemskerk* (F.M. Wiegman)

Haarlem: Veer- en Waarderpolder (afb. 1 en 2) De in 1993 gestarte herinrichting van het nog onbebouwde deel van de Veer- en Waarderpolder werd dit jaar voortgezet. De inrichtingswerkzaamheden zijn vanuit de afdeling Archeologie van de gemeente Haarlem archeologisch begeleid door een speciaal daartoe aangetrokken medewerker. De begeleiding werd financieel mogelijk gemaakt door het recreatieschap Spaarnwoude, de provincie Noord-Holland en de gemeente Haarlem.

De belangrijkste ingreep vormde de aanleg van een enkele meters diepe en ca 12 ha grote recreatieplas. Op andere plaatsen waren de werken minder ingrijpend: ze bestonden vooral uit het verbreden van bestaande sloten ten behoeve van de vorming van moerasoeveren, en enkele egalisaties.

Voorafgaande aan de ontgraving werd ter hoogte van de toekomstige plas een booronderzoek verricht dat een lage strandwal aan het licht bracht, die vanwege de veenbedekking tot op heden onbekend was gebleven. De flauw golvende zandopduiking manifesteerde zich als een rug van oorspronkelijk ca 100 breed, die 1 à 2 m boven de omgeving uitstak. De strandwal ligt vrijwel evenwijdig aan de ca 350 m naar het zuidoosten gelegen strandwal van Spaarnwoude. Op het hoogste deel van de nieuw ontdekte strandwal, ca 3 m - NAP, werden enkele vuurplaatsen, een spaarzaam vuursteenafslagje en een vuursteenknolletje (zogenaamd Maaseitje) ontdekt. Samen met een laag aarden wallepje en enkele verspreid gelegen, vondstloze kuilen wijzen deze resten op een extensief gebruik van dit deel van de strandwal. De vondsten worden op grond van de paleogeografische situering en de diepte ten opzichte

Afb. 1. Haarlem: Veer- en Waarderpolder. Overzicht van de belangrijkste vindplaatsen. 1. Strandwal van Spaarnwoude met cultuurlagen uit Neolithicum, Bronstijd en IJzertijd; 2. Neolithische vuurplaatsen op de nieuw ontdekte, lage strandwal; 3. Plaatselijk stuifzanddekkje met hoefindrukken van runderen; 4. Constructie van vlechtwerkmatten op bodem van voormalig meerlje; 5. Huisplaats uit de Late IJzertijd/Romeinse Tijd; 6. Gespaard gebleven Duinkerke 0-oeverwal met de daarop in de Nieuwe Tijd aangelegde dijkes van het Vuiltrak; 7. Waarschijnlijke huisplaats uit de 11e/12e eeuw. Tek. W. Bostman.

Afb. 2. Haarlem; Veer- en Waarderpolder. De bovenste vlechtwerkmatt van Hazelaar-hout. Foto W. Bosman.

van NAP in het Neolithicum gedateerd.

Op de strandwal van Spaarnwoude werd in een nieuw gegraven slootoever over een lengte van enkele honderden meters een cultuurlaag met eergetouwkrassen uit de Late Bronstijd of Vroege IJzertijd ontsloten. Een tweetal dwarsdoorsneden toonde bovendien aan dat er in depressies nog resten van een oudere cultuurlaag met enkele (paal?)kuilen gespaard waren gebleven. Beide cultuurlagen bevatten houtskoolpartikels en aardewerkfragmentjes, terwijl ook het tussen beide cultuurlagen gelegen zandpakket slecht geconserveerde aardewerkfragmentjes opleverde. Eén van de oxidatieniveaus in het aangrenzende veen was tot op meer dan 100 m vanaf de strandwal bedekt met een dunne laag stuifzand. In dit zandlaagje zijn hoefindrucken van runderen herkend.

Elders in het strandvlakteveen werd in één van de met gytja opgevulde meertjes een deel van een constructie ontdekt, bestaande uit twee fraaie en perfect geconserveerde vlechtwerk-

matten (afb. 2). De matten hebben elk een afmeting van tenminste 4,5 bij 0,9 m. Ze zijn voornamelijk gemaakt van hazelaar-hout (det. C. Vermeeren, BIAx-consult). De matten hebben mogelijk dienst gedaan als afscherming van een deel van het meertje (visvangst?). Vooralnsnog wordt een datering in de Bronstijd of de IJzertijd op stratigrafische gronden het meest waarschijnlijk geacht: een C14-datering is in voorbereiding.

Ten noorden van het voormalige veenviertje het Vuilrak werd tijdens slootoeveraanpassingen een concentratie aardewerkfragmenten uit de Late IJzertijd-Romeinse Tijd gelokaliseerd. De daarop uitgevoerde waarnemingen leverden, naast een hoeveelheid vrij sterk gefragmenteerde scherven en enig verbrand bot, wat liggend hout en paalkuilen met staand hout op. In een van de proefsleufjes bleek bovendien een haardplaatsje aanwezig. De resten van deze huisplaats blijven mede door de inmiddels verhoogde grondwaterstand voor toekomstig onderzoek beschikbaar.

Enkele tientallen meters verwijderd van de locatie waar het vlechtwerk was aangetroffen, werd een concentratie 11e-12e-eeuwse aardewerkscherven (kogelpot-, Paffrath-, weinig Pingsdorf- en Andenneaardewerk) ontdekt. In het geoxideerde veenoppervlak kwamen plaatselijk kleiplaggen voor en was een geringe verdikking van het oppervlak waar te nemen. Resten van een gebouw werden echter niet gevonden.

In het gehele gebied bevat het allesoverdekkende 10 à 30 cm dikke Duinkerke III-kleidek vrij veel, voornamelijk 16e- tot 19e-eeuwse aardewerkscherven, de zogenaamde toemaak: het resultaat van bemesting met stadsvuil.

Ten slotte werd door overleg met het Bestuur van het Recreatieschap bereikt dat egalisatie van de waarschijnlijk uit de Duinkerke 0-transgressiefase daterende oeverwal van het Vuilrak en de eerst in de Nieuwe Tijd daarop aangelegde dijkes, niet werd uitgevoerd.

Gemeente Haarlem, afdeling Archeologie

W.J. Bosman en J.M. Poldermans

Heemskerk: J. Ligthartstraat AWN-werkgroep Beverwijk-Heemskerk vervolgde haar waarnemingen in het uitbreidingsplan Beierlust op de oostflank van de strandwal van Heemskerk. Onderzoek tijdens het graven van een vijver rondom het kantoor van het Gasbedrijf leverde opnieuw eergetouwsproten op. De nieuw ontdekte locatie ligt hemelsbreed ca 100 m zuidelijk van de eerder ontdekte bewoningssporen uit de Late Bronstijd of Vroege IJzertijd (zie de Kroniek over 1992).

Bron: *Jaarverslag 1994 van de Archeologische Werkgroep Beverwijk-Heemskerk* (F.M. Wiegmans)

Niedorp: Winkel-Zeewijk

Het onderzoek van de Laat-Neolithische nederzetting Zeewijk-west in de gemeente Niedorp werd ook dit jaar weer door de ROB voortgezet. Ditmaal werd een aantal werkputten uitgezet op het hoogste deel van de oeverwal en ontgraven voor zover daar slechts een dunne cultuurlaag aanwezig was. De reden hiervoor was dat een dunne cultuurlaag in absolute zin minder vondsten bevat dan een dikke laag en minder sorteer- en analysewerk oplevert. Ook de geringe hoeveelheid financiële middelen noopte tot deze handelswijze. Dit gebrek aan middelen deed zich ook gevoelen in de voorafgaande jaren, zodat inmiddels ten opzichte van de oorspronkelijke project-planning een aanzienlijke achterstand is opgelopen.

In de op Zeewijk-west ontgraven vlakken zijn aanwijzingen gevonden voor de aanwezigheid van drie en mogelijk vier huisplaatsen. Van één huisplaats was zelfs een deel van de lemen vloer nog bewaard gebleven, op miraculeuze wijze aan de jaarlijkse erosie door de ploeg ontsnapt. Het lijkt erop dat de nu bekende huisplaatsen (maximaal vijf) een lengte-

Afb. 3. Niedorp: Winkel-Zeewijk. Overzicht opgravingsvlak met grondsporen (donkere vlekken), Zeewijk-west. Foto ROB.

oriëntatie hadden parallel aan de lengte-as van de oeverwal. De omvang van de huisplaatsen is door de grote hoeveelheid paalsporen slecht vast te stellen (afb. 3), maar dat er aanzienlijke verschillen zijn lijkt aannemelijk. Ook zijn er enige aanwijzingen voor het bestaan van een omheining van de nederzetting.

Ten westen van Zeewijk-west en ten oosten van Zeewijk-oost is machinaal een aantal west-oost-gerichte en ca 2 m brede sleuven gegraven, teneinde de verbreiding van grondsporen (vooral eergetouwkrassen, maar ook gebouwsporen) vast te stellen. Hierbij werd in de westelijke sleuven een oeverwal aangetroffen, die aanzienlijk hoger reikte dan de oeverwal waarop zich Zeewijk-west bevindt. Onduidelijk is nog, of deze omstandigheid ook bestond ten tijde van de bewoning of dat dit het gevolg is van differentieële klink die vooral sinds de drooglegging van de Groetpolder is opgetreden. In de sleuven werden geen vondsten gedaan noch grondsporen aangetroffen.

Op Zeewijk-oost werd vastgesteld dat het akkerland zich nog ver buiten de verbreiding van de cultuurlaag voortzette. Waarschijnlijk heeft het akkercomplex een oppervlak van ca 1,5 ha beslagen. In een van de sleuven werd een kleine, met klei opgevulde, oude (doorbraak?) geul aangetroffen. Op de geulvulling lag een intacte cultuurlaag. In de kleivulling was een grote hoeveelheid slachtafval aanwezig van vooral runderen en enige honden. Ter plaatse daarvan is de sleuf verbreed teneinde de gehele botconcentratie te kunnen blootleggen en bergen (afb. 4). Dit slachtafval biedt de archeozoöloog tot dusver ongekende mogelijkheden informatie te verzamelen omtrent de afmetingen en verhoudingen van het rundvee. Een eerste indruk is dat we hier vooral te maken hebben met zeer hoog-op-de-poten-staande runderen met een tot de schofthoogte relatief gering gewicht. Deze (voorlopige) bevinding sluit goed aan bij de al eerder geuite veronderstelling dat de Laat-Neolithische bewoners van dit gebied

Afb. 4. Niedorp: Winkel-Zeewijk. Concentratie runderbotten op kreekbodem, Zeewijk-oost. Foto ROB.

gedurende het zomerhalfjaar met (een deel van?) hun kuddes weggetrokken voor veeweiderij. Hoog-op-de-poten-staande runderen zouden gemakkelijker de drassige gebieden kunnen doorkruisen dan lager gebouwde runderen.

Andersoortige grondsposoren zijn in de oostelijke sleuven niet ontdekt. Een conclusie die hieruit getrokken mag worden is dat het ontbreken van grote paalsposoren in de ontgraven sleuven erop wijst dat op het noordelijke deel van Zeewijk-oost slechts één groot gebouw is opgetrokken (zie de Kroniek over 1993). Niet uitgesloten kan worden dat één of meer van dergelijke gebouwen aanwezig zijn in het zuidelijke deel van deze site, een deel waar door gebrek aan financiële middelen (nog) niet kon worden gegraven.

Het onderzoek werd uitgevoerd met financiële steun van de provincie Noord-Holland.

Bron: *Jaarverslag ROB 1994* (J.W.H. Hogestein)

Opmeer: Aardswoud Naar aanleiding van de melding van diepploegactiviteiten op het ingevolge de Monumentenwet beschermde archeologische monument 'De drie Bunders' te Aardswoud, werd door de ROB een booronderzoek uitgevoerd. Doel hiervan was vast te stellen in hoeverre de in de bodem aanwezige archeologische resten door het ploegen waren aangetast. Het onderzoek wees uit dat de bovenste ca 20 cm van de bewoningslagen door het ploegen zijn vernietigd. De dieper gelegen cultuurlagen zijn daarentegen nog goed bewaard.

Schagen: Hoep-Zuid De AWN-werkgroep Schagen deed opnieuw waarnemingen ter hoogte van de vorig jaar deels opgegraven nederzetting uit de Late IJzertijd, in het ten oosten van de bebouwde kom van Schagen gelegen plan Hoep-Zuid. Opnieuw werden bewoningsposoren uit de Late IJzertijd ontdekt, waaruit veel handgevoormd aardewerk (waaronder een

Afb. 5. Velsen: Velsbroek-Hofgeesterweg. Primaire depositie van een kuil uit de Vroege IJzertijd; bodemloze mand van gevlochten twijgen. Foto IPP.

compleet potje met oor), mosselen en botten van dieren (onder meer een varken) werden verzameld. De nieuwe vondsten maken duidelijk dat zich op enkele tientallen meters afstand van elkaar tenminste twee woonplaatsen bevinden, beide te dateren in de Late IJzertijd.

Bron: *Jaarverslag archeologische werkgroep Schagen 1994* (F. Diederik)

Velsen: Velsbroek-Hofgeesterweg Ter afronding van de opgravingen in de Velsbroekpolder in het kader van het Oer-IJ-estuarium-project van het IPP is er dit jaar voor de derde keer gegraven aan de Hofgeesterweg (Perger en Hendrichs 1991; Hendrichs 1992). Het doel van de opgraving was zoveel mogelijk van de omgeving van de eerder opgegraven nederzettingen te onderzoeken, zodat een gedetailleerder beeld verkregen zou worden van het gebruik van het omringende landschap. In totaal zijn er op dit terrein 1,7 ha onderzocht.

Er zijn voornamelijk akkers met drainage-greppelsystemen en weidegronden gevonden die behoord hebben bij de reeds tijdens vorige campagnes gevonden boerderijplattegronden en/of erfplaatsen uit de Bronstijd en IJzertijd. Er zijn ook 12 kuilen gedocumenteerd uit de periode dat het gebied in gebruik was als weidegrond. Enkele van deze kuilen bevatten een bodemloze, van twijgen gevlochten mand met een gemiddelde hoogte van 40 à 50 cm (afb. 5).

Het onderzoek werd uitgevoerd in de periode 11 juni tot 10 september en gesubsidieerd door de provincie Noord-Holland. Een publicatie over de negen onderzochte vindplaatsen is in voorbereiding.

IPP-Amsterdam

L.L. Therkorn en J.F.S. Oversteegen

Romeinse Tijd

Akersloot: Startingerweg Enkele proefputjes, gegraven door AWN-afdeling Zaanstreek na afbraak van een huisje op een perceel aan de Startingerweg, leverden op een diepte van ca 70 cm beneden het maaiveld spitsporen op uit de Middeleeuwen, alsmede een greppel uit de Late IJzertijd/Vroeg-Romeinse Tijd.

Bron: *Jaarverslag 1994 AWN-afd. Zaanstreek e.o.* (E.J. Helderman)

Alkmaar - Oude Sluis: gasleiding (afb. 6) In de maanden april tot en met september werd in opdracht van de NV Nederlandse Gasunie een 24 km lange gasleiding gelegd van Alkmaar naar Oude Sluis. Het gasleidingtracé ligt tussen Alkmaar-Noord en Schoorndam evenwijdig aan het Noordhollandsch kanaal. Ten noorden van Schoorndam loopt de buis onder dit kanaal naar Krabbendam en vandaar volgt het tracé de Westfrieze Omringdijk tot aan Oude Sluis. Omdat de leiding een archeologisch waardevol gebied zou doorkruisen - 35 vindplaatsen waren al uit de directe omgeving daarvan bekend - werd tussen NV Nederlandse Gasunie en de ROB afgesproken dat de leidingaanleg archeologisch begeleid zou worden. Hiertoe werden op kosten van de Gasunie twee medewerkers bij de ROB aangesteld.

Tijdens de archeologische begeleiding zijn in totaal 46 nieuwe vindplaatsen geregistreerd en gedocumenteerd. Eén vindplaats kan worden gedateerd in de IJzertijd, zeventien vindplaatsen worden gedateerd in de Romeinse Tijd, twaalf in de Middeleeuwen, dertien in de Nieuwe Tijd, en van zes vindplaatsen is de datering niet zeker. Op drie vindplaatsen (nrs 2, 33 en 45) is vondstmateriaal uit twee perioden aangetroffen.

IJzertijd Op de noordelijke flank van een oude duin (Haakwal van Bergen) in de gemeente Bergen zijn op 80 cm beneden het maaiveld eergetouws sporen waargenomen (vindplaats 44). Er zijn geen begeleidende vondsten gedaan. Op de duinflank is geploegd nadat hierop veenontwikkeling had plaatsgevonden. Deze situatie deed zich voor na de Duinkerke 0-afzettingen. Op grond van geologische overwegingen moeten de ploegsporen vermoedelijk in de IJzertijd worden gedateerd.

Romeinse Tijd Aan de voet van de Westfrieze Omringdijk zijn zeventien nieuwe vindplaatsen uit de Romeinse Tijd ontdekt. Van deze kunnen de vindplaatsen 10, 12 en 20 als nederzetting worden geïnterpreteerd, de overige vindplaatsen bestaan uit losse vondsten, dan wel uit één of enkele kuilen met of zonder vondsten. Van de bewoning op de nederzittingslocaties resteerden tientallen kuilen en greppels die geclusterd bijeen liggen. Opvallend is het ontbreken van paalkuilen. Ditzelfde verschijnsel is waargenomen op de vindplaatsen Lagendijk, Witte Paal en Muggenburg (Diederik 1981 en 1994) en bij de Vroeg-Middeleeuwse nederzettingen Waldervaart (Diederik 1982, Woltering 1978) en Wipmolen (Diederik 1994) in de omgeving van Schagen.

In de Romeinse Tijd was dit deel van Noord-Holland geheel bedekt met een veendek van minimaal één meter dik. Op dit veen werd in de Romeinse Tijd gewoond. Door oxidatie is dit veendek nu vrijwel geheel verdwenen. Met het veen zijn vermoedelijk ook de ondiepere grondsporen verloren gegaan. De overgebleven bewoningssporen bestaan uit diepere kuilen en greppels die door het veen heen in de onderliggende afzettingen zijn uitgegraven. Het doen van uitspraken over de ligging van gebouwen en inrichting van de erven is als gevolg hiervan vrijwel onmogelijk.

Uit de kuilen is een grote hoeveelheid vondsten geborgen, bestaande uit vooral handge-

Afb. 6. Vindplaatsen aangetroffen langs het tracé van de nieuwe aardgasleiding van Alkmaar naar Oude Sluis. Tek. ROB.

vormd aardewerk, bot en steen. Het vondstmateriaal komt in grote lijnen overeen met dat uit eerdere opgravingen in de omgeving van Schagen (Muggenburg en Witte Paal). Het inheemse handgevormde aardewerk is zeer uniform en vermoedelijk gebakken in open yuren. Er kan een onderscheid worden gemaakt tussen ruwwandig en gepolijst gladwandig aardewerk. Het ruwwandige aardewerk bestaat voornamelijk uit voorraadpotten, kookpotten en (water)kruiken. (In een kuil op vindplaats 10 lagen drie randfragmenten van kruiken waar het touw nog omheen zat.) Het gepolijste gladwandige aardewerk bestaat vooral uit bekers en kommen. Het aardewerk vertoont overeenkomsten met dat uit het Friese terpengebied (Taayke 1988). Daarnaast zijn er ook weefgewichten, spinklosjes, speelschijfjes en bakplaatfragmenten van aardewerk gevonden.

Het botmateriaal uit de kuilen is voornamelijk afkomstig van kleine runderen, schapen/geiten en paarden. Het botmateriaal is niet uitputtend bestudeerd. Opvallend zijn de concentraties runderkootjes (phalangen) die in enkele kuilen zijn teruggevonden. Deze kootjes worden wel geïnterpreteerd als de oudste dobbelstenen (Therkorn 1995).

Vindplaatsen 12 en 20 konden uitvoeriger worden bestudeerd. In de profielwand van de gasbuisleuf van vindplaats 12 zijn over een lengte van 175 meter sporen aangetroffen. Aan

Afb. 7. Alkmaar-Oude Sluis: gasleiding. Vindplaats 20: een kookpot (links) en een waterkruik (rechts) uit de Romeinse Tijd. Foto ROB.

weerszijden van de leidingsleuf heeft een noodopgraving plaatsgevonden. Hierbij zijn tientallen kuilen en enkele greppels waargenomen en gedocumenteerd. Eén van de kuilen was gevuld met weefgewichten van aardewerk. Twaalf gewichten zijn compleet en wegen elk 700 gram. In dezelfde kuil lag ook een bewerkte runderrib (ingekerfde rand) die misschien een functie had bij het weven. Deze vindplaats heeft ook enige fragmenten van Romeins importaardewerk opgeleverd alsmede een bronzen hengsel van een 'Hemmore'-emmer. Deze vondsten dateren de bewoning in de 2e-3e eeuw na Chr. Op geen van de andere vindplaatsen is geïmporteerd materiaal gevonden.

De noodopgraving op vindplaats 20 vond plaats voordat de leidingsleuf werd gegraven. De vindplaats is 45 meter lang (gemeten langs de gasleiding). Op deze vindplaats is een waterput gevonden, waarvan nog een deel van de eikehouten beschoeiing aanwezig was. Onderin de waterput lagen enkele kruiken, waaronder één hele (afb. 7). In een relatief ondiepe kuil werden twee potten (waarvan er één nog compleet was), een slijpsteen van schist en een ossehoorn gevonden. Deze voorwerpen lijken zorgvuldig bij elkaar te zijn gelegd. In een andere kuil is (tussen dierlijk botmateriaal) ook menselijk bot aangetroffen. Het gaat om een schedel (man, ca 15 jaar) en een bovenkaak. Schedel en kaak kunnen van één individu afkomstig zijn.

Middeleeuwen Er zijn twaalf nieuwe vindplaatsen uit de Middeleeuwen geregistreerd. Op zes vindplaatsen zijn alleen losse vondsten aangetroffen (nrs 7, 9, 29, 33 en 39). In het profiel van de leidingsleuf zijn op een locatie over een lengte van 1200 meter (vindplaats 3) en op

Afb. 8. Noodopgraving van vindplaats 18 op het tracé van de gasleiding Alkmaar-Oude Sluis. Foto ROB.

een andere locatie over een lengte van 1550 meter (vindplaats 5) veenwinputten aangetroffen. Sommige putten zijn duidelijk rechthoekig van vorm met een breedte van anderhalf à twee meter, maar de meeste zijn niet meer dan onregelmatige gaten van wisselende afmetingen. Er is geen sprake van enige systematiek bij deze veenwinning. Uit het teruggeworpen materiaal in de putten is af te leiden dat het veen gewonnen is nadat een kleilaag (Duinkerken IIIb) over het veen is afgezet. Dit maakt een Laat-Middeleeuwse datering waarschijnlijk.

De vindplaatsen 24, 40 en 43 zijn grondsporen van een oud verkavelingspatroon. Hierbij zijn geen vondsten gedaan. Vindplaats 24 bestaat uit drie sloten die een hoek van 17 graden maken met het huidige slootpatroon. Over de sloten ligt een ca 40 cm dikke kleilaag. De aangetroffen sloten zijn ouder dan de huidige polder. Vindplaats 40 is een vondstloze sloot waarvan de top onder de Duinkerken III-afzettingen ligt. Op vindplaats 43 zijn zes evenwijdige sloten waargenomen op ca 60 cm onder het huidige maaiveld, die door het veendek zijn gegraven tot in de onderliggende klei. De slootrichting correspondeert niet met tegenwoordige waterlopen. Ze hebben vermoedelijk gediend om het veen te ontwateren en akkerbouw op het veen mogelijk te maken.

Vindplaats 41 is een vondstloze kuil, die gegraven is in de D0-afzettingen vóórdat Duinkerken III-sedimenten werden afgezet.

Vindplaats 18 is de enige Middeleeuwse vindplaats waar enkele vondsten in relatie tot grondsporen zijn waargenomen. Op deze vindplaats is een noodopgraving verricht (afb. 8). In totaal zijn er tien rechthoekige kuilen gedocumenteerd. Zeven van de tien kuilen zijn ongeveer even groot (1 x 2 meter) en zijn ongeveer zuid-noord georiënteerd. Tussen de kuilen

ligt een patroon van greppels en sloten. De kuilen zijn door het toenmalig veendek heen gegraven tot ca 50 cm in de kalkrijke zavelgrond onder dit veen. In enkele van de kuilen zijn bot (paardekaak, hoornpit van os) en enige scherven (Paffrath, Pingsdorf, Merovingische import) aangetroffen. Niet opgehelderd is wat de functie van de kuilen is geweest. Misschien waren het winputten van kalkrijke zavel. Gemengd met huisafval werd dat wel gebruikt om een veenakker te bemesten. Het kunnen ook putten zijn waar gevangen vis levend werd bewaard. Een andere optie is dat de putten gebruikt zijn voor het weken van vlas; nadat de weke delen van de vlasplant waren weggerot, konden de taaie vezels worden verwerkt.

Nieuwe Tijd Uit de Nieuwe Tijd zijn op twaalf vindplaatsen (nrs 2, 4, 6, 8, 16, 17, 19, 33, 35, 37, 45 en 46) losse aardewerkvondsten gedaan. Vindplaats 1 bevat twee verticale houten kokers van tenminste 6 meter lengte (tot die diepte kon gegraven worden). Het zijn zogenoemde welkokers uit de eerste helft van de vorige eeuw. Deze kokers werden geplaatst op locaties waar zoet kwelwater aan het oppervlak kwam. Op deze wijze werd in drinkwater voor mens en vee voorzien.

Ongedateerd Van zes vindplaatsen is de datering niet zeker. De vindplaatsen 28, 36 en 38 bestaan uit los botmateriaal. Op grond van de geologische context kan het bot van de vindplaatsen 36 en 38 gedateerd worden in de IJzertijd of Romeinse Tijd. Vindplaats 28 behoort tot de Middeleeuwen of de Nieuwe Tijd.

Vindplaats 32 is een kuil vol aardewerkslakken. Dergelijke slakken ontstaan bij een verhitte boven 1100 graden. Vindplaats 45 omvat twee rechthoekige kuilen zonder vondsten. De top van de kuilen ligt op 60 cm onder maaiveld. Vindplaats 42 bestaat uit een stuk hout dat onderin de leidingsleuf is gevonden. In het hout zijn gaten geboord. Vermoedelijk is dit hout gebruikt als ondergrond bij het maken van vuur. Op grond van de geologie is een datering in het Neolithicum mogelijk.

ROB-Amersfoort

H.S.M. van der Beek en M.M. Sier

Beverwijk-Heemskerk: Broekpolder Naar aanleiding van de resultaten van de in 1993 door de Stichting RAAP (Soonius 1994) uitgevoerde archeologische inventarisatie in de Broekpolder werd dit jaar een aanvullend profonderzoek verricht. Centraal stond het onderzoek van een 6 ha grote locatie met bewoningssporen uit de Late IJzertijd/Romeinse Tijd waarvoor de Stichting RAAP wettelijke bescherming had aanbevolen. Het daaromheen gelegen gebied werd echter ook in het onderzoek betrokken.

Doelstelling van het onderzoek was het vaststellen van de werkelijke kwaliteit, aard, ouderdom en omvang van de bewoningssporen ten behoeve van de afweging om al dan niet tot wettelijke bescherming over te gaan.

In het onderzochte gebied is sprake van tenminste twee ruimtelijk gescheiden locaties met bewoningssporen (vindplaats I en II). Deze locaties vallen grotendeels samen met twee hoger gelegen zandige platen in het Oer-IJ-estuarium (zogenaamde stroomwallen).

De grotendeels onaangetaste eerste vindplaats (minimaal 20 ha groot), gelegen in het centrum van de Broekpolder, heeft bewoningssporen uit de Midden-IJzertijd (ca 550-250 v. Chr., de Late IJzertijd/Romeinse Tijd (ca 50 v. Chr.-3e eeuw na Chr.) en de Late Middeleeuwen (vanaf de 12e eeuw) opgeleverd, die hieronder achtereenvolgens besproken worden.

De hoogste delen van de stroomwal werden in gebruik genomen in de Midden-IJzertijd (in ieder geval voor ca 250 v. Chr., mogelijk al vóór ca 450 v. Chr.). De aard en duur van de bewoning en/of het gebruik konden op basis van de onderzoeksresultaten niet worden vastgesteld. Deze resten zijn geconcentreerd in het zuidelijke deel van deze vindplaats aangetroffen.

De bewoning in de Midden-IJzertijd werd afgebroken, mogelijk als gevolg van verhoogde mariene invloed in het gebied. Tijdens de Duinkerke I-transgressie werd het gebied overstromd, waarbij de bewoningssporen uit de Midden-IJzertijd aanzienlijk werden aangetaast. Uitsluitend de diepere delen van de grondsporen bleven gespaard.

De afname van de mariene invloed in de Late IJzertijd maakte bewoning van de hoogste delen van de stroomwal mogelijk. Vanaf het begin van de jaartelling tot in de 3e eeuw na Chr. werd hier gewoond. De bewoningssporen zijn aangetoond over een lengte van ca 750 m en de breedte van de stroomwal (ca 80 à 150 m). In de verspreiding van deze bewoningssporen zijn diverse concentraties herkend, die geïnterpreteerd kunnen worden als erven. De gebieden buiten deze erven, zowel op de stroomwal als in de lagere delen daarnaast, waren (systematisch?) door sloten en greppels verkaveld. Vermoedelijk hebben deze verkavelde gebieden als akker- en/of weiland dienst gedaan.

In de dichtheid aan bewoningssporen en vondsten kan een onderscheid gemaakt worden tussen een noordelijk en een zuidelijk gedeelte. In het noordelijke deel zijn de bewoningssporen zodanig geconcentreerd dat sprake lijkt te zijn geweest van langdurige bewoning en zich in de loop der tijd telkens verplaatsende erven en/of gegroepeerde erven (dorp?). Het zuidelijke deel wordt gekenmerkt door verspreide concentraties bewoningssporen, terwijl ook individuele erven lijken te kunnen worden herkend. De geringere dichtheid aan sporen kan samenhangen met kortstondiger bewoning.

Het totale oppervlak waarover bewoningssporen zijn aangetroffen omvat ca 20 ha. In dit gebied zijn begrepen zowel het centrumgebied (woonplaatsen) als buitengebied (akkers en weilanden). Vastgesteld is tevens dat de bewoningssporen in zuidelijke richting doorlopen tot buiten het onderzochte gebied. Een eventuele begrenzing van deze sporen kan samenhangen met het einde van de stroomwalgronden in het zuiden.

De bewoning kwam in de 3e eeuw na Chr. tot een einde. Pas in de Late Middeleeuwen (op het laatst in de 12e eeuw) werd het gebied opnieuw in gebruik genomen, nu als weiland of als akkerland. Het gebied was toen systematisch verkaveld door parallel lopende sloten die op geringe afstand van elkaar waren gegraven. Vermoedelijk ging het hierbij om zogenaamde kadetjesakkers.

De tweede vindplaats, gelegen in het noorden van de Broekpolder, bleek minder goed bewaard te zijn dan de eerste. Eventuele cultuurlagen zijn in de bouwvoor opgenomen. Hier werden op de zuidflank van een tweede stroomwal ploegsporen aangetroffen waarvan de datering niet met zekerheid kon worden vastgesteld (Romeinse Tijd?).

Castricum: Rietkamp (afb. 9 en 10) De archeologische werkgroep van de Historische Vereniging Oud Castricum deed waarnemingen aan de Rietkamp in het uitbreidingsplan Albertshoeve, aan de zuidoostzijde van de bebouwde kom van Castricum. De aanleg van wegunetten leverde greppels, kuilen en vondsten op. In een kuil werd een zeldzamer vondst gedaan: een viertal tot een cilinder gestapelde potten waarvan de bodems waren verwijderd. Vergelijkbare pottenstapels zijn al eerder in Castricum ontdekt. Ook van enkele andere vindplaatsen elders in Noord-Holland zijn ze bekend, zoals Velsen-Hoogovens en Texel-Den Burg. Zowel op één van de vindplaatsen in Castricum als in Velsen-Hoogovens bleken de pottenstapels zich in de gebouwen te bevinden. In het algemeen wordt aangenomen dat ze als waterputten dienst hebben gedaan, maar ook andere functies zijn denkbaar. Onderzoek van enkele botanische monsters, genomen uit de humeuze bodem, wees uit dat een functie als waterput toch de meest waarschijnlijke is (mondelijke mededeling R. de Man, ROB).

Afb. 9. (links) Castricum: Rietkamp. Waterput van op elkaar gestapelde potten. Foto Stichting Werkgroep Oud Castricum.

Afb. 10. (onder) Castricum: Rietkamp. Compleet potje, gevonden op bodem van waterput uit Romeinse Tijd. Schaal 1:4. Foto en tek. ROB.

Halverwege de vulling van de pottenstapel werd een compleet handgevormd potje met standvoet gevonden. Dit potje zal daarin terecht zijn gekomen toen de waterput al niet meer in gebruik was en gedeeltelijk was opgevuld. Analyse van een zadenmonster uit de inhoud van dit potje leverde geen nieuwe inzichten op.

De vindplaats bevindt zich in het verlengde van een langwerpige gebied langs de Cieweg, waar in voorgaande jaren veel bewoningssporen uit de Romeinse Tijd zijn gevonden. De nieuw ontdekte sporen zullen ongetwijfeld van hetzelfde bewoningslint deel hebben uitmaakt. De vindplaats is gelegen op zogenaamde stroomwalgronden in het voormalige Oer-IJ-estuarium. De ondergrond bestaat uit zandige wadafzettingen, afgedekt door kleilagen ter dikte van ca 50 cm. Het grootste deel van genoemd kleipakket is in de bouwvoor opgenomen; plaatselijk bevinden zich tussen de top van de wadafzettingen en de bouwvoor nog restanten van een kleiige cultuurlaag uit de Romeinse Tijd.

Naast het handgevormde aardewerk werd een fragment Romeins import-aardewerk gevonden, die de bewoning in de 2e en 3e eeuw dateert.

Bron: Archeologische werkgroep Castricum (E. Mooij)

Heemskerk: Heemskerkerbroekpolder Bij het tracé van rijksweg A22 in de Heemskerkerbroekpolder werden door leden van de AWN-Zaanstreek waarnemingen verricht in een ca 1 ha grote ontgraving. Het vlak was aangelegd op een diepte van ca 1 m, juist op de overgang van kleiafzettingen naar zandige wadafzettingen. In het centrum van de ontgraving werd een met klei opgevulde waterput uit de Late IJzertijd/Vroeg-Romeinse Tijd ontdekt. Elders op het terrein werden de onderste delen van langwerpige kuilen met afmetingen van ca 200 x 80 cm aangetroffen, waarvan de datering niet kon worden achterhaald. Op het vlak

werden verder nog verspreide aardewerscherven uit de Late IJzertijd/Romeinse Tijd verzameld. Vermoedelijk gaat het om een op kleiafzettingen gelegen nederzittingslocatie uit de IJzertijd/Vroeg-Romeinse Tijd, die tijdens de ontgraving volledig werd vernield. Een relatie met of zelfs een voortzetting van de nabij gelegen nederzettingen in de Broekpolder is niet onvoorstelbaar (zie Beverwijk-Heemskerk: Broekpolder).

Bron: *Jaarverslag 1994 AWN-afd. Zaanstreek e.o.* (E.J. Helderman)

Limmen: Omloop Een groepje schoolkinderen (7-9 jaar oud!) meldde de vondst van aardewerk en bot langs het fietspad de Omloop (gelegen tussen Hogeweg en Rijksweg) in Limmen. Bij verkenning van de vindplaats door leden van de AWN-werkgroep Limmen bleek dat de vindplaats door omzettingen ten behoeve van de bollenteelt vrijwel geheel was verstoord. Alleen in een strook met een lengte van ca 50 m, gelegen direct tegen het fietspad aan, werd op een diepte van 35 à 55 cm beneden het maaiveld een restant van een bewoningslaag met grondsporen vastgesteld.

De vondsten bestaan merendeels uit handgevormd aardewerk, een halsfragment van gladwandig aardewerk, veel botmateriaal en enige fragmenten van zeer dik, slecht gebakken aardewerk (kuip of oven?). Deze vondsten dateren de nederzetting in de Romeinse Tijd.

Bron: *Jaarverslag 1994 AWN-werkgroep Limmen* (M. van Raaij)

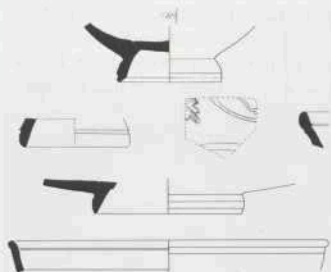
Schagen: Witte Paal Zuid-Oost In het kader van uitbreidingsplannen voor het industrieterrein Witte Paal werd door de AWN-werkgroep Schagen op een viertal percelen ten oosten van Schagen een systematisch onderzoek met de megaboer (inhoud ca 10 L) verricht. In totaal werden 90 boringen gezet. Vastgesteld werden één grote en een drietal kleinere concentraties aardewerk, welke zich in een compleet geoxideerde veenlaag bevinden. Vermoedelijk gaat het om resten van verschillende nederzittingsplekken uit de Romeinse Tijd. Naast veel handgevormd aardewerk werden tevens enkele fragmenten Romeins import-aardewerk (terra sigillata) in de boor aangetroffen.

Bron: *Jaarverslag archeologische werkgroep Schagen 1994* (F. Diederik)

Uitgeest: Polder de Uitgeester- en Heemskerkerbroek Medewerkers van de ROB en het Instituut voor Pre- en Protohistorie te Amsterdam (IPP) verrichtten dit jaar een booronderzoek naar een terp uit de Late IJzertijd/Romeinse Tijd.

Deze terp werd samen met vele andere terpen en woonplaatsen uit de Late IJzertijd/Romeinse Tijd ontdekt in de tachtiger jaren, tijdens systematische archeologische inventarisaties en luchtfotokarteringen door het IPP (Vries-Metz 1983, 1986, Brandt en Rave-sloot 1985). Ze liggen voornamelijk op de oeverwallen van voormalige krekken en geulen. Sinds de ontdekking ondervinden vijf terreinen met een totale oppervlakte van enkele tientallen hectaren en een 'inhoud' van minimaal 25 woonplaatsen, bescherming ingevolge de Monumentenwet. Van de vele niet als archeologisch monument beschermde woonplaatsen is inmiddels een groot aantal door egalisatie- en graafwerkzaamheden verloren gegaan.

De onderzochte terp steekt circa één meter boven het omringende maaiveld uit en is gelegen ten noorden van de Molensloot. Over de noord-zuid-as van de terp is een boorraai gezet, waaruit bleek dat de terp uit verschillende zwarte, min of meer compacte humeuze kleilagen is opgebouwd. Uit de kleiige ophogingslagen zijn een klein aantal handgevormde scherven

Afb. 11. Velsen: Kasteel Brederode. Romeins import-aardewerk: terra sigillata, bodem-, versierde wand- en randfragmenten. Schaal 1:3. Tek. IPP.

en wat botfragmenten opgeboord. De terp blijkt uitstekend te zijn geconserveerd. Vlakbij deze terp zijn nog meer verhogingen in het landschap geconstateerd. Of het hier ook terpen betreft, is vooralsnog niet duidelijk.

ROB-Amersfoort

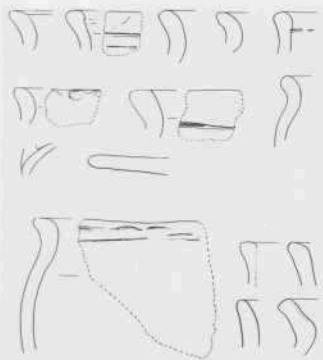
G.V. Mauro

Velsen: Duin en Kruidbergerweg Leden van de AWN-werkgroep Velsen voerden een veldverkenning uit in een weiland nabij een boerderij aan de Duin en Kruidbergerweg. Uit molshopen werden handgevormde aardewerkscherven uit de Late IJzertijd of Romeinse Tijd verzameld, alsmede een enkele aardewerkscherf uit de Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd.

Bron: *Jaarverslag 1994 van de Archeologische Werkgroep Velsen*

Velsen: kasteel Brederode (afb. 11 en 12) In de loop van 1993 is de slotgracht rond de ruïne van het kasteel van Brederode uitgebaggerd om het met zware metalen vervuilde slib te verwijderen. Het in depot opgespoten slib kon pas dit jaar door leden van de AWN-werkgroep Velsen op vondsten worden onderzocht. Hiertoe werd het slib integraal gezeefd hetgeen de verwachte mengeling van 13e- tot 20e-eeuwse vondsten opleverde. De ontdekking van scherven van inheems-Romeins en Romeins import-aardewerk was echter een grote verrassing. Het grote aantal inheems-Romeinse aardewerkscherven en hun grootte suggereren dat zich ter hoogte van de kasteelruïne resten van een nederzetting bevinden. Alle fragmenten van Romeinse importwaar (terra sigillata: typen Dragendorff 29; Dragendorff 27, waarvan een met stempel VAPV <SO>; Dragendorff 17v; Hofheim 2b en een fragment van een gladwandige kruik) zijn in de eerste helft van de 1e eeuw na Chr. te dateren. De vondsten zijn vergelijkbaar met die uit de Romeinse forten Velsen I en II. Net als eerder voor aardewerkfragmenten uit Velsen-Hoogovens en Krommenie-het Hain (Vons en Bosman 1988), kan ook hier worden aangenomen dat aardewerkfragmenten uit het fort Velsen I naar deze inheemse nederzetting zijn meegenomen. Dit geldt onder meer voor een versierd terra sigillata-fragment, en een sigillata-fragment (Drag. 29) dat op grond van de aan de binnenzijde aanwezige draairingen identiek is aan een fragment (nr 9) uit Velsen I (Bosman in voorbereiding). De nieuwe vondsten zijn een extra indicatie voor de validiteit van de *pick up*-theorie.

Het handgevormde inheemse aardewerk onderschrijft een datering in de 1e eeuw na Chr. De voor de 2e en 3e eeuw typische gefaceteerde randen en voetbekers zijn tussen de vondsten niet herkend. Op twee van de dertien randfragmenten komt het bekende streefband-motief

Afb. 12. Velsen: kasteel Brederode. Inheems aardewerk. Randfragmenten. Schaal 1:3. Tek. IPP.

voor, terwijl vier wandfragmenten zijn voorzien van kamversiering. Het aardewerk is voornamelijk oxiderend gebakken, al komt ook een gering percentage reducerend gebakken en geglad aardewerk voor.

IPP-Amsterdam

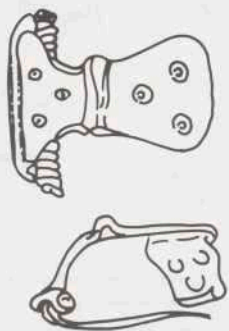
A.V.A.J. Bosman

Velsen: Noord Spaarndammer Polder Het uitgraven in 1993 van de bouwput voor de Wijkertunnel was reden voor het verrichten van archeologische waarnemingen die tot doel hadden aanvullende informatie te verzamelen over het Romeinse fort met bijbehorende haven Velsen I. Het binnenterrein van dit fort was al in de jaren 1987-1989 door het IPP grotendeels opgegraven (Morel 1988, Morel en Bosman 1990), zodat de aandacht vooral kon worden gericht op de geul. Uit het profiel van de bouwput bleek dat de Romeinse haven van Velsen I aan de hoofdgeul van het Oer-IJ was aangelegd.

Bij uitbreiding van de bouwput dit jaar werden Romeinse afvallagen in de geul en een deel van de oever van fortfase 3 doorsneden. In het profiel was zichtbaar dat de Romeinse afvallagen in westelijke richting sterk in dikte afnemen. Ter hoogte van de westelijke wand van de bouwput reesteerde slechts een humeuze laag met een enkel fragment hout. Hieruit kan worden afgeleid dat de opgravingsput in de geul waarin tot en met de laatste opgravingscampagne in 1989 is gewerkt, ter hoogte van de westelijke grens van de afvallagen in de geul was gelegen.

Uit de afvallagen in de geul is enig vondstmateriaal geborgen, waaronder een houten tentharing, een menselijk scheenbeen (bovenop het afvalpakket) en een aardewerken slingerkogel. Opvallend was de afwezigheid van aardewerk.

Op de verspoelde oever van de geul zijn nog vijf werkputten gegraven. Bijzondere vondsten hieruit zijn onder andere twee loden slingerkogels, enkele fragmenten glas en een nagevoeg complete Voluten-olielamp (type Loeschke 1). De interessantste vondst is echter een wandfragment van een wijnamfoor (wsch. type Camulodunum 184), dat voorzien is van de *graffito* 'COH.?' Mogelijk verwijst deze *graffito* naar een cohort, een legeronderdeel ter grootte van ca 480 man. Wanneer deze interpretatie juist is, dan zou dit de eerste keer zijn dat in Velsen een vermelding van een legeronderdeel wordt gevonden dat groter is dan een *centurie* (ca 80 man).

Afb. 13. Velsen: Velselbroekpolder B6. Germaanse fibula uit de 2e-3e eeuw na Chr. Tek. IPP en foto's IPP (M. Ydo).

Het onderzoek kon plaatsvinden door toestemming van en in prettige samenwerking met de heren Sanders en Wallet (TEC).

IPP-Amsterdam

A.V.A.J. Bosman

Velsen: Velselbroekpolder B6 (afb. 13) Na beëindiging van de tussen 1991 en 1993 door het Instituut voor Pre- en Protohistorie (IPP) verrichte opgravingen, werd dit jaar op de locatie B6 in de Velselbroekpolder nog een Germaanse fibula gevonden. Vermoedelijk is de fibula afkomstig van een niet onderzocht gedeelte van het terrein. De vondst werd gedaan en gemeld door M. Bakker uit Velsen.

De opgravingen hebben zich geconcentreerd op een zandlichaam waarop en waaromheen een concentratie metaalvondsten werd aangetroffen. Deze vondsten worden in verband gebracht met een offerplaats van de inheemse bevolking die minstens vanaf de Midden-IJzertijd tot in de 3e eeuw na Chr. in gebruik was (Bosman en Bosman 1992, Bosman en Therkorn 1993).

De complete, verzilverd bronzen fibula heeft een brede spiraal en een hoge naaldhouder. De beugel, met ronde doorsnede, is even boven de spiraal geknikt. Op de bovenzijde en aan weerszijden van de opstaande richel is een punt-cirkel-versiering aangebracht. Een parallel voor deze fibula is afkomstig uit Hiaure in de provincie Friesland (Boeles 1927, Pl XVII, 10). De fibula is te dateren in de 2e of 3e eeuw na Chr. en kan daardoor gerekend worden tot de late groep metaalvondsten van B6.

IPP-Amsterdam

A.V.A.J. Bosman

Zaanstad: Assendelft-Communicatieweg De bekende vindplaats uit de Late IJzertijd/Vroeg-Romeinse Tijd langs de Communicatieweg werd opnieuw door leden van de AWN-afdeling Zaanstreek geïnspecteerd (Assendelft 70 in de AWN-administratie). Ditmaal wer-

Afb. 14. Alkmaar: Grote of St Laurenskerk. Onderzoek van begravingen voor het koor. Foto gemeente Alkmaar, afdeling Monumentenzorg en Archeologie.

den vier elzehouten palen van verschillende diameter (20, 15, 13 en 5 cm) in de slootkanten ontdekt.

Bron: *Jaarverslag 1994 AWN-afd. Zaanstreek e.o.* (E.J. Helderman)

Zaanstad: Assendelft-Zuiderpolder De vorig jaar door de AWN-afdeling Zaanstreek aangevangen veldverkenningen in de Zuiderpolder te Assendelft werden voortgezet. Dit leverde een nieuwe nederzittingslocatie op uit de Late IJzertijd/Vroeg-Romeinse Tijd (Assendelft 74 in de AWN-administratie). De vondsten, bestaande uit een grote hoeveelheid handgevormd aardewerk en brandsporen, werden verzameld uit een slootkant vlak bij de Kaayk. Tijdens de verkenningen werden tevens enige verspreide aardewerkscherven uit de Late Middeleeuwen aangetroffen.

Bron: *Jaarverslag 1994 AWN-afd. Zaanstreek e.o.* (E.J. Helderman)

Zaanstad: Krommenie In het weilandengebied even ten zuiden van de kerk van Krommeniedijk, inspecteerden leden van de AWN-afdeling Zaanstreek e.o. de bij het schonen van sloten op de kant geworpen bagger. Dit leverde een nieuwe nederzittingsplek op waar een groot aantal handgevormde aardewerkscherven uit de Late IJzertijd/Vroeg-Romeinse Tijd werd gevonden (Krommenie 25 in de AWN-administratie).

Bron: *Jaarverslag 1994 AWN-afd. Zaanstreek e.o.* (E.J. Helderman)

Afb. 15. Alkmaar: Grote of St Laurenskerk. Voor het lichten worden de skeletlengten gemeten. Foto gemeente Alkmaar, afdeling Monumentenzorg en Archeologie.

Middeleeuwen en later

Alkmaar: Grote of Sint Laurenskerk (afb. 14 en 15) Plannen voor de restauratie van de Grote of Sint Laurenskerk noopten tot aanvang van een grootschalig en meerjarig archeologisch onderzoek in het kerkgebouw. De restauratie omvatte onder meer het verwijderen van de zerkenvloer voor herstel van een groot aantal gebroken grafstenen en de aanleg van vloerverwarming. De benodigde ontgravingen werden grotendeels op archeologische wijze uitgevoerd met steun van tientallen vrijwilligers en studenten. De doelstellingen van het onderzoek waren tweeledig: onderzoek van de in de kerk aanwezige begravingen en onderzoek van de funderingen van de huidige kerk alsmede van eventuele voorgangers.

Onder grote publieke belangstelling werd vanaf juli 1994 gegraven in het koor, de viering en het dwarsschip van de kerk. Het grafonderzoek richt zich vooral op de fysieke- en gezondheidstoestand van vroegere Alkmaarders, in het bijzonder van de middenklasse en van welgestelden die zich de luxe van een begrafenis binnen de kerk konden veroorloven. Het gaat hierbij om graven uit de 18e en het begin van de 19e eeuw. Tot grote verrassing bleken talrijke textielresten in de grafkisten bewaard te zijn gebleven; er werden tientallen kleine en ca vijftien grote kledingfragmenten gevonden, onder andere in twee pastoorgraven. Aan het einde van dit jaar waren al ca 700 individuen geborgen. Van funderingen was toen echter nog geen spoor gevonden.

Bron: *Jaarverslag 1994 Monumentenzorg en Archeologie gemeente Alkmaar* (P. Bitter en J. Dijkstra)

Afb. 16. Alkmaar: Oudorp. Het opgravingsvlak met sporen uit de Vroege Middeleeuwen. Foto gemeente Alkmaar, afdeling Monumentenzorg en Archeologie.

Alkmaar: Laat 217-219 Tijdens het bouwrijp maken van een groot terrein aan de Laat werd onderzoek verricht. Hieruit bleek dat de oudste sporen dateren van voor de 12e eeuw. Er werd toen turf gestoken in rechthoekige kuilen die naderhand weer met zand en bagger zijn opgevuld. In de vulling van de veenwinningsputten zijn enkele scherven Badorf-aardewerk uit de Karolingische Tijd gevonden. De putten zijn afgedekt door een dunne humeuze kleilaag die vermoedelijk werd afgezet tijdens de overstromingen in de 12e eeuw. Ondanks deze omstandigheden is er daarna ter plekke gewoond. Hiervan zijn mestkuilen, slootjes, een waterput en enige paalsporen gevonden. De vondsten dateren deze bewoning aan het einde van de 12e eeuw en de eerste helft van de 13e eeuw.

Deze bewoningssporen worden afgedekt door een kleilaag, welke waarschijnlijk samenhangt met de overstromingen in 1248. Uit de periode hierna zijn slechts een waterput, enkele ingeslagen palen en opeenvolgende sloten gevonden, waaruit mag worden geconcludeerd dat het gebied niet was bewoond. In de tweede helft van de 14e eeuw wordt het terrein aanzienlijk opgehoogd. Aan het einde van de 16e eeuw wordt het terrein ingenomen door achtererven van gebouwen aan de Oudegracht. Er worden verschillende beerputten aangelegd. In één van deze beerputten is onder meer bijzonder 17e-eeuws glaswerk en een houten kolfstok gevonden.

Bron: *Jaarverslag 1994 Monumentenzorg en Archeologie gemeente Alkmaar* (P. Bitter en J. Dijkstra)

Alkmaar: Boekelermeer De locatie van het 'huis van de heren van Boekel' is nog steeds een raadsel. Afbraak van een op een verhoging gelegen boerderij aan de Boekelermeerweg 5 gaf aanleiding voor een nieuwe poging tot lokaliseren van dit kasteel. Het archeologisch

Afb. 17. Amstelveen. De opgraving van de overblijfselen van het hoofdgebouw van Huis Kostverloren, gezien vanuit het zuiden. Op de achtergrond een deel van de oudste fundering (ca 1420), op de voorgrond beplanking langs rij heipalen onder de voormalige grachtmuur. Foto ROB.

onderzoek wees uit dat de gesloopte boerderij gebouwd was op een natuurlijke zandopduiking. Ook nu weer werden geen overblijfselen van het kasteel aangetroffen, daarentegen wel de overblijfselen van een 17e-eeuwse stolpboerderij.

Bron: *Jaarverslag 1994 Monumentenzorg en Archeologie gemeente Alkmaar* (P. Bitter en J. Dijkstra)

Alkmaar: Oudorp (afb. 16) Plannen voor de bouw van aanleunwoningen van het verzorgingstehuis Lauwershof waren aanleiding tot het verrichten van een archeologisch onderzoek. Het terrein is gelegen op het zuidelijke uiteinde van de strandwal van Oudorp. In de naaste omgeving waren in het verleden al Vroeg- en Laat-Middeleeuwse aardewerkscherven ontdekt.

Tijdens het onderzoek bleek al snel dat een dik pakket zand was afgegraven. Desondanks werden nog enige waterputten en sloten gevonden, die aangeven dat er op deze plek tussen de 8e en 12e eeuw een nederzetting heeft gelegen. Tussen de vondsten werd een hoeveelheid smidsafval gevonden, bestaande uit ijzerslakken, slijpstenen en zogenaamde 'tuyeres' (aardewerken beschermkappen voor een blaasbalg). Geconstateerd kon ook worden, dat de verkaveling uit de zestiger jaren van deze eeuw vrijwel dezelfde oriëntatie had als de Vroeg-Middeleeuwse slootpatronen.

Bron: *Jaarverslag 1994 Monumentenzorg en Archeologie gemeente Alkmaar* (P. Bitter en J. Dijkstra)

Amstelveen: Huis Kostverloren (afb. 17, 18 en 19) In 1992 werd door A.J. Bakker een principe-aanvraag gedaan voor de herbouw van het in aanleg Laat-Middeleeuwse Huis

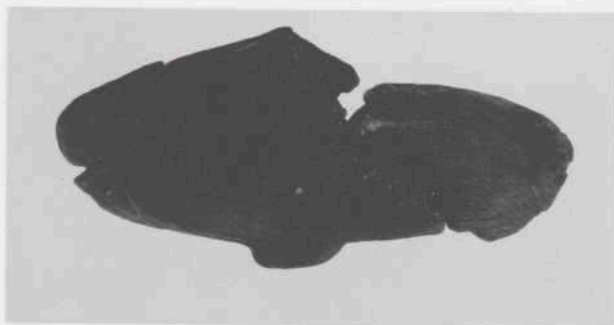
Afb. 18. Amstelveen. De opgraving van de fundering van het hoofdgebouw uit ca 1420 (links) en fundering tweede bouwfase (rechts) van Huis Kostverloren. Foto ROB.

Kostverloren op de plaats waar het tot 1822 stond. De initiatiefnemer heeft voor ogen één van de fasen van het huis in de oorspronkelijke staat te herbouwen. Hiertoe werd een eerste ontwerp gemaakt door architectenbureau P.L. van Gent te Utrecht op grond van een uitvoerig historisch en iconografisch onderzoek. Deze plannen waren aanleiding tot het uitvoeren van een proefonderzoek in 1994 dat tot doel had vast te stellen of zich in de bodem nog belangrijke resten van het huis bevinden, wat de kwaliteit is van die resten, waar het hoofdgebouw van het huis stond en wanneer dit werd gebouwd, en wat de omvang was van het bij het huis behorende terrein.

Rond het jaar 1500 zou het huis zijn gebouwd door Jan Bennink, schepen en burgemeester van Amsterdam. De oudst bekende vermelding van *Costverloren* in historische bronnen dateert van 1508. Vanaf 1610 is het huis regelmatig afgebeeld op prenten, tekeningen en schilderijen. Omstreeks 1658 werd het ingrijpend vernieuwd en tussen circa 1708 en 1725 werd het oude huis vervangen door een geheel nieuw huis, nu in classicistische stijl.

Voorafgaande aan het proefonderzoek werden door leden van de AWN-afdeling Amsterdam en omstreken boringen en hoogtemetingen verricht om meer inzicht in de bodemopbouw te verkrijgen en het kasteelterrein te lokaliseren. Beide doelstellingen werden bereikt, op grond waarvan de ligging van de opgravings sleuven kon worden bepaald.

Het systeem van proefsleuven bestreek een terrein van ca 85 bij 85 meter. De vlakken in de proefsleuven zijn niet te diep aangelegd, om met het oog op eventuele wettelijke bescherming zo min mogelijk schade aan de overblijfselen van het huis toe te brengen. Van dit huis werden inderdaad resten van het hoofdgebouw aangetroffen, alsmede van de bijbehorende latere tuinaanleg. Het hoofdgebouw stond op een rechthoekig perceel van 18,5 x 14,5 m dat omgeven was door een ca 5 m brede gracht. De grachtbodem lag op ongeveer 2 m beneden

Afb. 19. Amstelveen: Kostverloren. Houten klomp uit de slotgracht. Datering: 15e eeuw.

het toenmalige maaiveld. De bewoning zal vermoedelijk een aanvang hebben genomen omstreeks 1420. De archeologische resten bleken over het algemeen van hoge kwaliteit te zijn waaraan de zeer drassige bodem in belangrijke mate heeft bijgedragen.

De eerste bouwfase zal hebben bestaan uit een kamer of zaal van 8,5 bij minstens 7 meter. De 60 tot 80 centimeter brede fundering, aangelegd op enkele horizontale eikehouten balken, vertoonde op min of meer regelmatige afstanden een sterke verzakking, alsof er kolommen op hadden gedrukt. Tot deze bouwfase kan vermoedelijk ook een aan de zuidzijde van het stenen gebouw gelegen breder gedeelte van de gracht worden gerekend. Hieruit werden, naast aardewerk, een houten klomp (afb. 19) en een deel van de oudste dakbedekking van daktegels met bijbehorende fanelen (kilkeperpannen), geborgen.

In de tweede fase, daterend uit het einde van de 15e eeuw, wordt het huis uitgebreid. Op de zuidwesthoek wordt een kleine zaal van ca 6 bij 5 meter met een bakstenen fundering op roosterwerk over het oudste grachtgedeelte opgetrokken, en op de noordwesthoek een torentje van circa 3 bij 3 meter. Mogelijk behoorde tot deze fase ook de van 17e-eeuwse afbeeldingen bekende toren op de noordoosthoek van het omgrachte terrein. Deze toren had een grondplan van circa 5 bij 5 meter waarvan slechts de elzehouten paaltjes van een roosterfundering resteerden.

In de tweede helft van de 16e eeuw is de grachtmuur opnieuw onderheid. De muur zelf heeft men vanwege het steeds verder verzakken van de veenbodem moeten wegbreken. Daardoor was nog slechts de 'Amsterdamse' fundering aanwezig, bestaande uit lange palen van naaldhout die door het veen zijn gedreven. Aan de grachtzijde werden de funderingspalen beschermd door een planken beschoeiing. Resten van een brug bevonden zich aan de oostkant van het hoofdgebouw.

Voor jongere bouwfasen zijn binnen het hoofdgebouw niet veel aanwijzingen gevonden, alleen een kwarronde put van kleine gele baksteen kan hier worden genoemd.

Ten zuiden van het hoofdgebouw werd een gedeelte van de baroktuin opgegraven. Van een schelpengalerij reesteerde het rechthoekige puinbed van 11 bij 2,5 meter, waarin zich behalve veel baksteenfragmenten ook brokken bergkristal, mineralen en exotische schelpen bevonden. Van een fontein werd een ronde houten kuip met een diameter van 2,6 meter teruggevonden.

Het gehele terrein was omgeven door twee beschoeide, vier meter brede grachten, van

elkaar gescheiden door een 10 meter brede strook grond waarop vermoedelijk een windsingel was aangelegd. De grachten dateren uit omstreeks de 16e eeuw.

De resultaten van het onderzoek hebben tot het besluit geleid de plannen tot herbouw van Kostverloren niet op het oorspronkelijke kasteelterrein te realiseren maar juist daarnaast, opdat de archeologische resten ongestoord in de bodem behouden kunnen blijven. Tevens is het idee geopperd de bij de opgravingen gevonden overblijfselen van het kasteel op een of andere manier voor het publiek zichtbaar te maken.

De opgraving werd uitgevoerd in een samenwerkingsverband van de ROB, het IPP, de provincie Noord-Holland en de AWN-afdeling Amsterdam en omstreken. De heer Bakker stelde voor de duur van het veldwerk een graafmachine beschikbaar.

Provincie Noord-Holland, cluster Monumentenzorg en Archeologie G. P. Alders

Amsterdam: Nieuwezijds Kolk In de eerste maanden van 1994 vonden uitgebreide opgravingen plaats aan de Nieuwezijds Kolk. Het betreft hier een grootschalige nieuwbouw voor een hotel met winkels en appartementen. De gehele bouwput loopt van de Nieuwendijk 152, de Dirk van Hasselsteeg 8-14 en 9-15, de Nieuwe Nieuwstraat 8-10, de Nieuwezijds Kolk 3-9 en 13-15 tot aan de Nieuwezijds Voorburgwal.

In 1979 en 1987 hebben op een aansluitend terrein aan de Nieuwendijk opgravingen plaatsgevonden. Er kon toen een deel van de oudste pre-stedelijke nederzetting worden onderzocht en vastgelegd. Deze bestond uit kleine huizen met een lengte tussen 7,4 en 9 m en een breedte van 3,6 tot 4 m met in het midden haardplaatsen met kloostermoppen. De oudste huizen worden omstreeks 1200 gedateerd. Zij zijn gebouwd in een stedelijke configuratie, dat wil zeggen: naast elkaar. Omstreeks 1340 verschijnt achter deze huizen het waarschijnlijk oudste gasthuis van Amsterdam, het Onze Lieve Vrouwegasthuis. Funderingen en uitbreidingsfasen van dit gasthuis konden toen worden opgegraven.

Doel van de voortzetting van deze opgravingen was de pre-stedelijke nederzetting verder noordwaarts te volgen en de Laat-Middeleeuwse bebouwing aan de Nieuwezijds Kolk en Dirk van Hasselsteeg te onderzoeken. Hiervoor werd een sleuf gegraven, lopende van de Nieuwezijds Kolk tot aan de Dirk van Hasselsteeg. Verschillende 14e- en 15e-eeuwse huizen konden in de onderzoekssleuf worden vastgelegd. Deze huizen bleken evenwel gebouwd te zijn op een aangeplempte waterloop, die de beëindiging van de Boerenwetering (Nieuwezijds Voorburgwal) vormde en uitmondde door de Nieuwendijk heen in de Amstel. Daar in deze onderzoekssleuf het terrein waarop de 13e-eeuwse pre-stedelijke nederzetting werd vermoed, niet kon worden bereikt, werd een dwarsleuf gegraven om zo dicht mogelijk bij de Nieuwendijk te komen. Ook in deze dwarsleuf werden evenwel geen 13e-eeuwse huizen aangetroffen. In plaats daarvan verscheen op grote diepte, tussen 4 en 5 m onder het straatniveau, een brede muur bestaande uit kloostermoppen.

In twee afzonderlijke campagnes is zoveel mogelijk van dit muurwerk vrij gegraven. Uiteindelijk is er een weermuur met vier steunberen met hoek- of traptoren, over een afstand van 15 m blootgelegd (afb. 20). Het is de westelijke ringmuur van een kasteel. De breedte van de muur is in de fundering 1,85 m, en 2,75 m wanneer de steunberen, die op dezelfde funderingsplaten staan, worden meergerekend. De muur verjongt zich in zeven vertandingen en is 0,97 m dik in het opgaande werk. De diameter van de hoek- of traptoren is 2,5 m. De muur bestaat uit gele kloostermoppen met de maten 32/29 x 15/14 x 8/7 cm. De houten fundering is gemaakt van oude scheepdelen, gecombineerd met zware balken, afkomstig van een mogelijk ter plaatse gesloopt gebouw. Het scheepshout dateert van 1276 en ca 1288,

Afb. 20. Amsterdam: Nieuwezijdse Kolk. Fundering van de weermuur van een Laat-Middeleeuwse kasteel. Foto W. Krook, afdeling Archeologie/Stedelijk Beheer Amsterdam.

en het hout afkomstig van het gesloopte gebouw dateert van 1245. Deze resultaten zijn tot stand gekomen door zowel C14- als dendrochronologisch onderzoek. Bij de hoek- of traptoren is de aanzet van de noordmuur nog juist in zicht gekomen. In de slooplaag van het kasteel zijn een natuurstenen schouwvang en resten van een vloer, bestaande uit kloostermoppen, aangetroffen. Verder bevindt zich in de slooplaag vroeg-14e-eeuws aardewerk, waaruit afgeleid wordt dat het kasteel in het begin van de 14e eeuw is gesloopt. Dit komt overeen met historische bronnen waarin vermeld wordt dat Waterlanders en Kennemers het kasteel verwoestten en dat Amsterdam al zijn versterkingen moest slechten. Deze gegevens hebben betrekking op gebeurtenissen in 1304. Daar er sprake is van herstelwerkzaamheden door Jan van Aemstel in 1303 en slechts een beperkt gedeelte van het kasteel is blootgelegd, is nog niet voldoende inzicht verkregen in de gehele bouwgeschiedenis.

Tijdens waarnemingen aan de Nieuwezijds Voorburgwal en de noordzijde van de Nieuwezijds Kolk kon worden vastgesteld dat ter hoogte van de Sint Jacobsstraat een dijk heeft gelopen, die kan worden beschouwd als de oudste voortzetting van de zeedijk aan de noordzijde van de pre-stedelijke nederzetting.

Gemeente Amsterdam, afdeling Archeologie

J.M. Baart

Amsterdam: Nieuwezijds Voorburgwal 48-56/Spuistraat 23-29 Tijdens het gereedmaken van het terrein voor de bouw van het Cok City Hotel aan de Nieuwezijds Voorburgwal kon in maart 1993 archeologisch onderzoek worden verricht. Ter hoogte van het pand Nieuwezijds Voorburgwal 48 werd een profiel getrokken om inzicht te krijgen in de bebouwingsgeschiedenis van de stadsuitleg die ca 1380 plaatsvond. Deze stadsuitleg bezorgde Amsterdam globaal terreinen tussen de Oudezijds en Nieuwezijds Achterburgwal en de Oudezijds en Nieuwezijds Voorburgwal/Spuistraat.

Het profiel gaf de volgende informatie, te beginnen bij de oudste lagen. Op 3,25 m - NAP ligt een overstromingslaag van ongeveer een decimeter dik. Deze kleiafzetting wordt gewoonlijk in verband gebracht met de overstroming van 1170. Daarna volgen ophogingslagen van veenzoden en bagger van ongeveer twee meter dik. Dit is de ophoging die aangebracht is in de periode 1370-1380 om het terrein voor bewoning geschikt te maken. Vanaf dit niveau zijn nog in de laatste decennia van de 14e eeuw huizen gebouwd. De toegepaste steenformaten zijn 23 x 11 x 4,5 cm en 22 x 10,5 x 4,5 cm. Voor de bouw van een volgend huis werd het terrein met 60 cm zand opnieuw opgehoogd. De beperkte ruimte voor het graven van profielen liet niet toe gehele huisplattegronden bloot te leggen. Achter het pand Spuistraat 27 kon de inhoud van een beerput uit het eerste kwart van de 17e eeuw worden opgegraven. Een fraai gegraveerde tinnen beker bevond zich onder het vondstmateriaal.

Gemeente Amsterdam, afdeling Archeologie

J.M. Baart

Amsterdam: Noordermarkt 45 In september 1993 werd bij de restauratie van een tegen de oostzijde van de Noorderkerk gebouwde woning, een beerput aangetroffen. Nader onderzoek wees uit dat het een afvalput betreft die zich aan de buitenzijde van de doodgraverswoning bevond. Deze woning werd gelijktijdig met de Noorderkerk gebouwd in de jaren 1620-1623. De beerput moet verschillende malen zijn gelegegd daar het vondstmateriaal uitsluitend uit de 18e en 19e eeuw dateert. De doodgraverswoning en belendende bebouwing is gerestaureerd ten behoeve van de huisvesting van de afdeling Archeologie van de gemeente Amsterdam.

Gemeente Amsterdam, afdeling Archeologie

J.M. Baart

Amsterdam: Onze Lieve Vrouwekapel Bij nieuwbouwactiviteiten ter hoogte van de Onze Lieve Vrouwesteeg 6 en 8 is onderzoek verricht in februari 1993. Doel van de opgraving was informatie te verzamelen over de Onze Lieve Vrouwekapel, die voor een deel op deze percelen heeft gestaan. De voorzijde van de kapel was gelegen aan de Nieuwendijk. De Onze Lieve Vrouwekapel wordt voor het eerst genoemd in 1355. Deze kapel vormde tezamen met het Onze Lieve Vrouwegasthuis, gelegen aan de overzijde van de Nieuwendijk, een eenheid. Het is waarschijnlijk het eerste gasthuis met kapel dat in Amsterdam werd gebouwd.

De fundering bestond uit een roosterconstructie van eikehout met ingeheidde slieten in de roosters. De eerste lagen bestonden uit baksteen met de formaten 27 x 13 x 6 cm. In het opgaande werk ging men over op de formaten 25/24 x 11,5 x 5,5 cm, terwijl ter hoogte van het houtskelet opnieuw voor een kleiner formaat van 23,5/23 x 11,5/11 x 5 cm werd gekozen. Het was mogelijk deze gegevens te verzamelen daar in één van de huizen nog een compleet houtskelet, en zelfs een trek balk en een dakspant met een beschilderde gewelfrib, aanwezig waren. Deze gewelfrib was in banen rood, wit en zwart beschilderd. In het koorgedeelte werden plavuizen met de maten 12,5 x 12,5 x 2,7 cm aangetroffen, die wel tot de oudste vloer uit omstreeks 1340 gerekend mogen worden. Mineralogisch onderzoek wijst uit dat deze tegels afkomstig zijn uit Utrecht. Zij zijn vervaardigd van roodbakkende klei en voorzien van voorstellingen uitgevoerd in witbakkende klei. De voorstellingen bestaan uit lopende herten in een negenpas. Elders in de kapel kwam hetzelfde type plavuis voor met een rozet in vierpas. Beide typen zijn ook aangetroffen bij de opgravingen van het klooster Mariëndaal bij Utrecht. In reconstructie is de Onze Lieve Vrouwekapel 32 m lang, 9 m breed en 13 m hoog.

Gemeente Amsterdam, afdeling Archeologie

J.M. Baart

Amsterdam: Prins Hendrikkade Vanaf 21 februari 1994 vond archeologisch onderzoek plaats op de Prins Hendrikkade, aan de kop van de Zeedijk. Aanleiding was de aanleg van een parkeergarage ten behoeve van het Golden Tulip Barbizon Palace Hotel. Bij de bouw van dit hotel in 1985 werden een lijnbaan en scheepswerf uit de tweede helft van de 14e eeuw opgegraven.

Doel van het huidige onderzoek was het aangrenzende gebied met aanplempingen in het IJ op mogelijke andere constructies, in relatie tot de genoemde scheepswerf, te traceren. De relatief kleine bouwput, ca 10 x 30 m, leverde een aantal haven- of kadeconstructies op.

Achtereenvolgens werd, gerekend vanaf de landzijde, een kadeconstructie aangetroffen bestaande uit vierkante eiken palen met de afmetingen 18 x 18 cm. Aan de hand van aarde-werk kon deze kade gedateerd worden in de tweede helft van de 14e eeuw. Ten noorden hiervan liep, parallel aan deze kade, op een afstand van ongeveer vijf m een tweede kade. De gebruikte balken waren forser en nu niet alleen van eikenhout maar ook van grenen. Deze kadeconstructie dateert uit de 15e eeuw. Een derde kadeconstructie, de jongste, - bestaande uit in hoofdzaak grenen palen met af en toe een eiken paal - werd op een afstand van 2,25 m ten noorden van de tweede kade waargenomen. De aanleg van deze kade moet in de 16e eeuw hebben plaatsgevonden. Ongeveer op deze plaats heeft later een stenen kade gelopen, die nog in de 19e eeuw in gebruik moet zijn geweest.

Gemeente Amsterdam, afdeling Archeologie

J.M. Baart

Amsterdam: Sint Annenstraat 1-3 Tijdens de uitbreiding van een hotel aan de Warmoesstraat 125-127 kon op de achtererven, gelegen aan de Sint Annenstraat 1-3, onderzoek worden verricht. Tijdens de voorbereidingen van de bouw was het mogelijk de lengte van de Middeleeuwse huizen, die in de 14e eeuw aan de Warmoesstraat werden gebouwd, vast te stellen. De 13e-eeuwse huizen waren te klein om in deze werkput getraceerd te worden. De panden Warmoesstraat 125 en 127 bleken beide een lengte te hebben van ca 23 m. De toegepaste steenformaten zijn respectievelijk 23 x 11 x 5 cm en 24 x 11 x 5,5 cm.

Gemeente Amsterdam, afdeling Archeologie

J.M. Baart

Amsterdam: Sint Annenstraat 12 In november 1993 kon een onderzoek in een zeer interessant renaissance-monument worden verricht. Voor de restauratie werd het hele pand gedemonteerd. Het is het enige renaissance-huis in Amsterdam, gebouwd in 1565. De voorgevel is voorzien geweest van een zestal natuurstenen reliëfs en rolwerk met C-voluten rond de topgevel.

Het onderzoek werd verricht om te zien of er nog andere renaissance-interieuronderdelen in de grond aanwezig waren en om de bebouwingsgeschiedenis van dit perceel vast te stellen. Het oudste huis op deze plaats bleek te dateren uit omstreeks 1380. De lengte van het huis was 10,12 m en de breedte 4,60 m. Het was opgetrokken uit rode baksteen met de maten 23/22 x 11 x 5 cm. De vloer was uitgevoerd in rode ongeglazuurde plavuizen.

Hierop volgde een 15e-eeuws huis, dat was opgetrokken uit bakstenen met de maten 21/20 x 9,5 x 4,5 cm. De kleur van deze stenen was roze-rood. Dit huis had een vloer van bruine en gele plavuizen met de maten 16 x 16 x 2,8 cm. Bij de bouw is de fundering gevolgd van het 14e-eeuwse huis. Het is waarschijnlijk dat dit gebouw na de grote stadsbrand van 1421 is gebouwd.

Vervolgens werden gedeelten van het renaissance-huis uit 1565 gedocumenteerd. Het is bij de herinrichting verlengd tot 11,40 m. Dit stenen huis heeft een houtskelet gekend, dat

Afb. 21. Amsterdam: Sint Annenstraat 12. Gipsen kop uit de 16e eeuw. Foto W. Krook, afdeling Archeologie/Stedelijk Beheer Amsterdam.

op in de muren gehakte neuten van Namense natuursteen rustte. Aan de hand van de neuten kon worden vastgesteld dat het huis in vijf traveeën was ingedeeld. In het midden van het gebouw bevond zich een keldertje. Dit was ook de plaats waar een spiltrap had gestaan, die naar de bovenverdiepingen leidde. Het gebouw bestond uit een benedenverdieping, twee bovenverdiepingen en een zolder. Omstreeks 1600 heeft een verbouwing plaatsgevonden waarbij het renaissance-interieur moet zijn uitgekomen. In de puinlaag kwam een fraai gehakt cherubijnkopje en een gipsen kop tevoorschijn, uitgevoerd in een klassieke vormtaal (afb. 21).

Bij een tweede verbouwing van het interieur omstreeks 1650 werd een vloer gelegd van Namense steen in grijs en zwart. Tijdens de demontage van het huis bleek het plafond van de eerste verdieping beschilderd te zijn in renaissance-stijl met 'ferronerie' of beslagwerk met in de vakken 'arabesken'.

Gemeente Amsterdam, afdeling Archeologie

J.M. Baart

Amsterdam: Sint Anthonispoort (de Waag) In februari 1993 werd een beperkt onderzoek verricht bij de Sint Anthonispoort, gelegen op de Nieuwmarkt. Aanleiding voor het onderzoek vormden restauratiewerkzaamheden. Langs de noord- en zuidzijde van de poort werden sleuven gegraven voor een funderingsonderzoek. Daarbij was het niet alleen mogelijk de funderingsconstructies van de Sint Anthonispoort te bestuderen, maar ook die van de aansluitende stadsmuren.

Het poortgebouw bleek te zijn gefundeerd op een voor de Late Middeleeuwen gebruikelijke constructie. Bij de bouw in 1488 werd tegelijk de stadsmuur, gaande naar de Schreierstoren, gemetseld. Beide funderingsconstructies lopen namelijk in elkaar door. De toegepaste steenformaten in de eerste vier lagen van de Sint Anthonispoort meten 25 x 11 x 6 cm. Daarna volgt een band van zware blokken Bentheimer zandsteen. Boven deze blokken wordt het

muurwerk weer voortgezet met stenen van 23/22 x 11/10,5 x 5,5/5 cm. De aansluitende stadsmuur is opgetrokken in een kleiner formaat baksteen (21/20,5 x 10,5/10 x 5/4,5 cm). Aan de zuidzijde loopt de stadsmuur langs de Kloveniersburgwal. De aansluiting van deze muur stond koud tegen de Sint Anthonispoort aan. Dit wijst erop, dat eerst het poorthuis met de stadsmuur aan de Gelderse kade en in een later stadium de aansluitende stadsmuur langs de Kloveniersburgwal, is gebouwd.

De bouw van de stadsmuur duurde 13 jaar. Begonnen werd in 1481, en in 1494 was hij voltooid. De rondelen in de stadsmuur zijn later toegevoegd door de Italiaanse architect Pasqualini, die de oorspronkelijke schiettoertjes liet vervangen. In 1616 is het poorthuis ingericht als waag.

Gemeente Amsterdam, afdeling Archeologie

J.M. Baart

Amsterdam: VARA-strook In de maanden juni en juli 1994 werd gegraven op het zogenaamde *VARA-terrein*. De naam verwijst naar de straten Valkenburger- en Rapenburgerstraat. Dit gebied is een gedeelte van het scheepswervencomplex dat bestaat uit de eilanden Uilenburg, Rapenburg en Marken. Er zijn vier werkputten gegraven ten oosten van het eiland Marken. Doel van het onderzoek was het opsporen van de oudste verkavelingen die mogelijk tot de ontginningsperiode van Amstelland behoren, en de Laat-Middeleeuwse bewoning. Het inrichten van dit gebied als scheepswerf en vervolgens als woonwijk vormde het tweede onderzoeksthema.

In de werkputten kon een in het veen ingestoken ontginningssloot over tientallen meters worden vervolgd. Door het ontbreken van vondstmateriaal was het niet mogelijk te komen tot een nauwkeurige datering. De sloot werd afgedekt door een kleilaag die in verband gebracht zou kunnen worden met de grote overstromingen uit 1170, maar omdat het gebied zeer dicht aan het IJ ligt eventueel ook met latere overstromingen.

Keramik uit ca 1500 behoort tot de oudste vondsten. Dit werd aangetroffen op delen van het terrein dat met rijnshout en klei was opgehoogd. Er zijn geen constructies van gebouwen of huizen aangetroffen. Van het eiland Marken werden kadeconstructies, de Markergracht en de aangrenzende houwtuinen opgegraven. Tot de aanleg was in 1953 overgegaan. Op een kaart van Pieter Bast uit 1597 staat nog nauwelijks bebouwing afgebeeld, terwijl op de kaart van Balthasar Florisz uit 1625 het gehele eiland Marken is ingericht met scheepswerven.

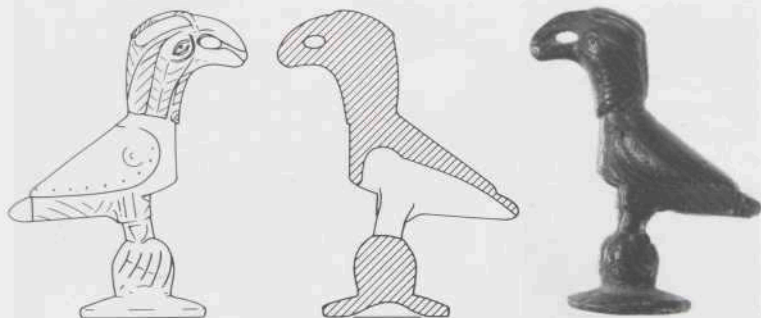
Er vielen drie perioden van kadeconstructie te volgen. De eerste was aangelegd bij het inrichten van het terrein in de periode 1593-1596. Zowel wat de ingeheid palen als de beschoeiingsplanken betreft bestond deze constructie geheel uit eikehout. Daarna volgden een laat-17e-eeuwse- en 18e-eeuwse kade. Deze bestonden uit ronde grenen palen met een beschoeiing van grenen delen. Deze laatste twee kadeconstructies behoren tot de periode na 1680, toen de scheepswerven reeds waren geruimd en het gebied ten behoeve van de bouw van woonhuizen was herverkaveld.

Uit de tijd van de scheepswerven is keramiek geborgen dat vervaardigd is in Nederland, Italië, Portugal, Duitsland en China. Gereedschap als breeuwijzers en ijzeren wiggen ontbraken niet.

Na de herkaveling van het gebied in 1682 zijn er huizen gebouwd, waarvan de funderingen zijn gedocumenteerd. Deze woningen zijn in de loop van de 18e eeuw steeds vaker bewoond door een joodse bevolking. Vondsten van 'koosjer' vleesdodjes en ceremoniële objecten, zoals een deel van een sabbathlamp, zijn daar getuige van.

Gemeente Amsterdam, afdeling Archeologie

J.M. Baart

Afb. 22. Egmond: Egmond a/d Hoef. Bronzen vogeltje (toekan?). Schaal 1:1. Foto en tek. ROB.

Amsterdams Waterleidingduinen Plannen voor verstuingen van de duinen en graafwerkzaamheden voor een beter natuurbeheer, waren voor de Amsterdams Waterleidingduinen onder meer reden tijdelijk een archeoloog aan te stellen die de gevolgen van deze plannen voor de archeologie in kaart zou moeten brengen en tevens tot taak kreeg waarnemingen te verrichten op plaatsen waar het bodemarchief mogelijk zou worden bedreigd.

Bij waarnemingen in twee verstuingen langs de zeereep werden aardewerkscherven uit de Romeinse Tijd en Karolingische Tijd gevonden, terwijl in het oosten van het duinreservaat, even ten westen van het dorp De Zilk, sporen in de top van het strandvlakteveen werden gedocumenteerd. Ze bestaan uit spitsporen, parallel lopende greppeltjes en kuilen. De spitsporen en de greppeltjes hangen vermoedelijk samen met de ontginning van de Haarlemmerhout, een bos dat zich in de Middeleeuwen van Naaldwijk tot aan Velsen uitstrekte. De kuilen werden gegraven nadat zich op het eerder ontgonnen veen een stuifzandlaag (Jong Duin) had gevormd. Exacte datering van de sporen was door het ontbreken van vondsten niet mogelijk.

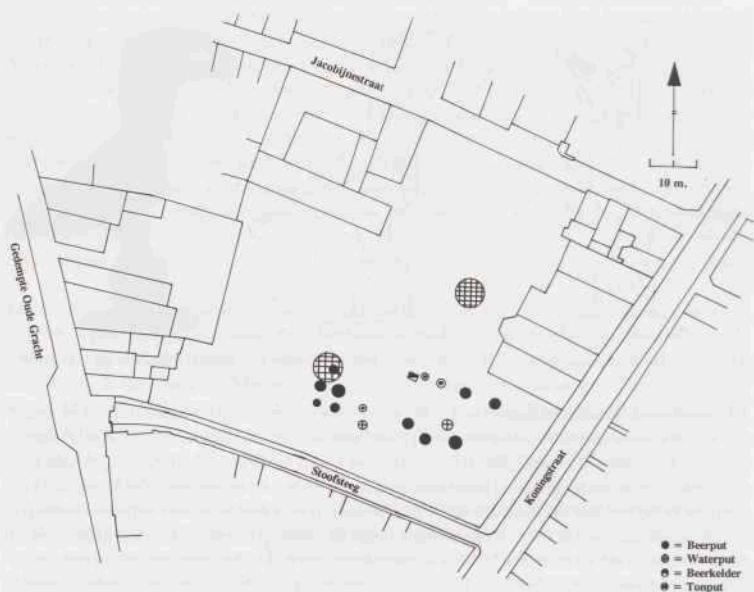
Bron: *Van Duinen* 1995

Egmond: Egmond a/d Hoef (afb. 22) Door tussenkomst van het bestuur van de Stichting Museum van Egmond, werd de vondst van een bronzen vogeltje bekend. Gezien de enigszins gebogen, vrij lange snavel gaat het waarschijnlijk om een exotische vogelsoort, misschien een toekan. Het uiteinde van de snavel omklemt een voorwerpje (een vrucht?). Op de vleugels zijn rijen cirkels ingekrast. De klauwen omvatten een bol, die op zijn beurt weer rust op een cirkelvormig, enigszins bol plaatje. De afmetingen van het beeldje zijn ca 5,5 x 4,5 x 2 cm (h x l x b). De functie van het beeldje is onbekend. Datering: 16e eeuw of jonger.

Het beeldje werd 32 jaar geleden gevonden door de heer Scholten in een zandlaag op een diepte van ca 1 m bij het bewerken van bollenland aan de Egmonderstraatweg.

Bron: R. van Vleuten (Stichting Museum van Egmond)

Haarlem: carré Koningstraat Onderzoek van de enkele jaren geleden ontdekte enorme waterput leverde geen interessante gegevens op. Bij de sanering van een groot deel van het verontreinigde terrein werd, onder strikte veiligheidsmaatregelen, het archeologisch on-

Afb. 23. Haarlem: carré Koningstraat. Plattegrond belangrijkste opgegraven sporen. Tiek. gemeente Haarlem, P. Groeneveld.

derzoek voortgezet. Het resultaat mocht er zijn. Tien beerputten, een beerkelder, drie waterputten en drie houten tonputten leverden een schat aan interessant vondstmateriaal op uit de periode 12e tot en met de 19e eeuw (afb. 23). Bovendien werd een Prehistorische laag aangetroffen.

Bron: *Archeologische Kroniek Haarlem 1994* (J.M. Poldermans)

Haarlem: Damstraat Vooruitlopend op de komende bouwactiviteiten werd een intensief booronderzoek verricht. Geconstateerd werd dat onder een 1,5 à 2 m dik verstoord pakket zich ongestoorde bodemlagen bevinden. Het onderzoek zal in de toekomst worden voortgezet.

Bron: *Archeologische Kroniek Haarlem 1994* (J.M. Poldermans)

Haarlem: Donkere Spaarne 40/42 Het uitgevoerde booronderzoek leverde interessante gegevens op over de aanwezigheid en het verloop van ophogingslagen. Een grote beerput kon wegens instortingsgevaar van een naburige stenen loods niet worden onderzocht; de put bevindt zich ten dele onder de fundering van de loods. Het onderzoek zal worden voortgezet na sloop van de loods.

Bron: *Archeologische Kroniek Haarlem 1994* (J.M. Poldermans)

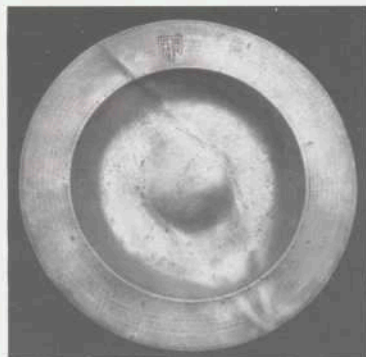
Afb. 24. Haarlem: Kleverlaan. Onderzoek in de gracht van het Huis ter Kleef. Foto Archeologische Werkgroep Haarlem.

Haarlem: Kleverlaan 9 Het onderzoek in de ruïne van het Huis ter Kleef heeft zich ook dit jaar weer geconcentreerd op de gracht rond het kasteel, met name het deel aan de noord- en de westzijde hiervan (afb. 24). De vulling van de gracht aan de westzijde bestond voor een groot gedeelte uit diverse aslagen en leverde zeer veel keukenafval op dat hier was gestort (afb. 25 en 26). Op het binnenplein van het kasteel werd een waterput onderzocht.

Ook het onderzoek naar de voorhof van het kasteel werd voortgezet. Om de westelijke begrenzing van de voorhof te kunnen vaststellen werd ter hoogte van de vermeende brugkelder, die gelegen is in de zuidoosthoek van het binnenplein, een tweetal sleuven gegraven. In een van deze sleuven werd een rij van tien palen aangetroffen, lopende van het kasteel naar de voorhof. De palen hebben deel uitgemaakt van een brug die het kasteel met de voorhof verbond. Later is de brug in noordelijke richting verplaatst naar de plaats waar de tegenwoordige brug zich bevindt. Dendrochronologisch onderzoek van de palen heeft geen exacte ouderdom van de brugconstructie opgeleverd.

Bron: *Archeologische Kroniek Haarlem 1994* en *Jaarverslag AWN-Haarlem e.o. 1994* (J. M. Poldermans en A. M. Numan).

Haarlem: Kruisstraat 45 Uitgebreid booronderzoek deed het zwaartepunt van archeologisch onderzoek aan de Kruisstraat verschuiven naar het achterterrein van het perceel waar enkele ongestoorde bodemlagen waren aangeboord. Daar werden onder meer twee beerputten en een waterkelder ontdekt. Om ophoud van de bouw te voorkomen werd de vulling van de beerput in zijn geheel met de graafmachine gelicht en op een voorlopig onbedreigd

Afb. 25. Haarlem: Kleverlaan. Tinnen bord (doorsnede 24,3 cm) met het wapen van de familie Van Kleef, gevonden in een latrine van de noordelijke kasteeltoren. Datering: vermoedelijk eerste helft 14e eeuw. Foto J. Fielmich.

Afb. 26. Haarlem: Kleverlaan. Het wapen van de familie Van Kleef. Foto J. Fielmich.

plekje voor nader onderzoek 'neergelegd'. De put bleek een mooie 17e-18e-eeuwse inhoud te bevatten. De tweede beerput bleek eveneens een interessante 17e-18e-eeuwse inhoud op te leveren waaronder bijzondere glasfragmenten (vleugel- en mollebiërglazen). Op grotere diepte werden enkele Prehistorische aardewerkfragmenten aangetroffen.

Bron: *Archeologische Kroniek Haarlem 1994* (J.M. Poldermans)

Haarlem: Nieuwe Gracht 3 Een intensief booronderzoek gaf aanleiding tot het graven van een sleuf. De bedding van de Oude Gracht werd gelokaliseerd, inclusief de oude zuidelijke beschoeiing. In het zuidelijk deel van de grachtbedding lag bouwpuin (o.a. kloostermoppen) dat mogelijk van de stadsmuur afkomstig is. Tussen dit puin werd een bijna complete tuinpot gevonden, die opmerkelijke overeenkomsten vertoont met in het Burgwalgebied gevonden exemplaren. De tuinpot is van een nog onbekend type. Funderingsresten of funderingsspooren (uitbraaksleuf) van de stadsmuur werden helaas niet gevonden. Bij dit onderzoek werden tevens Prehistorische bewoningssporen, waaronder ploeg- en spitsporen, vastgesteld.

Bron: *Archeologische Kroniek Haarlem 1994* (J.M. Poldermans)

Haarlem: Scheepsmakersdijk Ter voorbereiding van een archeologisch onderzoek werd op diverse locaties aan de Scheepsmakersdijk booronderzoek verricht. Geconstateerd werd dat er ophogingslagen ter dikte van maximaal drie meter in de bodem aanwezig zijn. Tevens werd een oude Spaarne loop of Spaarne bedding aangetroffen. Aanwijzingen voor een dijk of oeverwal werden niet gevonden.

Bron: *Archeologische Kroniek Haarlem 1994* (J.M. Poldermans)

Heemskerk: Oosterweg Leden van de AWN-werkgroep Beverwijk-Heemskerk verzamelden evenals in voorgaande jaren weer aardewerksherven uit de Merovingische en Karo-

Afb. 27. Limmen: Oosterzijweg. Overzichtsfoto van de eerste opgravingsput, gezien in westelijke richting. Foto Archeologische Werkgroep Limmen.

lingische Periode op een perceel bouwland aan de Oosterweg. Het aardewerk geeft vermoedelijk de locatie aan van een door ploegactiviteiten aangetaste nederzetting.

Bron: *Jaarverslag 1994 van de Archeologische Werkgroep Beverwijk-Heemskerk* (F.M. Wiegmans)

Jisp: Weiver Op een diepte van ca 1,25 m beneden het maaiveld werd een pakket stro ter dikte van 15 cm waargenomen tijdens een proefonderzoek van de AWN-afdeling Zaanstreek aan de Weiver te Jisp. De strolagen, daterend uit de Late Middeleeuwen, lagen op een dunne zandlaag op klei. Een opvallende vondst was een gedeelte van een houten emmer. Het onderzoek vond plaats na afbraak van een oude bakkerij, die voor nieuwbouw moest wijken. Op een hoger niveau werden ook jongere funderingsresten van een smuiger en een mogelijke oven gevonden.

Bron: *Jaarverslag 1994 AWN-afdeling Zaanstreek e.o.* (E.J. Helderman)

Limmen: Oosterzijweg (afb. 27) De AWN-werkgroep Limmen verrichtte een drie weken durende noodopgraving aan de Oosterzijweg te Limmen. Aanleiding hiertoe vormde de sloop van een 19e-eeuwse boerderij en nieuwbouwplannen.

De locatie ligt in het buurschap Laan. Het buurschap ligt aan de noordoostzijde van de strandwal van Limmen. De Oosterzijweg vormt de oostelijke begrenzing van de geest op de strandwal. In de ondergrond bevindt zich een veenlaag ter dikte van ca 60 cm. Deze veenlaag werd gevormd in de strandvlakte tussen de strandwal van Akersloot en die van Limmen. Dit veen is later vanuit het westen met zand overstoven. Ter hoogte van de onderzoekslocatie had deze zandlaag oorspronkelijk een dikte van ca 80 cm. Een verkennend booronderzoek wees uit dat zich onder ophogingslagen ter dikte van ca 1,2 m Middeleeuwse cultuurlagen

Afb. 28. Limmen: Oosterzijweg. Hondeskelet in waterput (11e-12e eeuw). Foto Archeologische Werkgroep Limmen.

bevonden, maar dat het grootste deel van deze lagen op het ca 35 x 35 m grote perceel door veenwinning was vergraven.

Ter hoogte van de resterende Middeleeuwse bewoningslagen werden ter weerszijden van de oprijlaan twee opgravingsputten onderzocht. Op grond van de belangrijkste sporen en vondsten is het gebruik van de *site* voorlopig in vijf periodes te scheiden vanaf de 10e eeuw tot in de 17e eeuw. De oudste sporen bestaan uit twee kringgreppels met een diameter van ca 4 m die elkaar bijna overlappen en een rij van drie west-oost georiënteerde paalkuiltjes, die op grond van het gevonden aardewerk (kogelpot gemagerd met steengruis en potgruis) in de 10e-11e eeuw kunnen worden gedateerd.

Vervolgens wordt op deze locatie een twee-schepig gebouwtje van ca 5 x 8 m of groter opgericht, aan de lange zijden begrensd door een greppel. De aanwezigheid van greppels aan de beide korte zijden van het gebouwtje kon als gevolg van latere vergravingen niet met zekerheid worden vastgesteld. Drie ronde uit plaggen opgebouwde waterputten kunnen tot deze fase gerekend worden. Ze zijn tot in het onder het veen gelegen zand gegraven. In de zuidelijk van het gebouwtje gelegen waterput werd het complete skelet van een kleine hond gevonden (afb. 28). Het aardewerk bestaat uit fragmenten van voornamelijk kogelpotaardewerk waarvan een klein aantal gemagerd is met steengruis en/of potgruis en een groot aantal met fijn zand, wat Pingsdorf- en een enkel stukje Paffrath-aardewerk. Deze fase kan in de tweede helft 11e, eerste helft 12e eeuw worden gedateerd.

Ten oosten en ten zuiden van het gebouwtje werd in een volgende fase veen gewonnen in lange, 2 à 3 meter brede stroken, nadat eerst over een groot oppervlak de afdekkende zandlaag verwijderd was. De sleuven zijn naderhand met het eerst verwijderde zand weer gedeeltelijk opgevuld. In een veenwinningssleuf even ten noordoosten van het gebouwtje uit de

vorige fase werd in dit zand een grote hoeveelheid afval gevonden waaronder nu ook fragmenten Andenne-aardewerk. Ter plekke van dit afval was de rand van de veenwinningsleuf versterkt met licht beschadigde tufsteenblokken (ca 28 x 9 x 20 cm).

Het terrein waar veen is gewonnen wordt vervolgens 30 tot 50 cm opgehoogd met humeuze grond. Ter hoogte van de westzijde van het gebouwtje uit fase 2 wordt een hutkom van ca 4 x 4 m aangelegd. Tegen de binnenwanden ligt een geul van ca 50 cm breed en ca 15 cm diep opgevuld met grijze klei. Buiten enkele palen in de noordoost-hoek van de structuur zijn er geen palen gevonden die wijzen op een wand of dakconstructie. De geul heeft in de zuidoost-hoek een opening van ca 80 cm breed. De geulen doen vermoeden dat de wanden waren opgebouwd uit kleiplaggen. De onderbreking in de zuidoost-hoek kan de plaats van een ingang vertegenwoordigen, hoewel juist op deze plaats een groot gat is gegraven, waarin veel slakken, zowel haard- als vloeslakken, waren gedumpt. In het geval dat dit gat als stortgat heeft gefungeerd, lijkt het uitgesloten dat ook de ingang tot de hutkom hier lag. Deze zou dan gezocht kunnen worden ter hoogte van de twee palen in de noordoost-hoek. De hutkom zal een functie hebben gehad in de productie of bewerking van ijzer. Hierop wijzen ook een grote, direct ten noorden van de hutkom aangetroffen kuil en een even verderop gelegen boomstam-waterput. De vullingen van de drie structuren waren opgevuld met veel klei, ijzerslakken en steenkool. Het aardewerk (proto-steengoed, kogelpot met bezemstreekversiering, gedraaid grijs, Siegburg-steengoed) dateert de hutkom in de tweede helft van de 13e, begin van de 14e eeuw. Van de periode na het begin van de 14e eeuw zijn slechts een ophogingslaag en enkele verspreide sporen gevonden.

Bron: *Jaarverslag Archeologische Werkgroep Limmen 1994* (M. van Raaij)

Limmen: Schoollaan De sloop van een bouwkeet aan de Schoollaan te Limmen gaf de AWN-werkgroep Limmen gelegenheid een proefonderzoek uit te voeren. De locatie ligt aan de noordelijke begrenzing van het terrein van de oudste, in oorsprong waarschijnlijk uit de Karolingische Tijd daterende kerk van Limmen en op geringe afstand van de opgravingen aan de Zuidkerkelaan (zie de Kroniek over 1992).

Het grootste deel van het opgravingsvlak werd ingenomen door een deel van een gracht die de noordelijke begrenzing van het kerkerrein vormde. De gracht aan de westzijde van het kerkerrein was reeds bij de opgravingen aan de Zuidkerkelaan in 1992 gelokaliseerd. Beide constateringen maken het waarschijnlijk dat het gehele kerkerrein door een gracht was omgeven. Vermoedelijk dient deze gracht in de periode voor de verwoesting door de Spaanse troepen in 1573 te worden gedateerd, toen de kerk nog haar grootste omvang had (maximale lengte ca 49 m). Na de verwoesting werd op dezelfde locatie een kleinere kerk gebouwd. Het is niet uit te sluiten dat daarbij ook het kerkerrein in omvang werd verkleind, omdat in de Nieuwe Tijd het terrein werd opgehoogd ten behoeve van de bouw van enige huisjes aan de Schoollaan welke op de kaart van J. Dou uit 1680 staan aangegeven. Ter hoogte van de gracht bevonden zich toen de achtererven van genoemde huisjes. Een waterput, behorend bij een van deze woningen, werd teruggevonden. Tevens werden enige Laat-Middeleeuwse greppeltjes onderzocht.

Bron: *Jaarverslag Archeologische Werkgroep Limmen 1994* (M. van Raaij)

Limmen: Uitgeesterweg Nieuwbouwplannen voor een aantal op de uiterste zuidpunt van de strandwal van Limmen gelegen percelen, vormden voor de AWN-werkgroep Limmen aanleiding tot het verrichten van een verkennend onderzoek. Direct onder de dunne

bouwvoor werd over het gehele onderzochte gebied een grijze cultuurlaag, waarin aardewerkscherven uit de Vroege en Late Middeleeuwen, vastgesteld, die in zuidelijke richting duidelijk in dikte toeneemt. De toenemende dikte van deze laag kan in verband worden gebracht met 13e-eeuwse bewoning waarvan sporen op het meest zuidelijke perceel werden ontdekt. In een aantal proefputjes, gegraven op een van de percelen, werd bovendien onder de Middeleeuwse cultuurlaag over een lengte van ca 35 m een akkerlaag met enige west-oost georiënteerde greppeltjes uit de IJzertijd of Romeinse Tijd vastgesteld. De vondsten sluiten aan op resten die reeds jaren geleden op aangrenzende percelen werden ontdekt tijdens archeologische inventarisaties in het ruilverkavelingsgebied Limmen-Heiloo (Ravesloot en Perk 1987).

Bron: *Jaarverslag Archeologische Werkgroep Limmen 1994* (M. van Raaij)

Purmerend: Achterdijk Na afbraak van het pand Achterdijk 34 verrichtte de Archeologische Werkgroep van de Historische Vereniging Purmerend een kort archeologisch nood-onderzoek. Door verschillende bouwactiviteiten bleek de bodem tot ca 1,5 m beneden het maaiveld te zijn verstoord. Mogelijk als gevolg hiervan werden geen sporen jonger dan de 16e eeuw aangetroffen.

Op een diepte van ca 1,5 m - NAP werd aan de voorzijde van het perceel een dijkje aangetroffen bestaande uit dikke pluggen van 40 x 20 x 10 cm. Het dijkje dat parallel liep aan de huidige Achterdijk, was van origine minimaal drie pluggen breed en minimaal drie pluggen hoog. Het dateert van vóór het midden van de 14e eeuw. Het was aangelegd op een ca 10 cm dikke laag rietstengels. Een vergelijkbare constructie is in Amsterdam bij een opgraving in de Nes gevonden (Van Regteren Altena 1966, 29-32). Onder de dijkconstructie bevonden zich achtereenvolgens nog een kleilaag, een ca 30 cm dikke veenlaag, een 30 cm dikke kleilaag (Duinkerke III-klei) en ongestoord veen. Na de aanleg van de dijk, maar nog voor het midden van de 14e eeuw, is het binnendijkse gebied ca 60 cm opgehoogd. In het midden van de 14e eeuw werd het gebied inclusief de dijk in twee fasen opnieuw voorzien van ophogingslagen ter dikte van ca 40 cm. Een nieuwe 1 meter dikke ophoging volgde in de 15e eeuw. In deze periode verloor de dijk haar functie; mogelijk werd er dicht bij het veenriviertje de Where een vervangende dijk opgeworpen. De vondst van spit- of ploegsporen in een van de lagen doet vermoeden dat het binnendijkse gebied in de Late Middeleeuwen als akkerland in gebruik is geweest. Later werd het gebied bebouwd. De oudste aanwijzing voor bebouwing ter plekke vormt een deel van een 16e-eeuws pluggenvloortje. Of de verlegging van het dijkje samenhangt met een uitleg van de stad Purmerend is niet zeker.

Bron: Archeologische Werkgroep Purmerend (J.W.M. Oudhof)

Purmerend: Plan West (afb. 29) Grootchalige nieuwbouwplannen, bekend onder de naam Plan West, in het ten zuidwesten van de bebouwde kom van Purmerend gelegen veengebied, vormden aanleiding tot het uitvoeren van een aanvullende inventarisatie en herwaardering van een aantal bekende Laat-Middeleeuwse vindplaatsen.

Het gebied ligt in de polder Purmerland dat op haar beurt weer onderdeel uitmaakt van Waterland, een veengebied dat vanaf de 10e eeuw werd ontgonnen. Het gebied direct ten zuiden van Purmerend werd vermoedelijk pas in de 12e eeuw ontgonnen (Bos 1988). Dit beeld is ontstaan uit de verschillende archeologische inventarisaties die achtereenvolgens door het IPP, de Stichting RAAP en de archeologische werkgroep Purmerend sinds de zeventiger jaren zijn verricht.

Abb. 29. Purmerend: Plan West. De op dit moment bekende vindplaatsen uit de Late Middeleeuwen. Uit het waarderingsonderzoek kan worden afgeleid dat de Laat-Middeleeuwse woonplaatsen een bewoningssas vormden. De Melkgweg lijkt een restant van die as te zijn. Tek. gemeente Purmerend en ROB.

Van een groot aantal van de twintig in het gebied bekende vindplaatsen bleken weinig tot geen gegevens beschikbaar te zijn met betrekking tot omvang, diepteligging, datering en kwaliteit. Bovendien kon worden aangenomen dat de kwaliteit van de archeologische resten sinds de jaren geleden doorgevoerde grondwaterpeilverlaging zwaar achteruit is gegaan. Doel van het onderzoek was dan ook aan de hand van boringen en proefputjes gegevens over deze aspecten te vergaren, om te komen tot uitspraken over de behoudenswaardigheid van elk van de twintig vindplaatsen. Tevens vond in samenwerking met de archeologische werkgroep Purmerend en de AWN-afdeling Zaanstreek e.o. een aanvullende kartering plaats op enkele nog niet eerder geïnventariseerde percelen. Deze veldkartering leverde geen nieuwe vindplaatsen op. Het booronderzoek leverde één nieuwe en één verkeerd gelokaliseerde vindplaats op.

Van de twintig onderzochte archeologische locaties bleken er vier zeer waardevol, drie mogelijk waardevol en elf niet waardevol. Twee vindplaatsen konden door weigering tot medewerking van de eigenaar niet worden onderzocht. Op de waardevolle en mogelijk waardevolle vindplaatsen liggen resten van woonplaatsen uit de 11e tot 13e eeuw, de ontginningsperiode van het gebied.

Deze woonplaatsen liggen alle langs of op korte afstand van de 'Melkweg', een weg tussen Purmerend en Purmerland waarlangs nog steeds oude boerderijen op lage verhogingen zijn gelegen. Het is niet uitgesloten dat deze weg teruggaat op een Middeleeuwse ontginningsas. De vondsten lijken te wijzen op een vrij plots afbreken van de bewoning in de 13e eeuw. Een hypothese is dat een gedeelte van de woonplaatsen werd verlaten ten gunste van vestiging in de zich ontwikkelende kern Purmerend, terwijl een ander gedeelte van de woonplaatsen in gebruik bleef. Deze woonplaatsen zouden zich dan onder de nog bestaande boerderijen moeten bevinden. Een andere hypothese is dat de gehele bewoningsas werd verlaten, maar dat de weg in gebruik bleef, waarlangs in de Nieuwe Tijd opnieuw boerderijen werden gebouwd.

ROB-Amersfoort

M.A. Lascaris en J.-W.M. Oudhof

Schagen: Hoep-Zuid Tijdens het bouwrijp maken van een deel van het ten oosten van de bebouwde kom van Schagen gelegen gebied Hoep-Zuid verzamelde de AWN-werkgroep Schagen Laat-Middeleeuwse aardewerkscherven (kogelpot, proto-steengoed, vroeg-roodbakkend en steengoed). De vondsten zijn afkomstig van een ten behoeve van de nieuwbouw afgegraven terp.

Bron: *Jaarverslag Archeologische Werkgroep Schagen 1994* (F. Diederik)

Schagen: Nes Dit jaar zijn negen wettelijk beschermde en in de toekomst te beschermen terpen gelegen in het gebied tussen de provinciale weg, de Nes en de Lutjewallerweg, aan een nauwkeurige hoogtemeting onderworpen. In de terpen kan een onderscheid worden gemaakt tussen terpjes die tegen dijken aan liggen, zogenaamde dijkerpen, en terpen die in het vrije veld liggen. Verondersteld wordt dat het in alle gevallen gaat om terpen die in of na de 13e eeuw zijn ontstaan.

De hoogtemetingen zijn onderdeel van een project dat moet leiden tot herwaardering, een betere kennis van het ontstaan en een beter beheer van deze categorie archeologische monumenten. Hiertoe zullen in de komende jaren ook boringen worden verricht, eventueel gevolgd door proefputjes of proefsleuven.

Velsen: Hoogergeest De AWN-werkgroep Velsen zette het in 1992 begonnen onderzoek door middel van prikken en boren naar de funderingsresten van de 17e-eeuwse buitenplaats Hoogergeest ook dit jaar voort. Evenwijdig aan het huidige voetpad werd een uitbraaksleuf gevuld met mortel en puin aangeboord. Voorts werd nog een fragment van een muur gevonden, gemetseld uit rode stenen (formaat 18 x 9 x 8,8 cm) en schelpmortel. Dezelfde stenen zijn gebruikt voor de kolommen aan weerszijden van de toegang tot Hoogergeest. De plaats van het in 1756 gesloopte herenhuis met een oppervlak van ca 22 x 15 m lijkt hiermee definitief te zijn gelokaliseerd.

Bron: *Jaarverslag 1994 van de Archeologische Werkgroep Velsen*.

Waddenzee: Scheurrak SO1 In de periode 30 mei tot 4 september is door de Afdeling Archeologie Onder water van de ROB een opgravingscampagne uitgevoerd op de vindplaats Scheurrak SO1 in de westelijke Waddenzee. Het is inmiddels de zevende campagne ter plaatse. Van de resultaten van deze campagnes is in kronieken over voorgaande jaren met enige regelmaat verslag gedaan. Ter recapitulatie: het gaat om de resten van een groot koopvaardijsschip uit het einde van de 16e eeuw. Doordat de Texelstroom en de aansluiting met het Scheurrak in het begin van de jaren tachtig iets verschoof, is de vindplaats in 1984 vrijgespoeld. De erosie ging hard en kon pas in 1987 enigszins worden afgeweerd. Toen ook is met het onderzoek begonnen. Aanvankelijk stond daarbij een technologische vraagstelling centraal: op welke wijze is in de scheepsbouw vorm gegeven aan de schaalvergroting aan het begin van de Nieuwe Tijd en kunnen daarin verschillende tradities worden onderscheiden? Het goed bewaarde schip leek hierin belangrijke nieuwe informatie te kunnen leveren (Maarleveld 1992, 1994). Tijdens de opgraving bleek volledig onderzoek grote meerwaarde te hebben. Ook de scheepsinventaris bleek in belangrijke mate intact, van een lading losgestort graan tot zeilen en touwwerk, gereedschap, stukgoed en proviand.

De opgraving in 1994 was vooral gericht op het verkrijgen van informatie over uitrustingsstukken van meer persoonlijke aard. Hoewel ook de stuurboordsboeg werd vrijgelegd, die tot aan de boord met nagelbanken en braadspil bewaard is gebleven, werd de meeste aandacht besteed aan het achterschip. Daar werd in een betrekkelijk klein gebied op het eerste dek de binnenbetimmering van een hut vrijgelegd. Tegen de wanden zaten in klampjes en rekjes allerlei gereedschap en instrumenten gemonteerd. Een prachtig versierde priem is één voorbeeld (afb. 30), twee koperen passers met het wapen van Amsterdam op de schouder, een ander. Zeer bijzonder zijn twee puntgave schuiven van een jacobstaff of graadstok, een navigatie-instrument waarmee hoeken zoals de poolshoogte, kunnen worden gemeten. Ook de bijbehorende stok met graadverdeling, of liever drie stukken van drie afzonderlijke exemplaren werden gevonden. Alle exemplaren zijn vervaardigd van perenhout. Het zijn de oudste, tot nu toe ontdekte exemplaren, die een decennium ouder zijn dan het fragment gevonden in Willem Barentsz' Behouden Huis (Morzer Bruyns 1994).

De opgraving van de tere inrichting van deze hut, waarin een strozak als beddegoed moet hebben gediend, verloopt uiteraard langzaam, ook al was het wadwater in 1994 helderder dan ooit. Wanneer de omstandigheden ook in de toekomst enigszins gunstig zijn, zal een enkele opgravingscampagne kunnen volstaan om de detailopgraving van de inventaris te voltooien. Het is van belang dat dit spoedig gebeurt, alleen zal dit om verschillende redenen na 1995 pas kunnen. Het onderzoek Scheurrak SO1 is immers paradepaardje en kan dat alleen blijven als het ook wordt voltooid.

ROB-Afdeling Archeologie Onder water

Th. Maarleveld

Afb. 30. Waddenzee: Scheurrak SOI. Vondstnr 14779, benen priem met houten handvat. Foto J. Pauptit.

Waterland en Limmen-Heiloo: monitoring onderzoek In opdracht van de provincie Noord-Holland wordt in het kader van de Bijdragenregeling Bodembeschermingsgebieden door de Stichting RAAP sinds 1993 een meerjarig onderzoek verricht naar de achteruitgang in de kwaliteit van archeologische vindplaatsen.

Dit onderzoek vindt plaats in de ruilverkavelingsgebieden Waterland-Oost en Limmen-Heiloo. In delen van beide gebieden heeft in 1993 en 1994 een drastische verlaging van het slootwaterpeil plaatsgevonden.

Doel van het onderzoek is te bepalen in welke mate de betere doorluchting van de bodem, die het gevolg is van slootwaterpeilverlagingen, tot verslechtering van de conserveringstoestand van archeologische vindplaatsen leidt. In Waterland concentreert het onderzoek zich op uit de Middeleeuwen daterende huisplaatsen in veenweidegebieden. In Limmen-Heiloo daarentegen betreft dit onderzoek vijf nederzettingsterreinen uit de IJzertijd en de Romeinse Tijd die gelegen zijn op uit klei en zand bestaande wadafzettingen.

De veranderingen in de conserveringstoestand van de terreinen worden door middel van monitoring-onderzoek gevolgd. De selectie van de te monitoren vindplaatsen heeft in 1993 plaatsgevonden. Daartoe zijn door booronderzoek de aard en de exacte ligging van vondstlagen vastgesteld. Vondstlagen die in het veld in een redelijke of zelfs goede con-

Afb. 31. Wieringen; Westerland. Een Laat-Middeleeuwse mantelspeld en twee loden schijven waarvan ouderdom en functie onbekend zijn. Schaal 1:1. Foto's ROB.

serveringsstaat leken te verkeren, zijn bemonsterd voor slijpplatenonderzoek. De slijpplaten zijn vervolgens microscopisch onderzocht om te bepalen uit welke materialen de betreffende lagen bestaan en in hoeverre deze materialen nog gevoelig zijn voor verdere aantasting. Op grond van deze informatie zijn vindplaatsen geselecteerd uit peilverlagingsgebieden en uit gebieden waar waterpeilen op het huidige niveau gehandhaafd blijven. Op alle voor het onderzoek geselecteerde vindplaatsen worden gedurende een periode van enkele jaren elke drie maanden de grondwaterstanden gemeten. Jaarlijks worden gedetailleerde maaiveldhoogtemetingen gedaan om eventueel optredende maaiveldsdaling te kunnen bepalen. Elk jaar worden bovendien van dezelfde punten monsters voor slijpplatenonderzoek en monsters voor botanisch onderzoek genomen. Door nauwkeurige analyse van de slijpplaten en de botanische monsters kan een eventuele achteruitgang gekwantificeerd worden.

Vergelijking van de analyse-resultaten van binnen en buiten slootwaterpeilverlagingsgebieden gelegen vindplaatsen zou uiteindelijk uitspraken mogelijk moeten maken over de effecten van slootwaterpeilverlaging op de conserveringstoestand van archeologische resten. De eerste resultaten tonen dit overduidelijk: vergelijking van de gegevens van 1994 met die van 1993 heeft uitgewezen dat vooral op die vindplaatsen, waar tot voor kort goed geconserveerde vondstlagen door slootwaterpeilverlaging plots aan oxyderende omstandigheden werden blootgesteld, een dramatische achteruitgang in de conserveringstoestand heeft plaatsgevonden. De sterke achteruitgang gedurende het eerste onderzoeksjaar is mogelijk mede te wijten aan de relatief droge zomer van 1994. Vooral bodemdieren lijken door de droge omstandigheden dieper gelegen bodemlagen te koloniseren en daarbij door vermening en vraat schade aan vondstlagen aan te richten.

Uit de voortzetting van het onderzoek zal moeten blijken of de waargenomen achteruitgang met dezelfde snelheid blijft voortschrijden, deze snelheid geleidelijk afneemt maar de achteruitgang blijft continueren of dat de achteruitgang geleidelijk tot stilstand komt. Hierbij is het van belang te bepalen wanneer en onder welke omstandigheden de snelheid van de achteruitgang eventueel afneemt of zelfs geheel tot staan komt en wat de conserveringstoestand van de vondstlagen is op de verschillende momenten van achteruitgang. Op basis van deze gegevens wordt het mogelijk om in algemene zin een beheer te ontwikkelen dat is afgestemd op het behoud van archeologische vindplaatsen, die door verlaging van het grondwaterpeil worden bedreigd.

Stichting RAAP

R. P. Exaltus

Wieringen; Westerland (afb. 31) De heer A. Landman uit Anna Paulowna meldde de vondst van diverse metalen voorwerpen die hij met behulp van een metaaldetector op geploegde akkers in de omgeving van Westerland had opgespoord. Het gaat om een bronzen

heiligen-fibula ingelegd met bruin email en daterend uit de Vroege Middeleeuwen, een denier van Karel de Grote geslagen te Milaan na 793, een koperen mantelspeld uit de Late Middeleeuwen en een vijftal platte loden ringen met onbekende functie.

Wieringermeer: Noorderkwelweg Leden van de AWN-werkgroep Schagen inspecteerden, na de melding van vondsten uit de Karolingische Tijd, een perceel bouwland aan de Noorderkwelweg in de Wieringermeer. Dit leverde nog enkele Vroeg-Middeleeuwse aardwerkscherfjes op.

Bron: *Jaarverslag Archeologische Werkgroep Schagen 1994* (F. Diederik)

Zaanstad: Assendelft-Dorpsstraat In enkele proefputten en een sleuf, gegraven door leden van de AWN-afdeling Zaanstreek op een perceel aan de Dorpsstraat dat na afbraak van het bestaande pand voor onderzoek beschikbaar was gekomen, werd een ca 20 cm dikke, op veen gelegen kleilaag vastgesteld. In de kleilaag bevonden zich 13e-14e-eeuwse aardwerkscherven (o.m. vroeg-steengoed). Een daarop volgende serie boringen aan de overzijde van de Dorpsstraat leverde slechts een aantal ophogingslagen op, waarvan de ouderdom niet kon worden vastgesteld.

Bron: *Jaarverslag 1994 AWN-afd. Zaanstreek e.o.* (E.J. Helderman)

Zaanstad: Krommenie-Noorderhoofdstraat Afbraak van een houten pand aan de Noorderhoofdstraat in Krommenie gaf de AWN-afdeling Zaanstreek gelegenheid de bodem op oudere bouwfasen te onderzoeken. Daarbij werden in het midden van de voormalige woning een mestkuil en een op klei aangelegde vuurplaats (een lemen vloer?) waargenomen. Een tweede, vermoedelijk jongere vuurplaats was aangelegd tegen een stenen wand. De resten konden helaas niet worden gedateerd. Elders op het terrein werden 14e-eeuwse en jongere aardwerkscherven aangetroffen.

Bron: *Jaarverslag 1994 AWN-afd. Zaanstreek e.o.* (E.J. Helderman)

Zaanstad: Krommenie-Zuiderhoofdstraat In de Zuiderhoofdstraat te Krommenie verrichtte AWN-afdeling Zaanstreek bij verschillende gelegenheden waarnemingen. Een booronderzoek ter plekke van een gesloopt huis en aanvullend archiefonderzoek, wezen uit dat vanaf de 17e eeuw tussen Zuiderhoofdstraat en Durgsloot een straatje heeft gelopen waarlangs mogelijk vijf huisjes stonden, aan de zuidzijde begrensd door een sloot. Op het terrein zijn losse aardwerkscherven uit de 13e eeuw en later verzameld (kogelpot, vroeg-steengoed, grijs, steengoed).

Inspectie van bij het uitgraven van een rioolsleuf op de kanten geworpen grond leverde talrijke scherven van kogelpot-, blauwgrijs-, Pingsdorf- en Andenneaardewerk op. Datering: 12e tot 15e eeuw.

Bron: *Jaarverslag 1994 AWN-afd. Zaanstreek e.o.* (E.J. Helderman)

Literatuur

Boeles, P.C.J.A., 1927: *Friesland tot de elfde eeuw*, Den Haag.

Bos, J.M., 1988: 'Landinrichting en archeologie: het bodemarchief van Waterland', *Nederlandse Archeologische Rapporten* 6, Amersfoort.

- Bosman, A.V.A.J., in voorbereiding: *Het culturele vondstmateriaal van de vroeg-Romeinse versterking Velsen I*, dissertatie Amsterdam.
- Bosman, A.V.A.J. en W. Bosman, 1992: 'Velsen: Velsbroekpolder', in: P.J. Woltering (red.), 'Archeologische kroniek van Holland over 1991, I Noord-Holland', *Holland jrg.* 24, 323-326.
- Bosman, A.V.A.J. en L.L. Therkorn, 1993: 'Velsen: Velsbroekpolder B6', in: P.J. Woltering (red.), 'Archeologische kroniek van Holland over 1992, I Noord-Holland', *Holland jrg.* 25, 302-305.
- Brandt, R.W. en C. Ravesloot, 1985: 'Uitgeesterbroek- en Krommenier Woudpolder', in: P.J. Woltering (red.), 'Archeologische kroniek van Holland over 1984, I Noord-Holland', *Holland jrg.* 17, 335.
- Duinen, A. van, 1995: *Archeologische waarnemingen van het Schapenweijsje, een oude strandolakte op het terrein van de Amsterdamse Waterleidingduinen* rapport Amsterdamse Waterleidingduinen.
- Henrichs, U., 1992: 'Velsen: Velsbroekpolder', in: P.J. Woltering (red.), 'Archeologische kroniek van Holland 1990, I Noord-Holland', *Holland jrg.* 24, 317-318.
- Maarleveld, Th.J., 1992: 'Archaeology and early modern merchant ships. Building sequence and consequences. An introductory review', in: A. Carmiggelt (red.), *Rotterdam Papers VII*, 155-173, Rotterdam.
- Maarleveld, Th.J., 1994: 'Double Dutch solutions in flush-planked shipbuilding: continuity and adaptations at the start of modern history', in: Chr. Westerdahl (ed.), *Crossroads in ancient shipbuilding* Proceedings of the Sixth International Symposium on boat and ship archaeology, Oxford, 153-163.
- Morel, J.-M.A.W., 1988: 'Velsen: Noord Spaarndammerpolder', in: P.J. Woltering (red.), 'Archeologische kroniek van Holland over 1987, I Noord-Holland', *Holland jrg.* 20, 293-296.
- Morel, J.-M.A.W. en A.V.A.J. Bosman, 1990: 'Velsen: Noord Spaarndammerpolder', in: P.J. Woltering (red.), 'Archeologische kroniek van Holland over 1989, I Noord-Holland', *Holland jrg.* 22, 311-314.
- Morzer Bruyns, W.F.J., 1994: *The Cross-Staff. History and development of a navigational instrument*, Zutphen.
- Perger, T.M. en U. Henrichs, 1991: 'Velsen: Velsbroekpolder', in: P.J. Woltering (red.), 'Archeologische kroniek van Holland over 1990, I Noord-Holland', *Holland jrg.* 23, 302-305.
- Ravesloot, C. en F.A. Perk, 1987: *Ruilverkaveling Limmen-Heiloo, een archeologische kartering, inventarisatie en waardering* RAAP-rapport 9, Amsterdam.
- Regteren Altena, H.H. van, 1966: 'Opgravingen aan de Oude Zijde (1954-1962)', in: H.H. van Regteren Altena (red.), *Stadskernonderzoek in Amsterdam 1954-1962*, Groningen.
- Soonius, C.M., 1994: 'Beverwijk-Heemskerk: Broekpolder', in: P.J. Woltering (red.), 'Archeologische kroniek van Holland over 1993, I Noord-Holland', *Holland jrg.* 26, 384-385.
- Vons, P. en A.V.A.J. Bosman, 1988: 'Inheemse boeren bezochten de verlaten Romeinse versterking te Velsen I en II', *Westerheem* 37, 1-16.
- Vries-Metz, W.H. de, 1983: 'Uitgeest: Polder de Uitgeester en Heemskerkerbroek', in: P.J. Woltering (red.), 'Archeologische kroniek van Holland over 1982, I Noord-Holland', *Holland jrg.* 15, 220.
- Vries-Metz, W.H. de, 1986: 'Uitgeesterbroekpolder', in: P.J. Woltering (red.), 'Archeologische kroniek van Holland over 1985, I Noord-Holland', *Holland jrg.* 18, 288-289.

II Zuid-Holland

Prehistorie

Bergambacht-Katwijk/Wassenaar: rivierwatertransportleiding (afb. 1) In opdracht van de NV Duinwaterbedrijf Zuid-Holland (DZH) wordt sinds 1992 een rivierwatertransportleiding aangelegd vanaf de Lek bij Bergambacht naar het waterwingebied tussen Wassenaar en Katwijk. De totale lengte bedraagt 55 km. Vanuit de optiek van de archeologische monumentenzorg bezien is het tracé te splitsen in twee delen. Het eerste deel (van km 1 tot km 39) loopt van Bergambacht in min of meer noordwestelijke richting langs Moordrecht en Zevenhuizen (en kruist daarbij de Hollandse IJssel en de Rotte) tot het zuiden van Zoetermeer. Vervolgens loopt het tracé in noordelijke richting, om tussen Leidschendam en Voorschoten oostelijk van de achterste strandwal ten slotte naar het westen af te buigen. Het eerste deel ligt overwegend in relatief jonge polders en droogmakerijen. Op basis van de beschikbare archeologische gegevens werd de kans op aantastingen van het bodemarchief in dit gebied relatief klein geacht.

Het tweede gedeelte (van km 39 t/m 55) doorsnijdt ten zuiden van Voorschoten de meest oostelijke, oudste strandwal om deze vervolgens over korte afstand aan de westzijde te volgen en dan af te buigen in noordwestelijke richting naar het poldergebied tussen Wassenaar en Valkenburg. Hier wordt de venige ondergrond van de strandvlakten afgewisseld door zandige en zavelige opduikingen van oude duinafzettingen en kreekkruggen. Nog verder naar het westen splitst het tracé zich in een noordelijke (richting Katwijk) en zuidelijke (richting Wassenaar) tak. Beide delen snijden de oostelijke voet van de Jonge Duinen aan. In het gebied dat door het tweede gedeelte van het tracé wordt doorkruist is sprake van een grote dichtheid van archeologische vindplaatsen. In overleg met DZH werd door de ROB bepaald op welke wijze de mogelijke aantasting van het bodemarchief door de aanleg van de leiding zoveel mogelijk beperkt kon blijven. Indien dit overleg nog tijdens de ontwerpfase had plaatsgevonden, zou voorafgaand aan de werkzaamheden inventariserend onderzoek in het veld kunnen zijn uitgevoerd. Op basis daarvan had het tracé van de leiding eventueel nog aangepast kunnen worden. In dit geval stond het leidingtracé echter al in detail vast en is gekozen voor het intensief archeologisch begeleiden van de aanleg zelf. De tijdelijke aanstelling van een archeologisch begeleider (N.F. Mulder) bij de ROB werd mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van DZH.

In het eerste gedeelte van het tracé zijn tijdens de graafwerkzaamheden vooral waarnemingen gedaan door lokale amateurs, met name door leden van de archeologische vereniging Golda (H. van Nunen en P. Peters). Er werden echter geen intacte vindplaatsen aangetroffen.

Tijdens het intensief begeleiden van het tweede gedeelte heeft de archeoloog veelvuldig een beroep kunnen doen op leden van de AWN, afdeling Rijnstreek (D. van der Kooij), de Stichting Historisch Centrum Wassenaar (B. Bakels en P. de Geus), de AWN, werkgroep Leidschendam (T. van Wieringen en K. Teszelsky) en enkele andere vrijwilligers.

Tijdens het acht maanden durende onderzoek werden in het tweede gedeelte, tussen km 39-55, in totaal vijftien vindplaatsen aangetroffen, waarvan er zeven als nederzetting aangemerkt kunnen worden. Bij de andere acht vindplaatsen gaat het vooral om losse vondsten,

Afb. 1. Bergambacht-Wassenaar/Katwijk: rivierwatertransportleiding. Werkzaamheden in de leidingleuf. Foto N. Mulder.

die in sommige gevallen met een reeds bekende vindplaats in verband gebracht kunnen worden.

De vindplaatsen kunnen worden verdeeld in drie categorieën. De eerste categorie bestaat uit inheemse nederzettingen daterend uit de Romeinse Tijd in het poldergebied tussen Wassenaar en Valkenburg. Bewoning vond hier plaats op oeverwallen, langs restgeulen of op verlande krekken (afzettingen DI) waarbij mogelijk sprake is van continue bewoning vanaf de Late IJzertijd. In hetzelfde gebied bevinden zich ook sporen van bewoning uit de Late Middeleeuwen, waaronder mogelijk één nederzetting.

In het strandwallengebied (dit betreft de tweede categorie) zijn enkele afzonderlijke vindplaatsen vastgesteld: een inheemse nederzetting uit de Romeinse Tijd op de westelijke voet van de meest oostelijke strandwal nabij Voorschoten en een vindplaats uit de Late Middeleeuwen op de meest oostelijke strandwal in de omgeving van kasteel Duivenvoorde (Oranjepolder).

In het veengebied ten oosten van de meest oostelijke strandwal (derde categorie) is ter hoogte van De Knip tussen Voorschoten en Leidschendam een nederzetting uit de Vroege IJzertijd aangesneden. Enkele *in situ* aanwezige staanders behoorden vermoedelijk bij een woon-stalhuis. De woonplaats is tijdens de Duinkerke I-transgressiefase gedeeltelijk overspoeld en in het veen weggezakt. Een deel van het vondstmateriaal is terechtgekomen in een kreek die in ongeveer dezelfde tijd zal zijn ontstaan. Deze kreek heeft zich een aantal malen verjongd en heeft een vrijwel noord-zuid gerichte loop direct ten oosten van de achterste strandwal. Waarschijnlijk heeft deze kreek in de Romeinse Tijd nog deel uit gemaakt van het krekensysteem waar de gracht van Corbulo op aansloot.

Aan de hand van de nieuwe archeologische informatie die de systematische archeologische begeleiding van het tracé heeft opgeleverd, kunnen de archeologische waarden in enkele aanliggende percelen worden beschermd.

ROB, Amersfoort

N. F. Mulder

Midden-Delfland 1: algemeen Het meerjarig archeologisch onderzoek dat door het IPL en IPP wordt uitgevoerd in samenhang met de herinrichting van Midden-Delfland, speelde zich in 1994 af in de deelgebieden Gaag en Abtswoude. Behalve dat opgravingen plaatsvonden op reeds langer bekende sites uit de IJzertijd en de Romeinse Tijd (zie resp. onder Midden-Delfland 2 en 5) werden ook verkenningssleuven aangelegd op te beplanten arealen van het toekomstige Abtswoudse Bos. Dat resulteerde in een veelheid aan sporen uit de Romeinse Tijd (zie Midden-Delfland 4).

Daarnaast kwamen her en der in het gebied opnieuw vondsten aan het licht bij het lopen-de grondverzet. Het betreft voornamelijk materiaal uit de Romeinse Tijd en de Late Middeleeuwen, onder meer van reeds bekende nederzettingen uit de Woudse Polder te Schipluiden (meldingen P.G. Heinsbroek en J.W. Moerman). In verscheidene opzichten curieus was de vondst van een menselijk schedeldak uit de IJzertijd in Vlaardingen-West (zie Midden-Delfland 3).

Het veldwerk, daarbij de begeleiding van het grondverzet inbegrepen, werd voor het merendeel bekostigd door de directie Openlucht recreatie (Ministerie LNV), de Landinrichtingsdienst, de provincie Zuid-Holland en het Recreatieschap Midden-Delfland.

IPL, Leiden

P.W. van den Broeke

Midden-Delfland 2: Vlaardingen, Holierhoekse Polder Het verslag van deze opgraving zal in de Kroniek over 1995 verschijnen.

Midden-Delfland 3: Vlaardingen-West, Schinkelshoek (Aalkeet-Buitenpolder) Toen in 1991 het free-golfterrein Schinkelshoek werd aangelegd, kwamen hier resten van nederzettingen aan het licht uit het Midden-Neolithicum (Vlaardingen-cultuur), de IJzertijd en de Romeinse Tijd (zie Van den Broeke, Van der Kroft en Van Londen 1992). Na de uitvoering van noodonderzoek en de daaropvolgende ingebruikneming van het golfterrein mocht worden aangenomen dat het terrein geen verrassingen meer zou opleveren. In 1994 bleek het tegendeel. Toen A. van Genderen uit Vlaardingen zijn weggeslagen golfballetje aan het zoeken was, werd zijn aandacht afgeleid door een stuk bot aan de rand van een bosschage. Bij nader inzien bleek het om de rechterhelft van een menselijk schedeldak te gaan. De vinder meldde zijn ongewone vondst aan amateur-archeoloog P.G. Heinsbroek, die op zijn beurt ondergetekende verwittigde (zie ook Heinsbroek 1994).

Verder onderzoek, uitgevoerd door M. L. P. Hoogland (Archeologisch Centrum Leiden), leerde dat enkele breukranden door recente beschadiging moesten zijn ontstaan. Desondanks waren nog voldoende schedelnaaden aanwezig om aan de hand van de verbenning te kunnen concluderen dat de betreffende persoon (m/v) de leeftijd van 40-45 jaar had bereikt. Ondanks het ontbreken van een archeologische context werd, na financiële tussenkomst van de ROB (W.A.M. Hessing), besloten om van een klein monster een C14-datering (AMS-variant) te laten uitvoeren bij het GIO in Groningen. De uitkomst hiervan was: 2210 ± 70 BP (GrA-798).

Tegelijk met de voornoemde vondst werd een ander menselijk schedelfragment uit Vlaar-

dingen-West gedateerd. Dit was al in 1990 ontdekt, tijdens de aanleg van de zuidelijke oever van de Krabbeplas, 200 m noordwestelijk van het golfterrein. Mevrouw J. Mostert deed de vondst in de uitgeworpen grond. Het gaat om het voorste deel van het relatief smalle schedeldak van een vermoedelijk jongvolwassen persoon (det. M. L. P. Hoogland). De breukranden lijken in alle gevallen oud.

De vondstcontext wees in dit geval al sterk op een datering in de IJzertijd. Het bodemmateriaal dat nog aan het schedelfragment hechtte, vertoonde een sterke gelijkenis met de onderspoelingsklei die kenmerkend is voor het veengebied van zuidelijk Midden-Delfland (zie Abbink/Frank 1991 voor details van een nabijgelegen nederzettingsterrein). Op de vindplaats was die afzetting *in situ* aangetroffen met materiaal uit een daarboven gelegen woonplaats op het veen. Net als een houten trogvormig object in een aangrenzende kreekvulling, kon deze woonplaats in de 4e of 3e eeuw v. Chr. worden gedateerd (Van den Broeke 1991). De vermoede ouderdom van het schedelfragment werd bevestigd door de C14-bepaling: 2190 ± 60 BP (GrA-799).

Hoewel de twee ouderdomsbepalingen ruimte laten voor een datering in de 4e-1e eeuw v. Chr., kunnen de schedelfragmenten worden toegewezen aan een kortere periode. In het zuidelijke veengebied van Midden-Delfland is binnen het aangegeven tijdstraject alleen bewoning aanwijsbaar tussen ca 350 en 150/100 v. Chr. (vgl. Van den Broeke 1993). Het heeft er bovendien alle schijn van dat de schedeldelen uit een nederzettingcontext stammen, net als enkele andere losse menselijke elementen uit het onderzoeksgebied, namelijk twee pijpbeenderen van volwassenen tussen nederzettingenresten in de nabijgelegen Foppenpolder (Abbink 1993; Van Dijk 1992). Dat het hier geen uitzonderlijk verschijnsel betreft, is inmiddels duidelijk door de studie van Hessing (1993). Wel wordt door de nieuwe vondsten de vraag steeds prangender wat in de kustzone gedurende de IJzertijd nu eigenlijk de gebruikelijke vorm van dodenbezorging was. Juist in Vlaardingen-West kon een areaal van verscheidene hectaren onder ideale omstandigheden worden verkend, niet alleen de vele huisplaatsen, maar ook de tussengelegen ruimtes. Van crematieresten, zoals ze verwacht mochten worden op grond van de bijzettingenrite buiten het kustgebied, was echter geen spoor te vinden.

IPL, Leiden

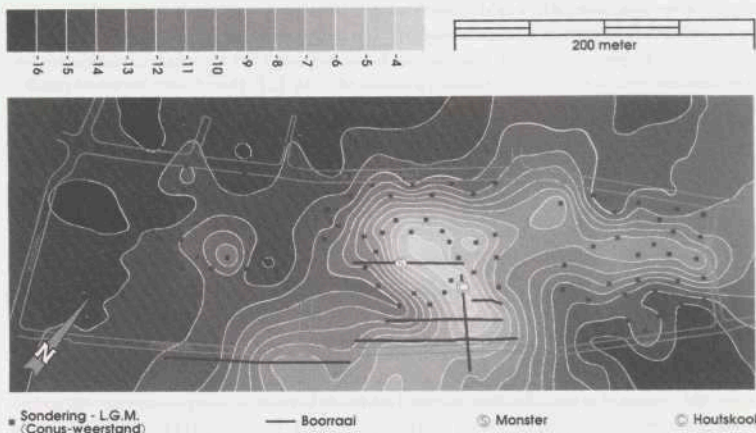
P.W. van den Broeke

Rijswijk: spoorverbreding NS Tijdens het ontgraven van het middenvak van de spoorbaan binnen de bebouwde kom van Rijswijk zijn diverse waarnemingen verricht. De bovengrond was verstoord door de oude spoorbaan die er lag. De waarnemingen richtten zich vooral op het opsporen van strandwallen en Prehistorische bewoningssporen in de diepere ondergrond. Deze waarnemingen hadden succes, want in december 1994 werd nabij de Generaal Spoorlaan een strandwal gevonden. De strandwallen wekken een hoge verwachting voor wat betreft sporen van Prehistorische bewoning. Het in kaart brengen van de strandwallen is daarom vanuit archeologisch oogpunt van belang.

De zandrug was 120 cm hoog en de top lag op 289 cm - NAP. Over de exacte ouderdom van deze strandwal kan nog geen uitspraak worden gedaan, maar naar verwachting zal deze tussen ca 4300 en 3800 v. Chr zijn drooggevalen. Deze vondst levert een bijdrage aan het inzicht in de kustontwikkeling van Zuid-Holland (zie verder bijvoorbeeld ook de vondst in de Hoekpolder in de kroniek over 1993, 415).

Gem. Rijswijk, bureau Monumentenzorg en Archeologie

J.M. Koot

Afb. 2. Vlaardingen: Oostwijk. Hoogtelijnen kaart van de donk en de directe omgeving. Tek. gemeente Vlaardingen.

Vlaardingen: Oostwijk (afb. 2) Voorafgaand aan nieuwbouw in de Oostwijk (Spoorsingel e.o.) werden grondboringen verricht op een locatie waarvan reeds bekend was dat de ondergrond bestond uit een zogenaamde donk (rivierduin). Het betreft hier de meest westelijk gelegen donk van Nederland die gevormd is in de periode tussen het einde van het laatste glaciaal en het begin van het Holoceen. Door de Faculteit der Aardwetenschappen van de Amsterdamse Vrije Universiteit werd hier in een eerder stadium onderzoek verricht naar de relatieve zeespiegelstijging aan de hand van sedimentatieprocessen (zie Van de Plassche z.j.). Het onderzoek van 1994 richtte zich op de precisering van de vorm en grootte van de donk en op de mogelijkheid van donkbewoning gedurende het Neolithicum.

Op basis van grondboringen en conus-weerstandmetingen werd de donkmorfologie nader gereconstrueerd (zie afb. 2). Tevens werden de clastische sedimentatielagen, veen- en detrituslagen in kaart gebracht.

De uitgezeefde kern van een Begemann-boring, die in 1984 door het Waterbouwkundig Laboratorium Delft werd gezet, leverde indicatoren voor bewoning in het Neolithicum op. In een veraaarde veenlaag op de flank van de donk, waarvan een belangrijk deel nog niet verborgen ging onder klei-, veen- of detrituslagen, werden onafgesleten vuursteenfragmenten gevonden alsmede houtskool, verbrand en onverbrand botmateriaal. Deze laag bevond zich stratigrafisch onder een Calais IV-kleilaag. De C14-metingen van de veen- en detrituslagen laten een datering zien van het vondstmateriaal van rond 5100 BP (ca 3900 cal. BC), gelijkwaardig met de elders onderscheiden Hazendonkfasen.

Aangezien de top van de donk zich meer dan 3 m onder het huidige straatniveau bevindt, werd voorlopig afgezien van verder archeologisch onderzoek.

Gemeente Vlaardingen

J.P. ter Brugge

Wassenaar/Valkenburg: Omedijkse Polder/Valkenburgse Meer Op twee plaatsen langs de voormalige Doollent, een restgeul in het stroomstelsel van de Oude Rijn, zijn bewoningssporen uit de Late IJzertijd en Romeinse Tijd aangetroffen. Op één van de twee locaties is duidelijk sprake van twee opeenvolgende bewoningsfasen die aan de hand van het vondstmateriaal kunnen worden onderscheiden. De scherven uit de Late IJzertijd zijn in veel gevallen voorzien van versieringen, onder meer lijnversiering en vingernagelindrukken. Het vondstmateriaal uit de tweede fase bestaat uit fragmenten van Romeins importmateriaal, inheems-Romeinse scherven – veelal roodachtig tot rose van kleur – en dierlijk botmateriaal.

Op de tweede locatie zijn alleen scherven uit de Late IJzertijd aangetroffen. De belangrijkste vondst is hier een na restauratie nagenoeg complete aardewerken pot, met geknikte schouder en voorzien van nagelindrukken. Verder zijn ook hier dierlijk botmateriaal, houtresten, houtskool en een fragment van een weefgewicht verzameld.

Het handgevormde aardewerk kent een aantal variaties: zo is er gepolijst aardewerk, besmeten aardewerk met streepversieringen en aardewerk met lijnversiering of nagelindrukken. In sommige gevallen is het aardewerk voorzien van verfstrepen. De randen hebben vaak een versiering aan de buitenzijde in de vorm van nagel- of vingerringen. Een randfragment is voorzien van een oortje.

Stichting Historisch Centrum Wassenaar

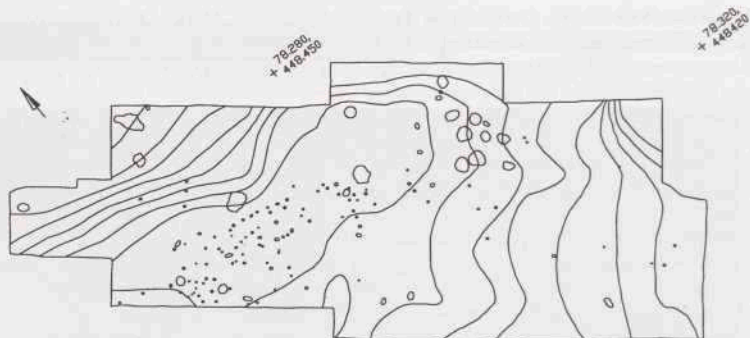
A. Bakels

Wateringen 1: tracé Provinciale weg S11/S54 (afb. 3 en 4) In april en mei 1994 heeft het IPL een gedeelte van een Midden-Neolithische nederzetting opgegraven die was gelegen op de top van een strandwal. De vindplaats, gelegen tussen de Heulweg en Bovendijk ten zuidwesten van het dorp Wateringen, werd ontdekt door de Stichting RAAP bij een veldkartering in het tracé van de toekomstige zuidelijke rondweg Den Haag en de veilingroute. Aanvullende gegevens ten behoeve van de waardering en selectie werden verkregen via een door de ROB gegraven proefsleuf (zie de Kroniek over 1993, 437-438; locatie 3).

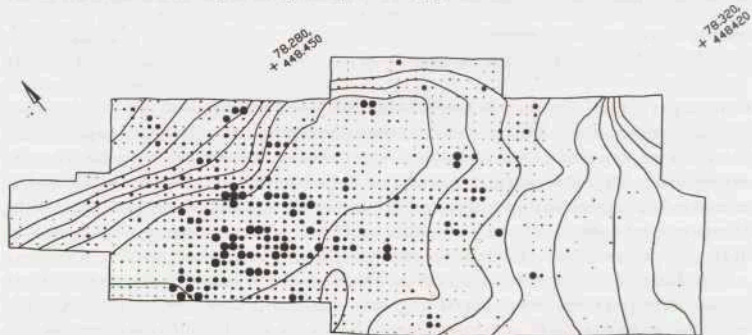
Voorafgaand aan de opgraving werd door middel van een geologische boorverkenning de omvang van de strandwal en de begrenzing van de nederzetting vastgesteld. Deze gegevens bepaalden de locatie van de opgravingsputten. Nadat een graafmachine het oppervlak van de strandwal had blootgelegd, werd het areaal in vakken met een grootte van 1 m² opgegraven. In acht weken tijd werd zo een oppervlak van 2100 m² onderzocht.

De aangetroffen sporen zijn onder te verdelen in twee categorieën: de eerste groep bestaat uit zestienvuilen die tot in het grondwaterniveau zijn gegraven. Deze sporen worden geïnterpreteerd als drinkwaterkuilen. De tweede groep sporen bevat een vijftigtal paalsporen; deze zijn vooral op het hoogste deel van de strandwal aangetroffen. Uit twintig paalsporen kon een tweeschepige huisplattegrond worden gereconstrueerd met een formaat van elf bij vier meter (afb. 3).

Het spectrum aan vondstmateriaal is breed (afb. 4): naast aardewerk, vuursteen en steen zijn ook botmateriaal, hout, macroresten en pollen bewaard gebleven. Het aardewerk is vooral kwartsverschaald, uit rollen opgebouwd tot tonvormige potten. Veelal is het oppervlak versierd met nagelindrukken of indrukken van kleine voorwerpen als rietstengels. Deze kenmerken dateren het aardewerk in de Midden-Neolithische Hazendonk 3-periode (ongeveer 3700-3500 cal. BC). Dit wordt bevestigd door de C14-dateringen. Het vuursteenmateriaal bestaat uit Maasclijtes, terrasvuursteen, Rijkholt- en Belgische vuursteen. Het botspectrum bestaat voor een groot deel uit gedomesticeerd rund en varken, maar ook edelhert was

Afb. 3. Wateringen I: tracé Provinciale weg S11/S54. Op het overzicht zijn de hoogtelijnen in centimeters-NAP en de aangetroffen grondsporen aangegeven. Tek. D. Raemaekers, IPL.

Afb. 4. Wateringen I: tracé Provinciale weg S11/S54. Overzicht van de ruimtelijke verspreiding van het aardewerk. De grootste stippen komen overeen met minstens 200 gram aardewerk per m². Tevens zijn de hoogtelijnen aangegeven. Tek. D. Raemaekers, IPL.

belangrijk. Dankzij de goede conserveringsomstandigheden en de mogelijkheid een groot oppervlak te onderzoeken levert de opgraving in Wateringen het complete beeld op van een Midden-Neolithische nederzetting in het strandwallengebied.

Dat de bewoners van Wateringen geen geïsoleerde gemeenschap vormden, wordt aangegeven door de gelijksoortige en gelijktijdige bewoningsresten die in 1993 te Rijswijk zijn gevonden (zie de Kroniek over 1993, 415). De in het Westlands museum aanwezige collectie vuursteen, afkomstig van een strandwal in Wateringen (Emmens 1961), kan overigens niet met zekerheid in het Neolithicum worden gedateerd. Het zijn vijf kleine, niet-diagnostische, bruin gepatineerde voorwerpen, afkomstig van een meer westelijk gelegen, en dus jongere strandwal.

IPL, Leiden

D.C.M. Raemaekers

Wateringen 2: tracé Provinciale weg S11/S54 Het verslag van de opgraving van het IPL op locatie 2 (zie de Kroniek over 1993, 437) zal verschijnen in de Kroniek over 1995.

Romeinse Tijd

Barendrecht: Zuidpolderse Boezem In het vroege voorjaar heeft het waterschap IJsselmonde het waterpeil in de Zuidpolderse boezem tijdelijk verlaagd. Dit bood het BOOR de gelegenheid om waarnemingen te verrichten in de drooggevalle delen van de bodem van de wetering. Over een aantal reeds bekende vindplaatsen werd aanvullende informatie verkregen. Daarnaast werd een nieuwe vindplaats uit de Romeinse Tijd ontdekt. Het vondstmateriaal bestaat uit aardewerk en bot en bevond zich in zandige klei dat rust op een afzetting van venige klei.

BOOR, Rotterdam

J.M. Moree

Bodegraven: Oud-Bodegraafse weg Bij de sloop van de voormalige Willibrordusschool en de daaropvolgende funderingswerkzaamheden ten behoeve van de bouw van een supermarkt zijn door verschillende amateurarcheologen waarnemingen gedaan en Romeinse vondsten verzameld (zie Van der Most 1995). Helaas werd de ROB hiervan pas na afloop, schriftelijk, in kennis gesteld. Ondanks eerder gemaakte afspraken over de nieuwbouwlocatie werd ook van de gemeente Bodegraven geen bericht vooraf ontvangen.

Hoewel bij het slopen de ondergrond tot op relatief grote diepte was geroerd, werden door de amateurs een aantal structuren herkend. Deze bestonden onder andere uit het tracé van de Romeinse Limes-weg, voorzien van bermsloten en met tenminste aan één zijde een houten beschoeiing. De Romeinse weg liep door tot in de oeverzone van een opgevlude kreek, waarin zich de aanzet tot een brug of dam leek te bevinden. Ten zuiden van de weg tekende zich nog een rechthoekige structuur van 6 x 10 m af, die geïnterpreteerd is als een gedeelte van een Romeins houten gebouw. Rond de weg en de bewoningssporen en in de vulling van de kreek zijn zeer vele Romeinse vondsten geborgen. Een deel hiervan heeft een duidelijk militaire signatuur. In combinatie met eerdere (1991) waarnemingen van Romeinse gebouwen in dezelfde omgeving ontstaat het beeld van een dunne lintbebouwing direct ten westen van de plaats waar de Limes-weg een zijgeul van de Rijn kruist. Zekerheid over aard, omvang, of precieze locatie van de vermoede militaire vestiging in Bodegraven werd helaas ook nu weer niet verkregen.

Brielle: Seggelant Voorafgaand aan de aanleg van het bedrijventerrein 'Seggelant' is door het BOOR een archeologisch vooronderzoek uitgevoerd in opdracht van de gemeente Brielle. In het gebied waren tijdens een eerdere veldverkenning (Van Klaveren 1990) één vindplaats uit de Late IJzertijd en vijf vindplaatsen uit de Romeinse Tijd ontdekt. Op basis van deze vondsten was Seggelant bij de provincie en de gemeente voorgedragen als archeologisch meldingsgebied (Carmiggelt 1994). Het vooronderzoek in 1994 had een tweeledig doel. Allereerst het opsporen van eventuele nieuwe vindplaatsen en daarnaast het bepalen van de exacte positie, omvang en kwaliteit van alle vindplaatsen. Vervolgens kunnen voorstellen worden geformuleerd voor het beheer van de vindplaatsen. Het vooronderzoek bestond voornamelijk uit een uitgebreid booronderzoek.

In het gebied werd één nieuwe vindplaats ontdekt. Gezien de stratigrafische positie van

de sporen – in een kleilaag op het Hollandveen – betreft het waarschijnlijk resten uit de Romeinse Tijd. Op enkele andere plaatsen zijn nog wel houtskoolconcentraties aangetroffen. Het ontbreken van nederzettingsafval doet echter vermoeden dat het hierbij niet om woonplaatsen gaat. Mogelijk houden de concentraties verband met activiteiten van de vroegere bewoners van Seggelant buiten hun nederzettingen.

BOOR, Rotterdam

J.M. Moree

Delft: Zuideinde Tijdens een omvangrijke bodemsanering langs het Zuideinde is op enkele plaatsen zo diep gegraven dat bewoningssporen uit de Romeinse Tijd zichtbaar werden. De sporen lagen op een kreekrug, die in de Duinkerke I-transgressiefase nog actief is geweest. De top van de afzettingen van Duinkerke I lag ca 1,00 m – NAP. De bovenste afzetting bestond uit een donker blauwgrijze, licht humeuze kleilaag, de zogenaamde woudlaag, die maximaal 50 cm dik was. Op deze laag was plaatselijk een laagje zandige zavel afgezet.

Op enkele plekken binnen het saneringsgebied werden afvalkuilen met handgevoormd inheems-Romeins en Romeins draaischijfaardewerk waargenomen. Ook werd een 1,6 m brede greppel gevonden, die met een bocht naar de huidige Schie draaide. Een jaar eerder waren niet veel verder naar het noorden al resten van een geul uit de Romeinse Tijd en een fragment van een Romeins gezichtsmasker gevonden (zie de Kroniek over 1993, 419-420).

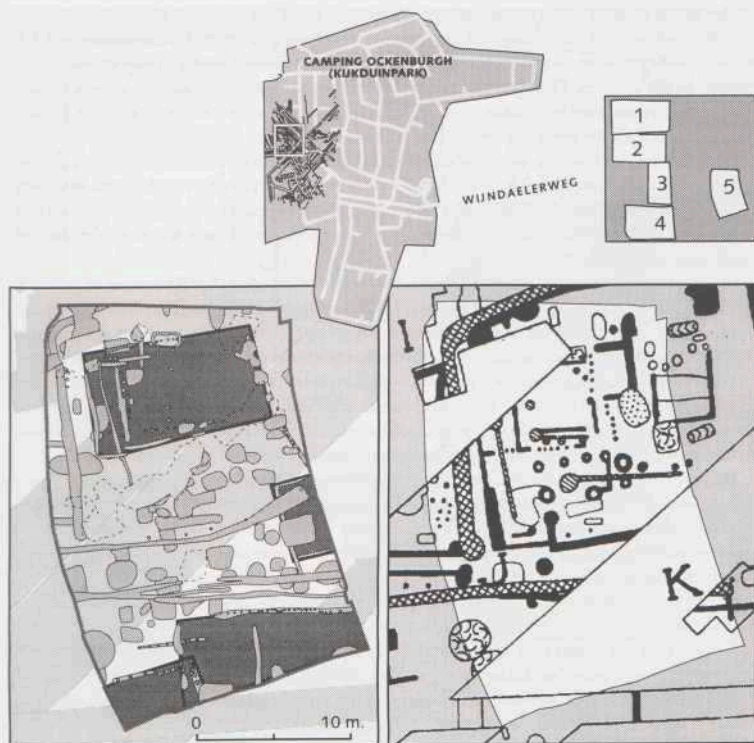
Gemeente Delft, sectie AMA

E.J. Bult

's-Gravendeel Door de Stichting Oudheidkundig Bodemonderzoek Hoekse Waard werden aanvullende gegevens verstrekt over enkele vindplaatsen in het westelijk deel van deze gemeente. Het gaat op het eerste gezicht om enkele kleinere inheemse woonplaatsen uit de Romeinse Tijd, die na een lange onderbreking, voor een deel in de Late Middeleeuwen (vanaf ca 1100) opnieuw in gebruik zijn genomen.

's-Gravenhage: Ockenburgh (afb. 5) In 1993 werd gestart met de opgraving op het kampeerterrein Ockenburgh. Al snel werden hierbij de vermoedens bevestigd, dat de door dr J.H. Holwerda naar aanleiding van zijn onderzoek in de jaren dertig getrokken conclusies niet langer houdbaar zijn. Hij meende dat op Ockenburgh een 'Bataafsche [Cananefaats] nederzetting' had gelegen, die opviel door 'grote armoedigheid'. Uit het onderzoek in 1993 kwam naar voren dat de nederzetting niet van inheemse oorsprong kon zijn. Daarvoor is er te weinig Cananefaats aardewerk aangetroffen. Bovendien werden er vondsten gedaan die wezen op de aanwezigheid van Romeinse militairen. Dit alles leidde tot de werkhypothese, dat Ockenburgh een *vicus* is geweest, een niet agrarisch burgerlijk dorp, met een militaire component (zie verder 'Archeologie in Den Haag 1993'; Kersing en Waasdorp 1994 en Kersing en Waasdorp 1995).

Het veldonderzoek van 1994 ving aan met het onderzoek van werkput 4 in campingvak H9. Volgens Holwerda zou hier een Romeinse weg hebben gelopen die naar de kern van het dorp leidde. Hij had de weg herkend aan twee parallel lopende greppels, die ongeveer vijf meter uit elkaar lagen, en aan een hard belopen oppervlak daar tusschen. Op een andere plaats had hij karresporen aangetroffen, die hij ook met de weg in verband bracht. Om dit te controleren werd werkput 4 aangelegd. In de westzijde van de put verhinderden zware recente verstoringen de controle. In het oostdeel van de put werd wel een relatief hard oppervlak aangetroffen, maar dat was duidelijk veroorzaakt door wind-erosie. Het is goed mogelijk dat Holwerda dit fenomeen niet heeft herkend en het voor het oppervlak van een weg

Afb. 5. 's-Gravenhage: Ockenburgh. De ligging van werkput 5 en de vergelijking van Holwerda's interpretatie van de grondsporen met die van 1994. Tek. gemeente Den Haag, afdeling Archeologie.

heeft aangezien, want andere sporen die aan een weg doen denken, zijn niet gevonden. Hoewel door de recente verstoringen enige onzekerheid blijft bestaan, heeft hier naar onze mening geen weg gelopen.

Ter hoogte van put 4 had Holwerda een buitenwijkje gesitueerd, dat door een palissaderij omgeven was. Ook dit deel van Holwerda's analyse moeten we als onjuist bestempelen. De palissaderij blijkt in werkelijkheid te bestaan uit een grote hoeveelheid afvalkuilen.

De campagne werd voortgezet met werkput 5 in campingsvak H10. Hier lag volgens Holwerda het centrum van de nederzetting. Deze interpretatie bleek juist. De vele door elkaar lopende sporen wijzen op een intensieve bewoning. Holwerda situeerde hier een bijzonder gevormd gebouw van 20 m bij 16 m. Binnen deze plattegrond meende hij ook nog de resten van een ovale hut uit de begintijd van de nederzetting te herkennen. Ook zou voor het eerst een deel van de palissadering, die als verdedigingslinie rond de kern van het dorp was aangelegd, kunnen worden aangesneden (afb. 5).

Het grote gebouw heeft nooit bestaan. Holwerda heeft ten onrechte allerlei sporen van verschillende aard en functie met elkaar verbonden en geïnterpreteerd als huiswanden. Ook de ovale hut berust op een misverstand. Het betreffende spoor bestaat in werkelijkheid uit een aantal afvalkuilen. Daarentegen zijn wel de sporen aangetroffen van vier andere gebouwen en een aantal afscheidingen. In alle gevallen gaat het, voor zover kan worden achterhaald, om vrij kleine eenschepige houten huisjes.

Opvallend is de situering van de afvalkuilen in de buurt van de afscheidingen; ter plekke van de gebouwen zijn duidelijk veel minder kuilen aanwezig. Op één van de erven werd een waterput aangetroffen, die is gemaakt van een gevlochten mand. Soortgelijke putten zijn veelvuldig aangetroffen tijdens de opgraving aan de Scheveningseweg (Magendans en Waasdorp 1986, 297-303).

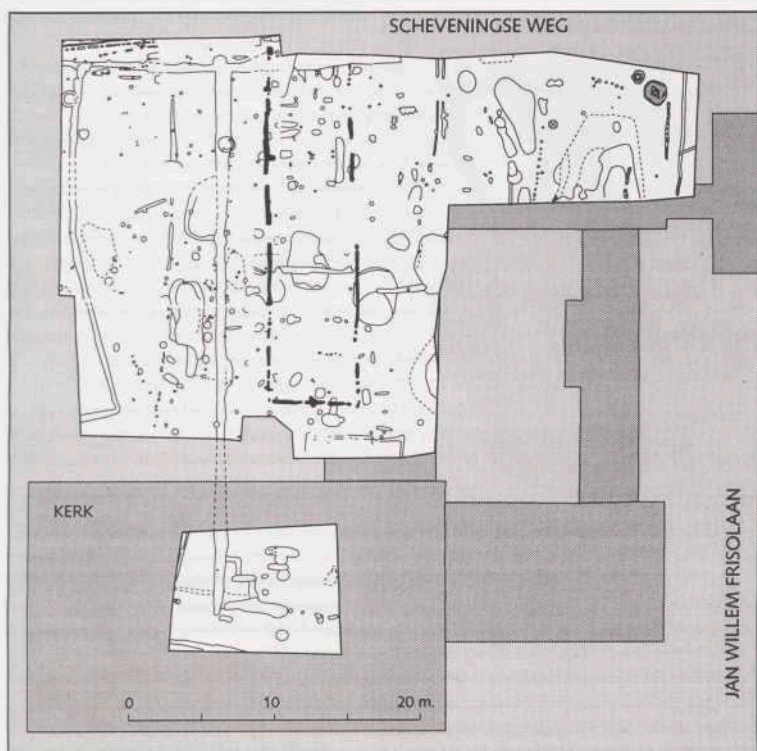
In het voorafgaande jaar was al duidelijk geworden dat er onder het Romeinse niveau een IJzertijdlaag aanwezig is, die in de 1e eeuw v. Chr. gedateerd kan worden. Ronduit verrassend was het, toen dit jaar in deze laag enige kringgreppels werden blootgelegd. Kringgreppels zijn de specifieke sporen van een grafveld met grafheuvels. Hoewel van de heuvels zelf en van de bijzettingen ieder spoor ontbrak – dit kan een gevolg zijn van wind-erosie en het feit dat dit terrein ook beploegd is – kan toch van een bijzondere vondst gesproken worden. Er is nog maar weinig bekend over de grafgebruiken in deze periode in ons deel van het land en het is ook de eerste keer dat zoiets in het westelijk kustgebied is gevonden.

Dit jaar is eveneens de determinatie van het schervenmateriaal van de eerste drie werkputten voltooid. De opvallendste conclusie die daaruit kan worden getrokken is dat minder dan drie procent van het materiaal bestaat uit inheems aardewerk. Dit wijst op een hoge mate van romanisering, en wellicht ook op het feit dat de bewoners van de nederzetting niet van Cananefaats afkomst zijn. Het aardewerk van Ockenburgh is vooral in de 2e en mogelijk voor een klein gedeelte in de 3e eeuw na Chr. te dateren. De door Holwerda voorgestelde globale datering voor de nederzetting van 150-250 na Chr. blijft dus staan.

Ten slotte is een onderzoek vermeldenswaard dat door de Haagse afdeling van de AWN op verzoek van de afdeling Archeologie op Ockenburgh is uitgevoerd. Naar aanleiding van eerder gedane boringen werden op campingvak R5, op het naastgelegen sportterrein en in de zogenaamde Y-lob van het kampeerterrein, een aantal proefsleuven en -putten gegraven. Het onderzoek bleek succesvol. Er werd een inheems-Romeinse nederzetting aangesneden, die gezien de datering van het aardewerk – in de eerste helft van de 2e eeuw na Chr. – waarschijnlijk niet gelijktijdig met de *vicus* heeft bestaan.

Gem. Den Haag, dienst Stadsbeheer, afd. Archeologie V.L.C. Kersing, J.A. Waasdorp

's-Gravenhage: Jan Willem Frisoiaan (afb. 6) Begin januari werd de Zorgvlietkerk gesloopt. Na een onderbreking van een jaar kon het al in 1992 begonnen onderzoek op deze plaats eindelijk worden afgerond (Kersing en Magendans 1993, 286). Doel van de laatste opgravingscampagne was het vinden van de bebouwing. Dat lukte: pal onder de bijgebouwen van de kerk werden de sporen teruggevonden van een grote boerderij (afb. 6). Het grootste deel daarvan kon worden blootgelegd; een klein gedeelte was buiten de opgravingsputten gelegen. De boerderij was ruim 6 m breed en minimaal 23 m lang. Duidelijke middenstaanders zijn niet waargenomen, maar wel een spoor dat als tussenwand zou kunnen worden geïnterpreteerd. Het gebouw vertoont enige gelijkenis met één van de eenschepige boerderijen die in Rijswijk-De Bult zijn opgegraven (Bloemers 1978, 162). In de westhoek van het gebouw werd een klein inheems potje aangetroffen. Mogelijk was dit een bouw-

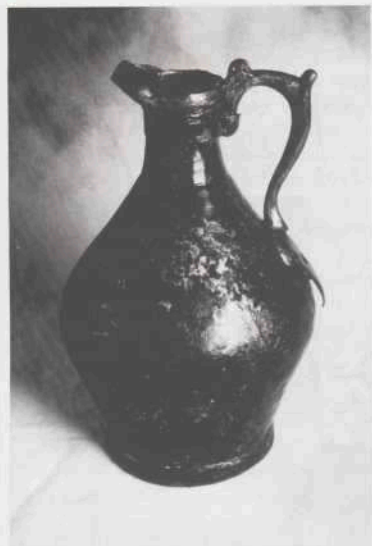

Afb. 6. 's-Gravenhage: Jan Willem Frisoalaan. Overzicht van de grondsporen met in het midden de boerderij. Tek. gemeente Den Haag, afdeling Archeologie.

offer. Een bijna exacte parallel van dit fenomeen is ook in Rijswijk gevonden. Naast dit grote gebouw zijn sporen van een tweede, kleiner gebouw aangetroffen. De funderingen van de kerk hadden er echter te veel van verstoord om hierover verdere uitspraken te kunnen doen.

De boerderij lag bovenop een tamelijk smalle zandrug. Hoe lang de rug is geweest, is niet bekend. De gekozen plek is opvallend. Bij elkaar zal de zandrug nauwelijks meer dan veertig meter breed zijn geweest. Op nog geen twintig meter van de zuidoostelijke lange wand van de boerderij was de Romeinse bodem al zoveel lager, dat er al weer veen in voorkwam. In deze laagte waren twee waterputten gegraven. Een daarvan was een carré, gemaakt van houten planken. Twintig meter verder zal het veenmoeras zijn begonnen. Op het naastgelegen terrein, waar tezelfdertijd een bouwput werd aangelegd, kon een zeer dikke veenlaag worden waargenomen.

Buiten de smalle rug zal er geen ruimte voor bewoning zijn geweest. Waarschijnlijk be-

Afb. 7. 's-Gravenhage: Lozerlaan. Bronzen kan uit de Romeinse Tijd. Foto Peter van Oosterhout.

stond de nederzetting dus uit slechts één boerenbedrijf, dat toebehoorde aan één familie. Gezien de hoeveelheid sporen is er geen sprake geweest van langdurige bewoning, misschien hooguit vijftig jaar. De voorlopige datering kan tussen 150 en 200 na Chr. worden gesteld.

Naar het vondstmateriaal is nog niet in detail gekeken. Opvallend is wel de geringe hoeveelheid echt Romeins aardewerk. Dat wijst op een tamelijk sober bestaan. De verworvenheden van de Romeinse beschaving gingen grotendeels aan deze boerennederzetting voorbij. Dat is vooral opmerkelijk gezien de zeer rijke Romeinse nederzetting die in 1984 aan de Scheveningseweg, zo'n driehonderd meter verderop, is aangetroffen. Die wordt in de periode tussen 175 en 250 na Chr. geplaatst en lijkt dus deels gelijktijdig te zijn geweest. Een verklaring hiervoor is alleen na zorgvuldige studie te geven.

Gem. Den Haag, dienst Stadsbeheer, afd. Archeologie

J.A. Waasdorp

's-Gravenhage: Lozerlaan (afb. 7) Voor de vierde, en voor zover het zich nu laat aanzien voor de laatste maal, werd onderzoek verricht aan het einde van de Lozerlaan in de directe omgeving van de zogenaamde Sterflat.

Net als in 1992 en 1993, was ook nu de grote Romeinse nederzetting die hier heeft gelegen het onderzoeksonderwerp (zie de Kroniek over 1993, 423-4). De opgraving concentreerde zich ditmaal op een deel dat pal ten westen van de Sterflat is gelegen. Hier moesten riolen worden gelegd. Tijdens het onderzoek zelf werd besloten ook een deel van het naastgelegen parkeerterrein van de flat open te leggen. Dit gebeurde in verband met het belang van de aangetroffen grondsporen. Er bleek zich namelijk een opmerkelijke, bijna vierkante structuur in het terrein te bevinden, gevormd door een gegraven greppel. De zijden van het vierkant bedroegen ca 9,5 m; de hoekpunten wezen vrij nauwkeurig naar de vier windrichtin-

gen. In de greppels zelf wees niets op palen voor een constructie of palissade; een areaal dus dat alleen door een greppeltje van de rest van het nederzettingsterrein was afgescheiden. Het geheel doet sterk denken aan een klein heiligdom of cultusplaats. Dat zou ook meteen een verklaring kunnen zijn voor een anders wel heel curieuze vondst. Al in de eerste week werd in een vrij brede en voor de rest vondstarne greppel een prachtig bewaard gebleven bronzen kan gevonden (afb. 7). De kan bestaat uit twee delen: de kan zelf, gemaakt van bronsblik, en een tuit en handvat, vervaardigd uit één stuk messing, dat er apart op is gemonteerd. Het is een in Europa vrij geregeld voorkomend model, daterend uit de 2e of 3e eeuw na Chr. In West-Nederland is zij echter uiterst zeldzaam en daarom een absolute topvondst. Er is niets in de hele opgraving dat deze vondst qua rijkdom ook maar benadert. De rest bestaat uit simpel nederzettingsaardewerk dat nauwelijks enige luxe verraadt. Wat de kan in die greppel deed was in eerste instantie dan ook een raadsel. De greppel bleek echter vlak langs de vierkante structuur te lopen en de kan lag precies in het verlengde van de lijn die door de noord- en zuidhoek kan worden getrokken. Een verband leggen tussen kan en vierkante structuur is daarom buitengewoon verleidelijk. Het is bekend dat bronzen vaatwerk in de Romeinse Tijd een rol speelde bij rituelen. Duidelijk is hiermee eens te meer geworden dat de nederzetting die hier langs een riviertje in de 2e eeuw na Chr. moet hebben gefloreerd, buitengewoon belangrijk en interessant kan worden genoemd.

Gem. Den Haag, dienst Stadsbeheer, afd. Archeologie

J.A. Waasdorp

Hellevoetsluis: Polder De Quack Voorafgaand aan de inrichting van het recreatieplan 'Duynhoek' is door middel van boringen de precieze ligging en de kwaliteit onderzocht van een bekende vindplaats uit de Romeinse Tijd (zie Van Trierum 1992). Voorts is het hele plangebied nagelopen op eventuele andere archeologische overblijfselen.

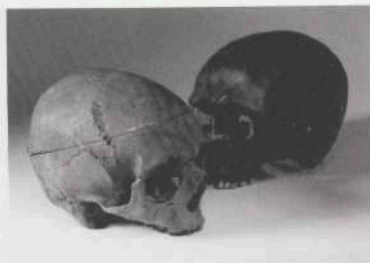
Het onderzoek kon vrij spoedig worden beëindigd omdat het hele gebied, inclusief de bekende locatie, ernstig te lijden bleek te hebben gehad van de erosieve werking van Laat-Middeleeuwse overstromingen. De top van het Hollandveen, met daarin eventuele bewoningssporen vanaf de IJzertijd, was vrijwel geheel verdwenen. Ook de weinige, relatief ongeschonden restanten van het veenlandschap toonden geen aanwijzingen voor bewoning. We mogen concluderen, dat de eerdere vondsten van aardewerk en hout van de al bekende vindplaats van zo'n klein veenrestant afkomstig zijn geweest, of uit een verspoelde context stammen.

BOOR, Rotterdam

M.C. van Trierum

Leiden-Koeneesteeg (afb. 8) In het najaar van 1993 vonden amateurarcheologen van de AWN-afdeling Rijnstreek op een sloofterrein tussen de Hogewoerd en het Levendaal in het centrum van Leiden enkele Romeinse aardewerkscherven. Omdat vondsten uit deze periode in de Leidse binnenstad bijzonder zeldzaam zijn, werd door de ROB, in overleg met de gemeente Leiden, besloten een proefsleuf te graven. In deze sleuf werden grondsporen uit de Romeinse Tijd aangesneden, waarna besloten werd het onderzoek uit te breiden over het hele nieuwbouwterrein. De ROB-opgraving vond plaats in de periode mei-juli en werd uitgevoerd met hulp van leden van de AWN-Rijnstreek. De gemeente Leiden en de provincie Zuid-Holland droegen zorg voor de benodigde aanvullende financiering.

Bij het onderzoek is vast komen te staan dat in de Romeinse Tijd aan de zuidzijde van de huidige Hogewoerd een oevernederzetting heeft gelegen. Tussen de Hogewoerd en het Levendaal bevond zich in die tijd een waterloop, waarschijnlijk een veenwater, dat in deze

Afb. 8. Leiden: Koenensteeg, Schedel uit de Romeinse Tijd met sporen van ante-mortem aangebrachte verwondingen. Foto ROB.

buurt op de Rijn uitmondde. Omdat slechts één oever in de opgraving is aangesneden, is (nog) niet duidelijk hoe breed dit water is geweest. Theoretisch zou het ook nog om (een arm van) de Rijn zelf kunnen gaan. In dat geval zou de nederzetting op de noordelijke oever hebben gelegen. De oever is in de Romeinse Tijd beschoeid geweest met zware palen. Deze beschoeiing is enkele malen vernieuwd. Achter de beschoeiing lag een vrij drassige laagte die doorsneden werd door afwateringsgreppels. Tussen de greppels lagen afvalkuilen en stortlagen. De huizen of boerderijen zullen wat hoger op de oever, grotendeels buiten het opgravingsterrein, ter hoogte van de huidige Hogewoerd hebben gestaan. In de randzone van de opgraving werd nog net een hoek van één gebouw aangesneden. Uit de verticale stratigrafie van de geologische afzettingen en de daarmee samenhangende grondsporen kan worden afgeleid dat de bewoning tenminste eenmaal onderbroken is geweest door overstromingen. Voorlopig worden deze in de eerste helft van de 2e eeuw AD gedateerd. De eerste fase van de bewoning vangt aan in de tweede helft van de 1e eeuw AD. Het einde van de tweede fase ligt rond het midden van de 3e eeuw AD.

Merkwaardig was de vondst van twee vrijwel complete menselijke schedels in een van de afvalkuilen (afb. 8). Ze konden worden geïdentificeerd als afkomstig van twee volwassen mannen. Van één kon worden vastgesteld dat deze door geweld (zwaardslagen?) om het leven was gebracht voordat het hoofd van de romp was gescheiden (determinaties G. Maat, ROB). Om wat voor reden de schedels in de nederzetting zijn achtergelaten, weten we niet (voor een discussie van vergelijkbare vondsten, zie bijvoorbeeld Hessing 1993). Behalve sporen van inheems-Romeinse bewoning zijn op het terrein ook de nodige resten van de Middeleeuwse stedelijke bewoning aangetroffen.

Naar verwachting zal in 1995 de bebouwing ten oosten van het opgravingsterrein gesloopt worden, vooruitlopend op toekomstige nieuwbouw. Voortzetting van het onderzoek op deze locatie ligt in de lijn der verwachtingen.

Leiden-Roomburg Op het terrein van het wettelijk beschermde monument Roomburg moest door de gemeente Leiden dit najaar een aantal werkzaamheden worden uitgevoerd. Deze omvatten onder andere de aansluiting van een aantal woningen op de gemeentelijke riolering en vernieuwing van het wegdek van een deel van de Besjeslaan waaraan het archeologisch monument is gelegen. Voor deze werkzaamheden werd de gemeente ontheffing verleend onder voorwaarde dat de werkzaamheden door de ROB zouden kunnen worden begeleid. Bij deze begeleiding is vastgesteld dat de kwaliteit van de archeologische resten in de ondergrond nog steeds relatief goed is. De wegwerkzaamheden en de rioleringswerken heb-

ben slechts tot geringe schade geleid. Waar dit onvermijdelijk was zijn de aangetroffen grondsporen gedocumenteerd en de bijbehorende vondsten verzameld. Eén rioolsleuf reikte juist tot aan de noordelijke buitenmuur van het *castellum* zelf. Hiervan waren nog enkele lagen tufsteen *in situ* aanwezig. Vóór de muur is één duidelijke spitsgracht herkend. De inmeting van de *castellum*muur is een belangrijke aanvulling op de waarnemingen van Holwerda in de jaren twintig en de weerstandsmetingen van Van der Kley uit de jaren zeventig. De exacte ligging van de *castellum*plattegrond binnen de huidige topografie kan hierdoor gedetailleerder worden aangegeven. Het onderzoek werd uitgevoerd op kosten van de gemeente Leiden.

Leidschendam-Rietvink In aansluiting op het onderzoek dat in voorgaande jaren heeft plaatsgevonden naar de loop van het Romeinse kanaal in de gemeente Leidschendam (zie hiervoor de Kronieken over 1989, 342; 1990, 344; 1991, 366), was er dit jaar op één locatie gelegenheid enkele aanvullende waarnemingen te doen. Het ging om een klein braakliggend gebied, enkele honderden meters ten zuiden van de tot dan toe meest zuidelijke waarneming. Het terrein stond op het punt opnieuw ingericht te worden. Net als bij eerdere waarnemingen werd door de ROB een smalle zoeksleuf gegraven, haaks op de veronderstelde bedding. In het geval van een kaarsrechte loop van het kanaal zou deze door de zoeksleuf worden aangesneden. Dit was deze keer echter niet het geval. De gracht werd niet aangetroffen binnen de 25 m lange sleuf, en ruimte voor het verlengen ervan was er niet.

We moeten ervan uitgaan dat het kanaal, tussen deze laatste en een eerdere waarneming, een enigszins gebogen loop heeft gehad. Vervolgen we deze nieuwe lijn, dan verdwijnt het kanaal iets ten zuiden van het huidige sluisje in het centrum van Leidschendam in de huidige Vliet.

Het onderzoek in Leidschendam werd uitgevoerd met steun van de gemeente Leidschendam.

Midden-Delfland 4: Delft/Rotterdamse weg In het noordelijk gedeelte van het deelplan Abtswoude wordt een bos gerealiseerd. Voorafgaand aan de inrichting zijn systematisch proefsleuven aangelegd, en waar dat noodzakelijk was, zijn ook enkele grotere ontsluitingen gemaakt. In het najaar van 1994 is op deze manier tussen de Rotterdamse weg en rijksweg A15 een gebied van 30 ha onderzocht.

Het onderzoek leverde één nieuwe vindplaats op uit de Romeinse Tijd (vindplaats 5.03). Bij het onderzoek zijn de grondsporen blootgelegd en getekend, maar is niet tot volledige opgraving en vondstberging overgegaan. Inmiddels is de vindplaats beplant. De nederzetting bestaat uit twee huisplaatsen, omgeven door sloten en een greppelsysteem. De huizen zijn mogelijk gelijktijdig. De aangetroffen structuren lijken sterk op die van de nederzetting die in 1993 is opgegraven in het tracé van rijksweg A4 aan de Woudse weg in Schipluiden (vindplaats 1.23; zie de Kroniek over 1993). Op één van de erven zijn de resten van een bakoven gevonden, mogelijk voor de fabricage van weefgewichten of tegels.

De sloten van de nederzetting sluiten aan op een verkavelingssysteem. Door middel van de proefsleuven is dit systeem in kaart gebracht tot waar het aansluit op dat van een nabij gelegen nederzetting die al in 1991 met behulp van proefsleuven was ontdekt (vindplaats 5.01/2). Het onderzoek maakt deel uit van een gravende verkenning die tot doel heeft behalve nederzettingen ook de structuren in het achterland daaromheen te bestuderen. Tevens wordt getracht nieuw ontdekte archeologisch waardevolle terreinen via pragmatische oplossingen blijvend te behouden.

IPP, Amsterdam

H. van London

Midden-Delfland 5: Schipluiden, Oostbuurtseweg (vindplaats 21.23) In 1994 is de opgraving van de inheems-Romeinse nederzetting aan de Oostbuurtseweg voortgezet (zie voor eerdere verslagen de Kronieken over 1992, 340-1 en 1993, 427-8). De nederzetting bestaat uit een kunstmatige verhoging in het veen, waarop achtereenvolgens vier huizen over elkaar heen zijn gebouwd. De vindplaats ligt vlakbij het Kraaiennest, een gebied waar meerdere Romeinse nederzettingen zijn ontdekt (zie de Kronieken over 1992, 1993 en 1994). Tussen dit gebied en vindplaats 21.23 lag een veenmoeras. Alleen aan de noordkant was de nederzetting toegankelijk vanuit het achterland.

Van de vier teruggevonden huizen zijn de oudste twee woon-stalboerderijen, in de jongste twee ontbreken de stalboxen. In het werkgedeelte van deze huizen zijn extra haardplaatsen aangetroffen. Het lijkt er dus op, dat sprake is van twee verschillende economische functies. De eerste twee generaties lijken zich vooral met veeveelt bezig te hebben gehouden, terwijl de jongste twee generaties mogelijk een meer ambachtelijke bestaanswijze hebben gehad. Het vondstmateriaal van de twee jongste fasen bevat opvallend veel ganzebotten. Mogelijk zijn er juist in deze periode veel ganzen gehouden (mondelinge mededeling Van Wijngaarden, IPP).

De huizen verschillen onderling aanzienlijk in bouwwijze. De oudere huizen hebben een zogenaamd A-frame ter ondersteuning van de kap. Verder hebben deze huizen een onderbreking in één van de korte wanden van het huis. Deze fungeert als toegang voor het vee. De jongere huizen hebben alleen ingangen in de lange zijden. Een ander verschil is de opbouw van de vloeren. In de oudere huizen bestaat deze uit verschillende lagen mest. Het loopvlak in het stalgedeelte lijkt te hebben bestaan uit een gangpad tussen de veeboxen, dat is belegd met bossen riet. Hoewel het riet niet gevlochten is, lijkt het toch op een soort mat. In de stalboxen ligt op het loopvlak vooral samengeperst gras. De vloeren van de jongste twee huizen zijn daarentegen opgebouwd uit kleiplaggen. Het loopvlak bestaat uit een dunne laag zeer taai klei.

Er zijn ook de nodige overeenkomsten tussen de huizen. In de eerste plaats zijn dat de gebruikte houtsoorten voor de constructie. Het gaat vrijwel overal om elzehout. Es is incidenteel gebruikt en eik komt helemaal niet voor als bouwhout. Een andere opvallende overeenkomst zijn de bouwoffers, die steeds zijn ingegraven in de noordoost-hoek van de noordelijke wandgreppel. In de twee oudste huizen waren daarin een gevlochten houten krans (symbool van de vruchtbaarheid) en een slachtmes (in relatie tot het houden van vee?) begraven. Onder de wand van het derde huis was een deksel begraven waarop een vuursteenkern uit het Mesolithicum (ca 5000 v. Chr.) was gelegd. Aardewerk in bouwoffers wordt vaak gezien als een verwijzing naar het huis zelf. In het vierde huis is geen bouwoffer gevonden. Hier had een Laat-Middeleeuwse sloot de noordoosthoek van de wand vernield.

De datering van de vier huizen is gebaseerd op het bijbehorende aardewerk. Bij het oudste huis hoort bijna uitsluitend niet-organisch gemagerd handgevoemd aardewerk, dat sterk lijkt op het materiaal uit de IJzertijd. Deze fase wordt in de vroege 1e eeuw na Chr. gedateerd. De jongste fase wordt op basis van de voorlopige analyse van het Romeinse import-aardewerk geplaatst in de 2e eeuw na Chr. Op basis van een schatting van vier generaties van ieder ca 25 jaar voor de totale bewoningsduur, wordt de tijd tussen 20-120 na Chr. voorlopig als de meest waarschijnlijke bewoningsperiode aangehouden. Van het essehout zijn een aantal monsters genomen ten behoeve van dendrochronologische dateringen. In tegenstelling tot eikehout kunnen aan de hand van de jaarringen van essen op dit moment echter nog geen absolute dateringen worden verkregen.

Behalve de huizen zijn ook nog andere structuren opgegraven. Aan twee zijden van de huizen zijn paden gevonden. Deze zijn gemaakt van kriskras neergelegde takken, die af en toe met rechtopstaande staken zijn vastgepind. Naast één van de paden heeft een hek gestaan. Hiervan zijn de staanders teruggevonden. Ook aan de noordzijde van de huizen is een rij palen gevonden die duidt op een afrastering van het nederzettingsterrein.

In één van de latere bewoningsfasen is ten noorden van de woning een platform van kleiplaggen opgeworpen. Tussen de plaggen lagen enkele beenderen van paard en rund, samen met houten voorwerpen en de scherven van één gebroken pot. Een dergelijke selectie van voorwerpen komt wel vaker bij offers voor. De houten voorwerpen zijn enkele houten pennen en een liggende aangepunte paal van eikehout. Dit is het enige stuk eik op de hele vindplaats. Deze afgedekte vondsten vormen misschien de materiële reflectie van een offerplechtigheid. Verder onderzoek dient echter nog plaats te vinden.

IPP, Amsterdam

H. van London

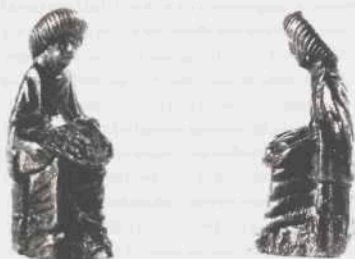
Monster: Poeldijk-Wateringse weg Het onderzoek op het Romeinse villa-terrein aan de Wateringse weg werd afgerond. In het geschetste beeld in het verslag in de *Kroniek* over 1993 (p. 432-433) zijn geen wijzigingen opgetreden.

Naaldwijk: Honsclersdijk/Harteveldlaan Ter hoogte van de Harteveldlaan nabij de Zweth werd in het kader van de aanleg van de zogenaamde Veilingroute (S11/S55) door de ROB een kort onderzoek uitgevoerd naar de resten van een inheems-Romeinse nederzetting die voor een deel in het tracé waren gelegen. De grond bleek tot op een diepte van 1,5 m onder het maaiveld omgezet te zijn. Daaronder waren nog slechts enkele sporen uit de Romeinse Tijd bewaard gebleven. Het betrof voornamelijk restanten van enkele perceleringsgreppels die bij een erf hebben gehoord dat op een smalle kreekrug was gelegen. Het bijbehorende aardewerk was voornamelijk handgevormd.

Noordwijk: Offem Naar aanleiding van de suggestie van enkele inwoners van Noordwijk dat een toekomstig nieuwbouwtterrein in het landgoed Nieuw-Offem aan de rand van de dorpskom van Noordwijk-Binnen wel eens archeologische waarde zou kunnen hebben, is het terrein nader geïnspecteerd. Samen met de AWN-afdeling Rijnstreek zal op korte termijn door de ROB een booronderzoek worden uitgevoerd naar de aanwezigheid van eventuele bewoninglagen. Behalve dat het één van de weinige overgebleven, niet-afgegraven delen van een strandwal betreft die in de Late Prehistorie en de Romeinse Tijd dichtbewoond was, zijn er vooralsnog geen concrete historische of andere aanwijzingen voor archeologische overblijfselen.

Rijnwoude: Koudekerk aan de Rijn (afb. 9) Op 23 december vond de heer E. van der Kuyl met behulp van een metaaldetector op een akkerperceel ten westen van het dorp Koudekerk een bronzen beeldje met een hoogte van 4,3 cm. In hetzelfde gebied zijn al eerder archeologische vondsten gedaan en heeft op beperkte schaal archeologisch onderzoek plaatsgevonden (zie de *Kroniek* over 1992, 342). Hierbij is vastgesteld dat in deze omgeving een agrarische nederzetting uit de Romeinse Tijd heeft gelegen.

Ook het bronzen beeldje stamt uit de Romeinse Tijd en is waarschijnlijk in de 2e eeuw na Chr. vervaardigd. Het stelt een zittende Matrone (moedergodin) voor. Op haar schoot draagt ze een mandje met vruchten. De cultus van de moedergodinnen was in de Midden-

Afb. 9. Rijnwoude: Koudekerk aan de Rijn. Romeins bronzen beeldje van een moedergodin. Hoogte 4,3 cm. Foto E. van der Kuijl.

Romeinse Tijd zeer populair in het noordwesten van het Romeinse rijk. In Nijmegen is een vrijwel identiek exemplaar gevonden.

Rijswijk: Treubstraat Voorafgaand aan de bouw van het nieuwe politiebureau aan de Treubstraat vond een archeologisch onderzoek plaats. Op korte afstand van deze locatie was in de jaren veertig aardewerk uit de Romeinse Tijd gevonden.

Uit grondboringen en enkele proefsleuven bleek het hele terrein tot aan de grondwaterlijn in de 17e-18e eeuw afgekleid te zijn, waarna de onbruikbare grond was teruggestort. In dezelfde polder heeft namelijk een steenbakkerij gestaan, die in bedrijf is geweest van de 14e tot het begin van de 19e eeuw. Eventuele bewoningssporen zijn bij het afkleien verloren gegaan. Onder het kleiwinningsniveau werd een greppel gevonden, die niet paste in het verkavelingssysteem van de Plaspoelpolder. Ze is mogelijk van oudere (Romeinse?) oorsprong.

Dit is de tweede maal dat binnen de Plaspoelpolder een gebied valt aan te wijzen waar kleiwinning heeft plaatsgevonden. De kennis hieromtrent is van belang voor het reconstrueren van de Romeinse bewoningsplaatsen in de Plaspoelpolder. In het oostelijk deel zijn namelijk nauwelijks vindplaatsen uit de Romeinse Tijd bekend, dit in tegenstelling tot het westelijk deel en de naastgelegen Hoekpolder. De post-Romeinse kleiwinning zal daar zeer waarschijnlijk debet aan zijn.

Gem. Rijswijk, bureau Monumentenzorg en Archeologie

J.M. Koot

Rijswijk: Het Tollenshuis In verband met de uitbreiding van Het Tollenshuis (waarin het Museum Rijswijk is gevestigd) werd in het najaar van 1993 begonnen met een archeologisch onderzoek in de brede steeg tussen dit gebouw en het pand Herenstraat 65. In 1994 is dit onderzoek voortgezet met waarnemingen tijdens het grondwerk op het voorplein en langs de achtergevel. Tot slot vond in september 1994 een waarneming plaats in de noordwest-hoek van de tuin tegen de achtergevel.

Veel informatie werd verzameld over de bouwgeschiedenis van Het Tollenshuis (zie Koot 1994a en b) die teruggaat tot in de Late Middeleeuwen. Bij het onderzoek werden ook enkele oudere cultuurlagen aangesneden. De bovenste van deze bevatte naast veel inheems-Romeins aardewerk ook enkele fragmenten Romeins importaardewerk. Vanaf deze cultuurlaag waren kuilen in de ondergrond gegraven. De aardewerkvondsten en de kuilen duiden op resten van een nederzetting uit de Romeinse Tijd. Het is voor de eerste maal, dat op het Rijswijkse

Afb. 10. Valkenburg: Veldzicht. Bronzen gehelmde Minerva. Waarschijnlijk deel van de versiering van een stuk bronzen vaatwerk uit de Romeinse Tijd. Foto ROB.

deel van de strandwal sporen van een goed geconserveerde nederzetting uit deze periode zijn gevonden.

Ongeveer 10 cm lager bevond zich een 60 cm dikke cultuurlaag met fragmentjes handgevormd aardewerk. Determinatie van het aardewerk zal moeten uitwijzen of het dateert uit de IJzertijd, dan wel uit de Romeinse Tijd. In het eerste geval kan er een relatie zijn met de in 1983 gevonden cultuurlagen voor de Oude Kerk die eveneens uit de IJzertijd stammen (Van Heeringen en Van der Valk 1984, Van der Valk en Jung 1985).

Gem. Rijswijk, bureau Monumentenzorg en Archeologie

J.M. Koot

Valkenburg: Veldzicht en 't Joght (afb. 10) Rond het centrum van het dorp Valkenburg zullen de komende jaren een aantal terreinen voor woningbouw worden ingericht. Bij enkele van deze terreinen is sprake van een hoge archeologische verwachting. Ten behoeve van de planologische discussie en ter voorbereiding op eventueel toekomstig grootschalig archeologisch onderzoek, zijn dit jaar op enkele locaties door de ROB proefsleuven gegraven. Hiervoor werd financiële steun ontvangen van de provincie Zuid-Holland. Het onderzoek concentreerde zich in het gebied ter weerszijden van de Achterweg juist ten zuiden en ten westen van de dorpskom, en op het 't Joght-terrein ten noorden van de dorpskom. Een derde terrein aan de Rijnsoever was niet meer toegankelijk voor onderzoek.

Op het 't Joght-terrein werd een lange oost-west gerichte sleuf gegraven. Hierin werden noch aanwijzingen voor Romeinse bewoning, noch menselijke activiteiten uit enig andere periode gevonden. Uit het bodemprofiel viel op te maken dat dit terrein niet al te lang geleden moet zijn afgegraven. Mogelijk is er klei gewonnen voor de dakpanindustrie. Hoeveel

klei precies is weggegraven, is niet duidelijk. Na de afkleiing is wel een deklaag van ongeveer 75 cm dikte teruggebracht. We mogen aannemen dat alle eventuele sporen van oudere bewoning door deze activiteit geheel zijn opgeruimd.

De situatie langs de Achterweg is geheel anders. Hier werd geconstateerd dat over een groot oppervlak (ca 1 ha) sporen uit de Romeinse Tijd in de ondergrond voorkomen. Direct ten zuiden van de Marinus Poststraat duiden de sporen op een dichte bebouwing langs de Romeinse weg die hier juist ten oosten van de Achterweg liep. Net als op het Marktveld (zie hiervoor onder andere de Kronieken over 1985 tot en met 1988) was deze weg minstens eenmaal grondig hersteld. Anders dan op het Marktveld lijken de meeste huiserven hier echter aan de oost(=Rijn)zijde van de weg te liggen. Ten westen van de weg werd een diepe geul met een min of meer noord-zuid gerichte bedding aangesneden, die waarschijnlijk als insteekhaven heeft gefunctioneerd. Mogelijk bestond er een verbinding tussen deze geul en de meest noordelijke zijgeul van de Rijn die op het Marktveld is opgegraven. Langs de andere oever van de geul lijkt slechts een smalle strook bewoning te hebben gelegen die nog ca 200 m in noordelijke richting kan worden vervolgd. Achter deze bewoning begint een uitgestrekt komgebied. De dit jaar aangetroffen bewoningssporen lijken de logische voortzetting te vormen van de lintbebouwing, die langs de Romeinse weg vanaf De Woerd, via het Marktveld tot aan de zuidelijke poort van het *castellum* heeft doorgelopen. Dichter bij het *castellum* lijkt het karakter van de bewoning te veranderen. Op het eerste gezicht lijken zich haaks op de weg georiënteerde erven af te tekenen. Het begeleidende materiaal doet vermoeden dat op sommige van deze erven gebouwen met stenen funderingen kunnen hebben bestaan. Het aardewerk bestaat vrijwel uitsluitend uit Romeins draaischijfmateriaal, waarbinnen het hoge percentage terra sigillata opvalt.

Het vooronderzoek heeft aangetoond dat de ondergrond van de nieuwbouwlocatie Veldzicht omvangrijke en waardevolle Romeinse resten bevat. Bij doorgang van de geplande nieuwbouw zal tot grootschalig en kostbaar archeologisch onderzoek moeten worden overgegaan. Enig uitzicht op de financiering van dit onderzoek is er echter voorlopig nog niet!

Vlaardingen: Hoogstad (afb. 11 en 12) De in 1993 begonnen opgraving naar de resten uit de Romeinse Tijd op het Hoogstadterrein werd in 1994 voortgezet (zie Ter Brugge 1994). Door middel van grote opgravingsputten en proefsleuven kon de loop van een ca 7 m brede kreek, alsmede die van een smallere zijkreek in kaart worden gebracht. Zowel de hoofd- als zijkreek bleken in de Romeinse Tijd te zijn afgedamd. Bij de zijkreek was dat op het punt van uitwatering op de hoofdstroom. Het damlichaam in de hoofdkreek bestond uit klei-zoden, waarvan de diverse lagen van elkaar gescheiden waren door rietmatten. Deze matten zorgden voor enige consistentie in het aardlichaam en is een niet onbekende techniek in de traditionele dam- en dijkbouw. Opmerkelijk was het feit dat een gedeelte van de kreekbodem ter plekke van de dam was weggegraven. Dit kan verklaard worden door het zandige karakter van de kreekbodem, die weinig bestand was tegen de spoeling van de getijdreek. Het damlichaam daarentegen vormde een hecht verankerd geheel, waar de golfslag en het kabbelen de water geen invloed op hadden. De dam mat de volledige breedte van de kreek, namelijk ca 7 m, en was zelf maximaal 9 m breed. Het damlichaam was aan beide zijden beschoeid met aangepunte houten paaltjes en palen. In het midden van het damlichaam bevond zich een palenscherm dat stevigheid bood aan de constructie en eveneens eventuele doorsijpeling of doorstroming kon voorkomen. De determinatie van alle palen geeft enerzijds een indica-

Afb. II. Vlaardingen: Hoogstad. Overzicht van het houtwerk dat deel uitmaakte van de beide dammen met duiker. Tek. gemeente Vlaardingen.

tie van de in de omgeving aanwezige houtsoorten (meer dan 80% els) en anderzijds een indruk van de geselecteerde geschikte bomen die benut werden.

Het meest opmerkelijke onderdeel van de constructie was echter de in het midden van de dam gelegen houten duiker (afb. II). Een duiker is de oudst bekende vorm van een (afwaterings-)sluis in Nederland en lijkt met name in het Maasmondingsgebied tot ontwikkeling te zijn gekomen. De Vlaardingse duiker bestond uit een tweetal uitgeholde boomstammen. Beide duikeronderdelen waren in elkaar geschoven, waartoe één helft taps was afgeschuind om in de andere te passen. Een houten stop zorgde als een bajonetsluiting ervoor dat de beide helften niet uit elkaar konden zakken, of verschuiven. Aan de mondingszijde, daar waar de uitwatering plaatsvond, bevond zich een scharnierpunt. Hier heeft een

HOOGSTAD OBJECT 6.36
put 3, vondstnummer 411

Afb. 12. Vlaardingen: Hoogstad. Romeinse email-fibula met voorstelling van een paard. Tek. gemeente Vlaardingen.

klepje gezeten dat inwatering van buiten onmogelijk maakte en dat bij uitstroming door het water werd opgeduwd. Van de thans negen bekende duikers uit de Romeinse Tijd in Nederland zijn er drie klepduikers. De twee andere klepduikers zijn eerder aangetroffen in Schiedam en Valkenburg (Z-H) (Arends 1994, 8-10). In het stortbed voor de duikermond werd een pakket vondstmateriaal aangetroffen, bestaande uit aardewerk, bot, steen, metalen voorwerpen en glas. Dit stortbed diende als golfbreker teneinde afkalving van het damlichaam te voorkomen.

De verlande restgeul werd landinwaarts gevolgd. Op het diepste punt was een sloot uitgegraven. Langs een andere sloot die uitmondde in de zijkreek werd een structuur van houten paaltjes aangetroffen, waarvan de functie onduidelijk is. In de omgeving van de dam en duiker werden verder geen bewoningsresten aangetroffen.

Onder de in het stortbed van de duiker, zijkreek en sloten aangetroffen vondsten bevonden zich meerdere bijzondere voorwerpen. Genoemd worden hier een lanspunt, email-fibulae waarvan één in de vorm van een paardje (afb. 12), een aantal complete inheemse en Romeinse aardewerken potten, een houten makelaar en wagenonderdeel, en een aantal slijpstenen.

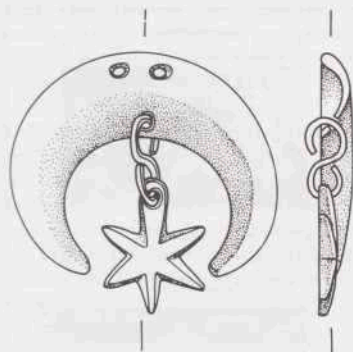
Het gedetermineerde botmateriaal (N = 5676) laat meer dan 99 procent resten van zoogdieren zien, waarvan minder dan één procent grootwild (ree en edelhert). Onder het halve procent vogels is het bekkenfragment van de reuzenalk (*Pinguinus impennis*) een opmerkelijke vondst. Opmerkelijk weinig visresten werden aangetroffen. Onder het vismateriaal bevond zich echter wel een compleet skelet van een haring (*Clupea harengus*), tot nog toe het oudste complete exemplaar in Nederland. De geanalyseerde botanische macro- en pollenmonsters geven een goede indruk van de vegetatie, zowel in de omgeving van de duiker als langs en in de kreek. De vindplaats wordt op basis van het Romeinse aardewerk gedateerd in het laatste kwart van de 1e of eerste kwart van de 2e eeuw na Chr.

Gemeente Vlaardingen

J.P. ter Brugge

Voorburg: Arentsburg Ter aanvulling van het grote aantal Romeinse metaalvondsten uit park Arentsburg vorig jaar (zie de Kroniek over 1993, 436), werden ook dit jaar weer enige munten, fibulae en kleine gebruiksvoorwerpen aangemeld.

Bij het verwijderen van enkele olietanks uit tuinen ten westen van Park Arentsburg, zijn

Afb. 13. Wassenaar: Weteringpark. Bronzen amulet in de vorm van een lunula. Romeinse Tijd. Tek. Stichting Historisch Centrum Wassenaar.

door amateurarcheologen van de Archeologische Werkgroep Voorburg waarnemingen gedaan. Een aantal keren werd geconstateerd dat de fundering van de Romeinse muur rond Forum Hadriani aan deze zijde van de stad deels nog *in situ* aanwezig is.

Voorne-Putten: archeologische begeleiding aanleg gasleiding en watertransportleiding
ERRATUM In de Kroniek over 1993 staat op p. 416 in de tekst en bij het bijschrift onder afb. 4 abusievelijk vermeld dat de gevonden nederzettingen dateren uit de Late IJzertijd. Dit moet zijn: de Romeinse Tijd.

Voorne-Putten Medewerkers van het BOOR hebben in de maanden december 1994 en januari en februari 1995 een veldverkenning uitgevoerd in het westelijk deel van Voorne. De verkenning vond plaats in het poldergebied tussen Rockanje, Tinte, Brielle en Oostvoorne, waar op 1 maart 1995 de zogenaamde delf- of baggerschouw zal plaatsvinden. De kartering resulteerde in 49 nieuwe vindplaatsen uit de Romeinse Tijd (10x), de Late Middeleeuwen (36x) en de Nieuwe Tijd (3x). Prehistorisch materiaal werd niet aangetroffen.

BOOR, Rotterdam

J.M. Moree

Wassenaar: Weteringpark (afb. 13) Ten noordwesten van de jachthaven heeft een inwoner van Wassenaar met behulp van een metaaldetector een halvemaaanvormig voorwerp opgespoord. Dit voorwerp betreft een Romeinse bronzen lunula, een maanvorming amulet.

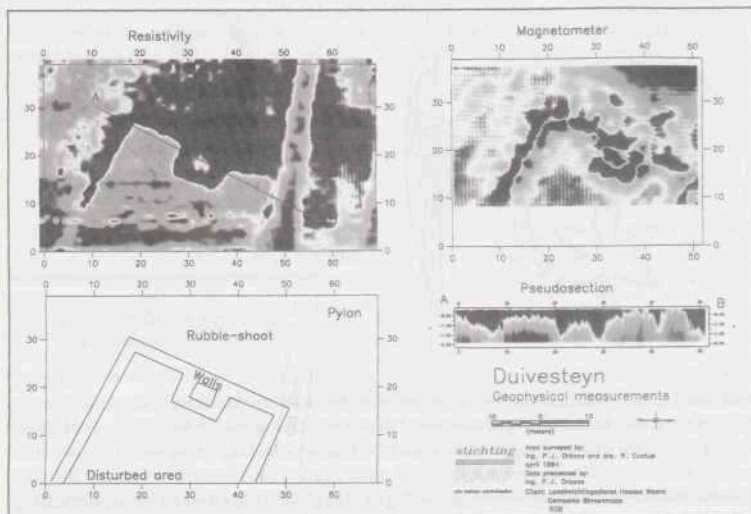
Stichting Historisch Centrum Wassenaar

A. Bakels

Middeleeuwen en later

Benthuizen Aangemeld werd de vondst van een metalen kanonskogel uit de Tachtigjarige oorlog.

Binnenmaas (afb. 14) In opdracht van de Landinrichtingsdienst en de ROB werd door de Stichting RAAP een booronderzoek uitgevoerd naar de omvang en kwaliteit van de vorige

Afb. 14. Binnenmaas. Overzicht van het resultaat van de bodemweerstandsmetingen aan de westkant van de Kromme Elleboog. Het oostelijk deel van de vierkante kasteelfundering ligt aan de andere zijde van deze weg. Tek. Stichting RAAP.

jaar ontdekte Romeinse nederzettingen ten oosten van Puttershoek. Op basis van de uitkomsten kan worden besloten tot verder onderzoek of kunnen fysieke beschermende maatregelen worden voorgesteld. Tegelijkertijd zijn bodemweerstandsmetingen uitgevoerd op het nabijgelegen kasteelterrein aan de Kromme Elleboog. Het grondplan blijkt vrijwel vierkant te zijn met een zware toren aan de westzijde (afb. 14). Bij de wegwerkzaamheden aan de Kromme Elleboog zijn op verschillende momenten funderingsresten bloot komen te liggen en door de ROB ingemeten.

Brielle: Polder Zwartewaal In een ontsluiting werd kogelpot-, Paffrath- en Pingsdorfaardewerk aangetroffen. Het materiaal is afkomstig uit de top van het veen. De vondstlaag wordt afgedekt door een kleisediment van ca 50 cm dikte.

BOOR, Rotterdam

M.C. van Trierum

Delft: parkeerdek Yperstraat Tijdens de bouw van een parkeerdek aan de Yperstraat werd een oost-west lopende 15e-eeuwse fundering (steenformaat: 21 x 10 x 5,5/5 cm) en een noord-zuid georiënteerde 16e-eeuwse muur (steenformaat: ? x 9 x 4 cm) ontdekt. Ten oosten van laatstgenoemde muur werden op twee plaatsen menselijke begravingen behorende tot het Ursulaklooster vastgesteld. Dit klooster stond vanaf de 15e eeuw tot aan 1596 op deze plek.

Gemeente Delft, sectie AMA

E.J. Bult

Delft: Oude Delft 16 Bij verbouwwerkzaamheden werd plateelbakkersafval aangetroffen dat mogelijk afkomstig is uit plateelbakkerij De Paeuw. Deze plateelbakkerij was tussen 1651 en 1776 gevestigd achter het pand aan de westzijde van de Koornmarkt.

Gemeente Delft, sectie AMA

E.J. Bult

Delft: Noordeinde 15 Tijdens verbouwwerkzaamheden werd onder de keukenvloer een 15e-eeuwse beerput aangetroffen (steenformaat: 19,5 x 9 x 4 cm). Een zware muur ten oosten en ten noorden van deze put dateert van rond 1400 (steenformaat: 24 x 11 x 6 cm). In het achterhuis werd een kelder gevonden die met plateelbakkersafval was dichtgegooid: scherven van ongeglazuurde (biscuit) bordes en kommen, pennen en kwartkokerfragmenten. Eén van de scherven draagt het jaartal 1780. Het afval is mogelijk afkomstig van de tussen 1661 en 1855 in bedrijf zijnde plateelbakkerij De Roos, die een paar panden verderop was gevestigd.

Gemeente Delft, sectie AMA

E.J. Bult

Delft: Zuideinde In aansluiting op eerder uitgevoerde archeologische waarnemingen tijdens een omvangrijke bodemsanering aan het Zuideinde werd het vervolg gevonden van de Middeleeuwse voorstad van Delft langs de Schie. Door de voorafgaande sloop waren vele van de aanwezige funderingen reeds weggespit. Toch bleek het mogelijk om enige hoofdlijnen in de bewoningsgeschiedenis te achterhalen. De verkaveling stond ietwat schuin op de recente rooilijn. Soms was de percelering herkenbaar aan greppels, soms aan uitbraaksleuven van de gebouwen. In één geval lag een uitbraaksleuf boven een greppel. De oudste stenen bebouwing dateert waarschijnlijk van vlak voor het midden van de 15e eeuw (steenformaat: 22 x 10 x 5,5 cm). De percelering en de breedte van de huizen bedraagt ongeveer 5,5 tot 6 m of een veelvoud ervan. Dit wijst erop dat het terrein vermoedelijk is uitgezet met gebruikmaking van de gaarde (5,65 m) als lengtemaat.

Op de achtererven of onder de latere uitbreiding van de huizen lagen vanaf het einde van de 15e eeuw beerputten. Ook komen enkele laat-17e- en 18e-eeuwse rechthoekige waterkelders voor, net als ingegraven tonnen die als waterput of als beerput dienden.

In het noordelijke deel van het terrein dat aansluit op de strook grond die in 1993 werd onderzocht, werden twee evenwijdig lopende sloten van elk minstens 4 m breed gevonden. Hun onderlinge afstand is maximaal 3 m. De meest noordelijke van beide sloten omspande samen met andere sloten een terrein van 43 x 34 m. In de zuidwesthoek van dat terrein is in het midden van de 15e eeuw een gebouw van 5,6 m breed en tenminste 8 m lang neergezet (steenformaat: 22 x 10½ x 4½ cm). De schoeiing voorlangs het huis wijst erop dat pand en sloot uit dezelfde tijd dateren. In het noordelijke deel van het pand bevond zich een beerput met materiaal uit het einde van de 15e en 16e eeuw.

In de strook grond ten noorden van het pand bevonden zich vele rechthoekige afvalkuilen. In deze kuilen en in de aangrenzende sloot ten zuiden van het pand werd veel pottenbakkersafval gevonden waaronder misbakfels uit de 15e eeuw. Het terrein ten oosten van dit pand is nagenoeg zonder kuilen. Mogelijk heeft hier (lichte) bebouwing gestaan. Alles wijst erop dat op dit perceel een pottenbakker vanaf de tweede helft van de 15e eeuw actief was. Vooraan op dit perceel werden de resten gevonden van vier huizen met bijbehorende beer- en waterputten, waterkelders en tonputten. Eén gebouw (steenformaat: 22 x 9/10 x 5/4½ cm) is over de meest zuidelijke van de dubbele sloot gebouwd, zodat deze sloot omstreeks het

midden van de 15e eeuw al in onbruik moet zijn geweest. De overige gebouwsporen dateren met name uit de 17e en 18e eeuw.

Gemeente Delft, sectie AMA

E. J. Bult

Delft: Westvest 11 Bij de aanleg van een parkeergarage aan de periferie van de Middeleeuwse binnenstad werd tijdens het uitgraven van de bouwput archeologisch onderzoek verricht. De bovenste 2,5 m was door sloopwerkzaamheden verstoord, maar op de bodem van de bouwput (1,80 m - NAP) konden toch nog de resten worden vastgesteld van de Middeleeuwse stadswal, afvalkuilen en een slotenpatroon. Het aardewerk in de mestkuilen en greppels dateert vanaf het midden van de 14e eeuw. Het oorspronkelijke maaiveld van vóór de stadsophogingen lag in het oostelijke deel van het terrein op 0,90 m - NAP en in het westelijke deel op 1,25 m - NAP.

Er werden drie oost-west georiënteerde greppels van 1 à 2 m breed gevonden. De afstand tussen de noordelijke en de zuidelijke greppel bedraagt 17 m ofwel de lengte van 3 gaarden. Een dergelijke verkavelingsbreedte is ook geconstateerd op het naburige IHE-terrein. Deze greppels worden doorneden door een 2,5 m brede, noord-zuid gerichte sloot. Deze sloot ving het regenwater op dat van de binnenzijde van de stadswal liep. De sloot werd in de tweede helft van de 15e eeuw gedempt.

Ten westen van deze sloot ontbreken afvalkuilen. Wel is de schone kleigrond daar sterk verrijkt met fosfaten als gevolg van uitspoeling van het aardlichaam van de stadswal. Voor dat het aardwerk werd aangebracht, werden eerst de greppels met schoon zand aangevuld om verzakkingen van de wal te voorkomen. Langs de binnenrand van de wal, parallel aan de sloot, lag een 50 cm brede fundering die mogelijk een platform ondersteunde dat aan de stadzijde in de wal was aangebracht. In het midden bestond deze muur uit drie poeren (steenformaat: 26 x 12 x 5 cm) met daartussen grondbogen. In zuidelijke richting zijn voor de muur kleinere bakstenen gebruikt (steenformaat: 21 x 10 x 4,5 cm) evenals voor de muur in noordelijke richting (steenformaat: 20 x 10 x 4,5 cm). Waarschijnlijk dateert de muur van ca 1500.

In het zuidelijk deel van de sloot, op de plek waar deze de zuidelijkste greppel snijdt, lag de hoek van een fundering (steenformaat: 21 x 10 x 4,5 cm). Het behoort waarschijnlijk tot een gebouw dat grotendeels buiten de bouwput lag. Een stukje van de achtergevel was nog waarneembaar op 9 m afstand. Tegen de noordwest-hoek van dit gebouw was een muur aangebouwd (steenformaat: 19 x 9,5 x 4,5 cm) waarvan de functie onbekend is.

Gemeente Delft, sectie AMA

E. J. Bult

Delft: Doelentuin Bij de aanleg van een grote bouwput voor een parkeergarage werd tijdens de ontgraving archeologisch onderzoek verricht. De bouwput bevond zich achter de kapel van het voormalige Maria Magdalenaklooster dat al in 1450 bestond. Na 1566 werd dit klooster tot 1653 gebruikt voor de verpleging van pestlijders. Daarna werd het terrein benut als stadsdoelen met bijbehorende schietbanen. Tot de teruggevonden resten behoren mestkuilen, sloten, uitgebroken funderingen, beerputten en menselijke begravingen. Er tekenden zich twee slootpatronen af. Het oudste patroon bestond uit twee smalle oost-west georiënteerde vondstloze greppels. De onderlinge afstand tussen deze greppels bedraagt bijna 22 m. Dit slotenpatroon dateert van voor de tijd dat het terrein tot de stad behoorde.

Van het tweede slotenpatroon zijn vijf sloten teruggevonden. Ze zijn aan de basis gemiddeld 2 m breed, overwegend met mest en huisafval gevuld en lopen parallel aan het eerste

patroon. Ze liggen 10 m uit elkaar. Op de percelen komen mestkuilen voor, waarvan het daarin aanwezige afval dateert vanaf het einde van de 14e eeuw. Er werden opvallend veel onderpotten van schapen gevonden. Dit kan wijzen op verwerking van schapenvachten tot leer of perkament.

Tot de kloosterperiode behoren enige funderingen en uitbraaksleuven. Ze bevinden zich vooral in de westelijke helft van het terrein. De oriëntatie van deze sporen is parallel aan het slotenpatroon of staat er haaks op. Duidelijke bouwplattegronden tekenen zich niet af. Eén uitbraaksleuf lag zelfs bovenop een slootvulling, maar het is onzeker of deze muur tot de (late) kloosterperiode moet worden gerekend, dan wel tot de periode van de stadsdoelen.

Tot de kloosterperiode behoren ook begravingen. Ruim 100 nonnen lagen begraven langs de uitbraaksleuf van een muur (steenformaat: 22 x 10,5 x 4,5 cm). De kisten waren veelal in rijen van zes naast elkaar begraven en tot vijf à zes lagen hoog op elkaar gestapeld. De doden lagen met hun hoofd naar het westen. Onder het hoofd van vele vrouwen lag een baksteen (steenformaat: 20/19 x 9 x 4 cm) als hoofdkussen. De handen waren vaak op elkaar op de buik gelegd. Veel nonnen hielden bovendien een bosje takken vast. Een apart gelegen groepje graven bevatte ook enige mannen- en kinderskeletten.

In één vrouwengraf werd een pelgrimsinsigne gevonden van witte bijenwas in een omhulsel van metaal. Het insigne stelt het Lam Gods voor en is voorzien van het randschrift: 'AG-NIVS DEI QVI.TOLLIS.PECC.', en aan de keerzijde van het randschrift: 'INNOCEN. VIII.PONTMA.AN.PRI.' Het pelgrimsinsigne was door Paus Innocentius VIII tussen 29 augustus 1484 en 29 augustus 1485 in Rome uitgegeven.

Gemeente Delft, sectie AMA

E. J. Bult

Delft: Rietveld 54-58 Tijdens her- en nieuwbouw aan het Rietveld werden de funderingen van twee panden onderzocht. Het Rietveld behoort tot het stadsdeel dat in 1355 stadsrechten verkreeg. Voor de bouw van de huizen heeft men het oorspronkelijke maaiveld (ca 1,40 m - NAP) met mest en bagger tenminste 70 cm opgehoogd. In deze ophogingslagen kwam laat-14e-eeuws aardewerk voor, waaruit kan worden afgeleid dat de eerste huizenbouw op zijn vroegst rond 1400 heeft plaatsgevonden.

De huizen werden van aanvang af met een stenen fundering gebouwd. Het meest westelijke pand dat uitgebreid werd onderzocht was 9 m lang en 5,2 m breed (steenformaat: 24/22 x 11 x 5½/5 cm). Het oostelijke pand dat minder diepgaand kon worden onderzocht was 8,6 m lang en 6,4 m breed (steenformaat: 23/22 x 11 x 5 cm). Op grond van de baksteenformaten en de ouderdom van de tot de oudste bewoning gerekende vondsten dateren beide huizen uit ongeveer 1400.

De huizen hadden elk eigen zijmuren waartussen zich een ozendrop bevond. In beide woningen met aanvankelijk ongedeelde ruimte op de begane grond, bevond zich los van de zijmuur een apart muurtje waartegen een stookplek lag.

In de tweede helft van de 15e eeuw werd de ruimte in het westelijke pand in tweeën gedeeld door een brandmuur met schouw. Langs de westelijke zijmuur werd een smalle gang over de hele lengte van het huis gemaakt. Midden in de voorkamer lag een rechthoekige bakstenen werkvloer van 2,40 x 2 m. Achter het huis werd een beerput aangelegd.

Een belangrijk moment in de bouwgeschiedenis van beide huizen was de stadsbrand van 1536. Uit de datering van het aardewerk, de toegepaste baksteenformaten en bouwhistorische details van de latere achtergevel blijkt dat in het midden van de 16e eeuw de panden

Afb. 15. Dordrecht: Dubbeldam 1. Grafkist vervaardigd van de uitgeholde stam van een eik. Foto ROB.

naar achteren werden uitgebreid, nadat eerst de muren tot op de funderingen waren afgebroken.

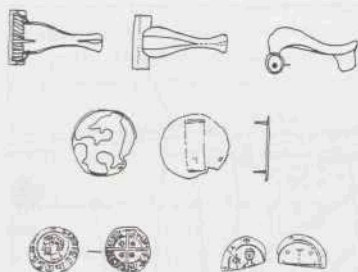
De lengte van het westelijke pand nam toe tot 13 m. Achter de brandmuur werd een ondiepe kelder gemaakt die later nog werd verkleind. Vanaf ongeveer 1600 werd de voorkamer voorzien van een plavuizen vloer. De haardplaats bestond uit op hun kant geplaatste daktegels. Naast de haard was een grote aspot ingegraven. Later is de brandmuur gesloopt en ontstond één grote benedenruimte. De haard werd toen verplaatst naar de oostelijke zijgevel in de voormalige achterkamer. Achter het huis werd in de late 17e of vroege 18e eeuw een rechthoekige, met geglazuurde plavuizen beklede waterkelder ingegraven, waarin regenwater werd verzameld.

Ook in het oostelijke pand werden omstreeks 1600 plavuizen vloeren gelegd. Achter het huis werd een keuken aangebouwd en een rechthoekige kelder. Achter de keuken ingegraven tonnen dienden als beerput. Regenwater werd in twee zinkputten opgevangen en via een goot afgevoerd naar een plek buiten het onderzochte terrein.

Gemeente Delft, sectie AMA

E.J. Bult

Dordrecht: Dubbeldam 1 (afb. 15) In 1990 heeft de ROB in samenwerking met de amateurarcheologen van de AWN-afdeling Lek- en Merwestreek een deel van een Middeleeuws kerkhof opgegraven aan de Dubbelsteijnlaan (zie de Kroniek over 1990, 353-4 en Van der Esch e.a. 1992). De precieze aanvang van het begraven op dit kerkhof kon toen niet worden vastgesteld. Wel was duidelijk dat het kerkhof, samen met de bijbehorende kerk en kapel bij de St Elisabethsvloed van 1421 moet zijn verspoeld. Dit jaar is door middel van dendro-

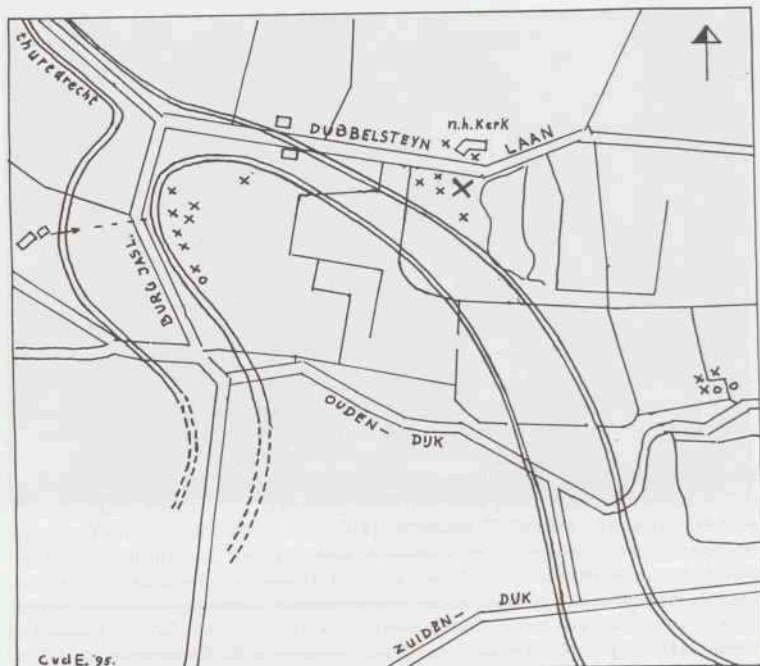
Afb. 16. Dordrecht: Dubbeldam 2. Enkele metalen voorwerpen uit de opgraving van 1994. 1. Romeinse fibula, 2. Middeleeuwse schijffibula (11e eeuw?), 3. Penning van Floris V, geslagen te Dordrecht (1285-1296), 4. Fragment van een waarschijnlijk 12e-eeuwse penning, 5. Sintels uit de 12e of 13e eeuw. Tek. C. van der Esch.

chronologisch onderzoek van het hout van een van de boomstamkisten die op het kerkhof zijn opgegraven, de veldatum van de gebruikte eik vastgesteld. Deze ligt tussen 1043 en 1063. We mogen aannemen dat deze eik kort na het kappen door de bewoners van het gebied in gebruik is genomen, misschien niet direct als grafkist, maar dan toch als trog of voor een ander doel. In ieder geval is de datering een duidelijke ondersteuning voor de hypothese dat de bewoning in dit gedeelte van de Grote Waard al in de 11e eeuw kan zijn aangevangen (zie ook hieronder).

Dordrecht: Dubbeldam 2 (afb. 16 en 17) Niet al te ver van de plaats waar het Middeleeuwse kerkhof was opgegraven, werd door correspondent C. van der Esch een andere mogelijke woonplaats uit dezelfde tijd gemeld. Met financiële steun van de gemeente Dordrecht zijn op en rond deze vindplaats, die vanwege de aanleg van een woonwijk direct werd bedreigd, door de ROB enkele proefsleuven gegraven. Hoewel er wel degelijk aanwijzingen voor 12e-14e-eeuwse bewoning werden gevonden, waren de resultaten onvoldoende om tot uitgebreide opgravingen over te gaan. Waarschijnlijk is de vindplaats bij de St Elisabethsvloed van 1421 al grotendeels weggeslagen. Na afsluiting van de ROB-waarnemingen is door amateurarcheologen van de AWN-afdeling Lek- en Merwestreek aanvullend onderzoek uitgevoerd. In het omvangrijke nieuwbouwplan zijn, onder moeilijke omstandigheden, op meer dan 20 plaatsen waarnemingen verricht door middel van het graven van kleine opgravingsputten en zoek sleuven. Aan de hand hiervan is een globaal beeld van de bewoningsgeschiedenis van het gebied verkregen (zie voor een uitgebreid verslag: Van der Esch en Koorevaar 1995). De ondergrond van het grootste deel van het gebied bestaat uit een hoge kleirug, een soort oeverwal, aan de binnenbocht van een meander van de Dubbel, vóór 1421 een belangrijk water in dit gebied. Op grond van enkele metaalvondsten is het waarschijnlijk dat langs deze rivier ook in de Romeinse Tijd al is gewoond (afb. 16).

De Middeleeuwse nederzetting op deze plaats lijkt zeker vanaf de 12e eeuw te zijn bewoond, al mag een aanvang in de tweede helft van de 11e eeuw op grond van het vondstmateriaal niet geheel worden uitgesloten. Waarschijnlijk is de nederzetting al rond 1300 verlaten. Naast de landbouw, zal ook de visserij voor de bewoners van belang zijn geweest. Op grond van de vergelijking van de archeologische en bodemkundige gegevens met historische bronnen, komen de onderzoekers tot de conclusie dat de gevonden nederzetting mogelijk geïdentificeerd kan worden als het historisch bekende gehucht Wolbrantskerke dan wel als Nrusse (een nes is een buitendijks stuk land). Beide worden gezocht ten westen van het tot Cuysekerke behorende kerkhof dat in 1990 aan de Dubbelsteijnlaan is opgegraven (afb. 17).

Bron: *Grondig Bekeken* 10-3 (1995), 12-42 (C. van der Esch en T. Koorevaar)

Afb. 17. Dordrecht: Dubbeldam 2. Overzicht van de vindplaatsen langs de gereconstrueerde meander van de Dubbel. De Middeleeuwse nederzettingen zijn met kruisjes aangegeven. Het grote kruis bij de kerk van Dubbeldam is de locatie van het verdronken kerkhof (Dubbeldam 1). Dubbeldam 2 ligt in de binnenbocht. De cirkeltjes betreffen Romeinse vondsten. Tek. C. van der Esch.

Giessenburg Al enige jaren worden door lokale historici en amateurarcheologen Middeleeuwse vondsten opgebaggerd uit de Giessen tussen Giessendam en Giessen-Oudekerk. Inmiddels is een omvangrijke verzameling huisraad uit de periode 1150-1700 bijeengebracht. Alle vondsten worden gedocumenteerd en zoveel mogelijk gerestaureerd en zullen uiteindelijk te bezichtigen zijn in de plaatselijke oudheidkamer. De oorspronkelijke aard van de vindplaats is niet duidelijk, maar de vondstsituatie lijkt te duiden op een boerderij met redelijk welgestelde bewoners, die ergens aan het einde van de 16e eeuw geheel of gedeeltelijk in de Giessen moet zijn verdwenen.

Goedereede-Ouddorp Leden van de Archeologische Vereniging de Motte begeleidden de restauratie- en reconstructiewerkzaamheden op en rond de 17e-eeuwse schans ten zuidoosten van Ouddorp.

Gorinchem Leden van de AWN-afdeling Lek- en Merwestreek en lokale amateurarcheologen hebben waarnemingen verricht op enkele nieuwbouwtterreinen in de Middeleeuwse binnenstad. Deze werkzaamheden maken deel uit van een recente poging de archeologie in Gorinchem een meer structurele basis te geven.

Gouda Door leden van de archeologische vereniging Golda werden restauratiewerken in diverse panden in de historische binnenstad archeologisch begeleid.

's-Gravenhage: Zuidwal-Looijerstraat Naar aanleiding van de sloop en bodemsanering van een terrein tussen Zuidwal, Looijerstraat en Boekhorststraat werden aldaar opgravingen en waarnemingen gedaan. Het terrein is onderdeel van de 17e-eeuwse stadsuitbreiding en grenst aan de grachtengordel. Het terrein werd bouwrijp gemaakt door sloten te dempen en het geheel fors op te hogen met zand. Onder de gesloopte achterzijden van de huizen aan de Zuidwal en de Boekhorststraat werden waterputten en beerputten aangetroffen. Een put bevatte een grote variëteit aan botanisch afval.

Aan de Looijerstraat werden drie 17e-eeuwse huisjes opgegraven. Op het binnenterrein lagen een aantal houten bakken en een gemetselde bak op een rij. De houten bakken waren met puin en zand gevuld, de gemetselde bak bevatte een kalkachtige substantie. De bakken hebben een functie gehad in een leerlooierij. Voor het eigenlijke leerlooiproces werden de huiden eerst onthaard in een met ongebluste kalk en ontharingsmiddel gevulde put. Na het daaropvolgende ontkalken kon het echte looien beginnen: in houten kuipen lagen de stapels 'bloten' (onthaarde huiden) lange tijd in een looistof, bestaande uit gemalen eikeschors en water. Vanaf 1674 zijn er historische gegevens over de aanwezigheid van looiers op deze plek. De bakken hebben in ieder geval in 1738 hun functie verloren. In dat jaar werd er een rijtje hofjeswoningen bovenop gebouwd.

Dienst Stadsbeheer, afdeling Archeologie

M.M.A. van Veen

's-Gravenhage: Bierstraat In aansluiting op twee in 1992 opgegraven percelen werden gedeelten van nog vijf percelen aan de Bierstraat opgegraven (zie de Kroniek over 1992, 356). Oorspronkelijk behoorde dit gebied tot de achtererven van de bebouwing aan het Spui. In de 16e eeuw lagen hier weilanden doorsneden door sloten. Uit deze periode dateert een runderskelet, ongetwijfeld van een ziek geworden dier. Tussen 1614 en 1616 werd een huis op een inmiddels gedempte sloot gebouwd. De goede conservering in de slootvulling leverde veel voorwerpen op uit de periode 1580-1614. Bijzonder zijn twee leren boekmislagen met goudopdruk. Bij de aanleg van de Bierstraat rond 1642 werd het eerder genoemde huis afgebroken. De nieuwe huizen werden over het algemeen op staal gebouwd, één huis stond op palen. Uit een beerkelder werd afval uit de 17e en 18e eeuw geborgen.

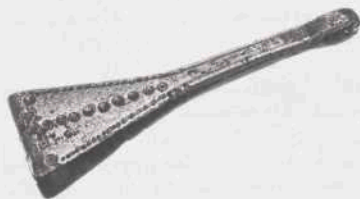
Dienst Stadsbeheer, afdeling Archeologie

M.M.A. van Veen

's-Gravenhage: Kazernestraat In december werd gestart met een grootschalige opgraving op de plaats van de gesloopte gebouwen van de Algemene Rekenkamer aan het Lange Voorhout. In de 15e en 16e eeuw was dit terrein onderdeel van het Predikherenklooster St Vincentius. De opgraving wordt in 1995 voortgezet en zal in de kroniek over dat jaar worden beschreven.

Dienst Stadsbeheer, afdeling Archeologie

M.M.A. van Veen

Afb. 18. Katwijk. Vroeg-Middeleeuws bronzen baardtangetje. Foto ROB.

Afb. 19. Katwijk. Vergulde schijffibula uit de 6e of het begin van de 7e eeuw. Foto ROB.

's-Gravenzande: Marktplein Aan de oostzijde van het Marktplein werd in 1993 het oude politiebureau en het postkantoor afgebroken. Op het braakliggende terrein werd, voorafgaand aan de nieuwbouw van een appartementencomplex met winkels, in de eerste maanden van 1994 een beperkt archeologisch onderzoek uitgevoerd.

Het terrein was tot in de tweede helft van de 19e eeuw onbebouwd en had in de voorgaande eeuwen altijd deel uitgemaakt van het grote (markt)plein in het midden van het dorp. Bij het onderzoek werden dan ook aardewerkscherven vanaf de 13e eeuw tot heden gevonden, waarvan een grote hoeveelheid uit de 14e en 15e eeuw dateert. Dit leek op een ophogingslaag van afval.

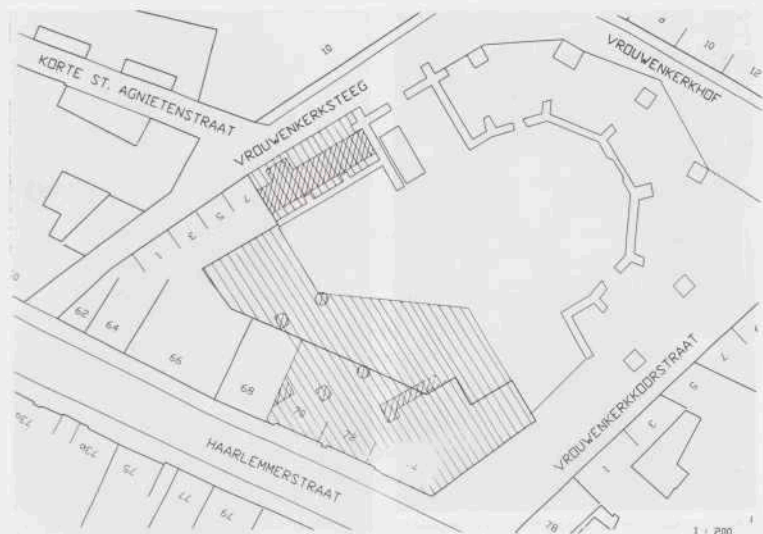
Verspreid over het terrein zijn met behulp van een metaaldetector een groot aantal metalen voorwerpen en munten gevonden. Hieronder bevonden zich onder andere een 14e- en een 15e-eeuwse gesp, een ring uit de 14e eeuw, tapkranen uit de 16e en 17e eeuw, lakenloodjes, beslagplaatjes, gewichten en musketkogels.

Westlands Centrum voor Streekhistorie

A.A.G. Immerzeel

Katwijk (afb. 18 en 19) Op het toekomstige nieuwbouwtterrein aan de Zanderij-Westerbaan is door de Stichting RAAP een verkennend booronderzoek uitgevoerd. Het onderzoek was grotendeels een bevestiging van hetgeen op basis van de oppervlaktevondsten van de afgelopen jaren werd vermoed (zie de Kroniek over 1993, 424). Binnen deze voormalige zandafgraving kan een brede zone worden aangewezen waar Prehistorische, Romeinse en Vroeg-Middeleeuwse vondstniveaus dicht onder het oppervlak liggen. Waarschijnlijk bevinden zich hieronder nog enkele nederzittingslocaties met herkenbare grondsporen. Op verzoek van de gemeente Katwijk zal in het voorjaar van 1996 met opgravingen in het gebied worden begonnen.

Ook dit jaar werden van diverse kanten nieuwe metaalvondsten uit het gebied aangemeld. De oudste vondst was een deel van een speerpunt uit de Midden-Bronstijd. Een zeer zeldzame vondst is een vergulde schijffibula uit de 6e eeuw na Chr. (afb. 19). Vergelijkbare exemplaren zijn vrijwel alleen gevonden in Zuidoost-Engeland.

Afb. 20. Leiden: Vrouwekerk. De ligging van de opgravingsputten uit 1994 binnen de plattegrond van de Vrouwekerk. Tek. gemeente Leiden.

Leiden: Vrouwekerk (afb. 20, 21 en 22) Wegens nieuwbouwwerkzaamheden moesten de restanten van de in 1979 en 1980 grotendeels opgegraven 14e-eeuwse Vrouwekerk (De Boer en Vos 1980) dit jaar vrij plotseling verdwijnen. Dankzij het alerte optreden van de nieuw aangestelde archeologisch medewerker van de gemeente konden tijdens de sloop enkele lacunes in de plattegrond van de kerk worden opgevuld. In totaal zijn zes opgravingsputten aangelegd (zie afb. 20). In put 1, binnen de zuidoostmuur van het schip, werd een knekelput met 25 incomplete skeletten aangetroffen. Deze doorsneed ca tien kistbegraafingen uit de 16e en 17e eeuw. Onder de kistbegraafingen werden muurwerk en vloeren van grafkelders herkend. Daaronder bevond zich zwaar muurwerk uit de periode vóór 1365. In put 2 werden alleen grafkelders gevonden, voornamelijk uit de 17e eeuw. De putten 3 en 4 zijn aangelegd buiten de kerk, aan weerszijden van het schip. Ook hier werden voornamelijk begravingen gevonden (afb. 21). In put 3 zijn uit twee knekelputten ongeveer 300 individuen geborgen, terwijl in put 4 dertien begravingen van voornamelijk kinderen werden geborgen. Verder werden aanwijzingen gevonden voor een geplande, maar waarschijnlijk nooit voltooide verbreding van het schip.

De putten 5 en 6 zijn aangelegd onder de vloeren van enkele panden aan de Haarlemmerstraat. Hierin werd onder andere een deel van de vierkante fundering van de kerktoeren aangesneden. Vastgesteld kon worden dat de toren ca 7 m breed moet zijn geweest.

In totaal zijn in 1994 500 complete en incomplete skeletten geborgen (afb. 22). Daarvan zijn er 75 door G. J. Maat (ROB) en S. Zijlstra onderzocht, de overige zijn herbegraven op

Afb. 21. Leiden: Vrouwekerk. Overzicht van de opgravingen in en langs het schip.
Foto M.Th. R. M. Dolmans.

Afb. 22. Leiden: Vrouwekerk. Een van de geborgen skeletten uit put 6.
Foto M.Th. R. M. Dolmans.

de begraafplaats Rhijnhof. De eerste resultaten van het fysisch-antropologisch onderzoek wijzen erop dat er weinig verschillen bestaan met contemporaine grafveldpopulaties uit Dordrecht en Delft. Bij de skeletten werd wel een hoger percentage pathologie aangetroffen. Mogelijke oorzaken kunnen een slechtere gezondheidstoestand van de 17e-eeuwse Leidse bevolking in het algemeen zijn of van de bevolkingsgroep die is begraven op het Vrouwekerkhof in het bijzonder.

Gem. Leiden, afd. Monumentenzorg en Archeologie

M.Th. R. M. Dolmans

Leiden: Catharijnestraat De AWN-Rijnstreek voerde onderzoek uit op een sloofterrein aan de Catharijnestraat. Door de beperkte tijd en beschikbare mankracht konden slechts enkele kuilen en beerputten met afval van bewoning en ambachtelijke activiteiten uit de Late Middeleeuwen en het begin van de Nieuwe Tijd worden geborgen.

Leiden: Vestestraat Door leden van de AWN-afdeling Rijnstreek en de archeologisch medewerker van de gemeente Leiden werd een deel van de Middeleeuwse stadsmuur in kaart gebracht.

Maasland: Duifpolder In het kader van de archeologische begeleiding van het reconstructiegebied Midden-Delfland zijn in de Duifpolder losse vondsten gedaan die mogelijk

een aanwijzing vormen voor een tot nu toe onbekende woonplaats uit de eerste helft van de Late Middeleeuwen. Er zijn kogelpotscherven gevonden uit de 12e eeuw.

Westlands Centrum voor Streekhistorie

A.A.G. Immerzeel

Naaldwijk: Lange Broekweg In deze omgeving zouden in 1947 de resten van een kasteel zijn aangetroffen. Hiervan is noch in de archieven van de ROB noch in die van lokale verenigingen of musea enige documentatie te vinden. De vermoede plaats van het 'verloren kasteel' in de 'Broek Boogaerd' zou in 1994 bouwrijp worden gemaakt ten behoeve van de bouw van een nieuw kassencomplex. Ook zou over het perceel een nieuwe weg worden aangelegd. De mogelijkheid bestond dat er bij deze werkzaamheden overblijfselen van het kasteel zouden worden vernietigd.

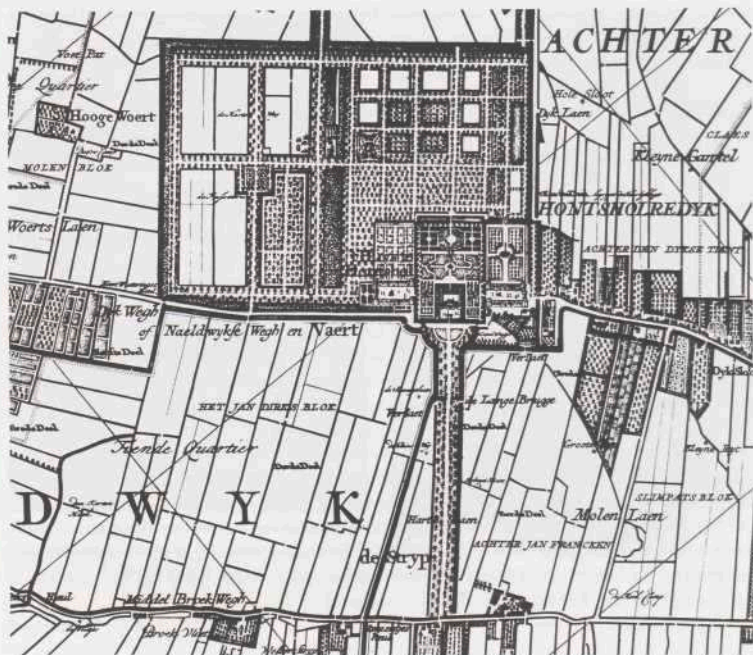
Om wat meer duidelijkheid te krijgen over de eventuele aanwezigheid van kasteelresten werd een verkennend booronderzoek uitgevoerd. Met hulp van de vorige gebruiker/eigenaar, J. Groenewegen, konden al vrij snel de funderingsresten van het kasteel worden gelokaliseerd. Hierbij bleek dat de nog aanwezige muurresten pas op een diepte van 60 cm onder maaiveld werden aangetroffen. Bij de grondboringen werd ook de gracht aangeprikt. Hier was de grond echter tot ongeveer een meter onder maaiveld verstoord. Dit houdt mogelijk verband met de opgraving die al in 1947 is uitgevoerd.

Voor de aanleg van het nieuwe kassencomplex zou eerst een grondverbetering uitgevoerd worden. Die hield in dat 30 cm van de bovengrond zou worden afgegraven, waarna het perceel met een laag van ongeveer 70 cm schone grond opgehoogd en geëgaliseerd zou worden. Dit betekende dat de nog aanwezige kasteelresten bij graafwerkzaamheden geen gevaar zouden lopen. De Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) besloot daarom geen opgraving uit te voeren. Door het booronderzoek is in ieder geval wel het bestaan en de juiste plaats van het kasteel definitief vastgesteld.

Westlands Centrum voor Streekhistorie

A.A.G. Immerzeel

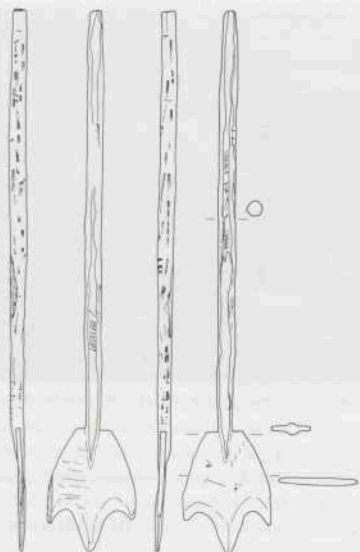
Naaldwijk: Honselersdijk/Middel Broekweg (afb. 23) De Bloemenveiling Holland moest voor het realiseren van nieuwbouwplannen een groot gedeelte van het water 'De Strijp' verleggen. Voor de aansluiting van de oude naar de nieuwe 'Strijp' moest een al bestaande smalle sloot langs de Middel Broekweg zo'n tien meter verbreed worden. Bij het verbreden van deze sloot kwam een vrij groot en zwaar stuk muurwerk tevoorschijn, precies in de noordelijke oude slootkant. Het bleek te gaan om een muur van 15,25 m lang, 0,60 m dik en 1,95 m hoog. De beide zijanten waren netjes afgemetseld, waaruit bleek dat de gehele muur hadden aangetroffen. Aan de slootzijde was de muur vakkundig afgewerkt en gevoegd. Aan de walzijde was dit niet gebeurd. Bovendien bleek dat hier de (klei)grond heel erg hard was. We maakten hieruit op dat voor het aanleggen van de muur een bouwput is uitgegraven die langere tijd heeft drooggestaan. De loodrecht afgestoken putwand is door uitdroging en inwerking van de zon als het ware licht gebakken. De muur werd hier stijf tegenaan gemetseld, waarbij aan de onderkant vijf lagen aan de slootzijde trapsgewijs waren aangebracht voor extra stabiliteit. Elke trap bestond uit twee lagen baksteen. De gehele muur was gemetseld, ook de onderste zogenaamde 'vlijlagen'. Bij nader onderzoek bleek er in de zuidelijke slootkant van de berm sloot langs de Middel Broekweg een zelfde soort muur aanwezig te zijn. Deze muur bevindt zich achter de nieuwe beschoeiing en hoefde daarom niet weggegraven te worden. Hoewel dit bouwwerk maar gedeeltelijk kon worden uitgegraven lijkt het erop dat deze muur net zo lang was als de noordelijke.

Afb. 23. Naaldwijk; Honselersdijk. Detail van kaartblad 7 van de atlas van het Hoogheemraadschap Delfland, getekend door Kruikius in 1712. De oprijlaan naar het lustslot Honselersdijk is duidelijk weergegeven.

Na bestudering van oud kaartmateriaal is geconcludeerd dat het hier vrijwel zeker gaat om muurwerk van een brug die vanaf de Middel Broekweg toegang gaf tot de oprijlaan van het Huis Honselersdijk, het lustslot dat Frederik Hendrik in de eerste helft van de 17e eeuw in Honselersdijk heeft laten bouwen. Op kaartblad 7 van de atlas van het Hoogheemraadschap Delfland, getekend door Kruikius in 1712, is die oprijlaan naar het kasteel erg duidelijk aangegeven (afb. 23). Op deze kaart zien we ook de bermsloot langs de Middel Broekweg, die ter hoogte van de oprijlaan wordt onderbroken. Daar moet dus een overgang geweest zijn. Gezien de afmetingen van het gevonden muurwerk en de doorvaartbreedte tussen de twee muren, namelijk 4,20 meter, is dit mogelijk een boogbrug geweest. Dit is echter niet helemaal zeker, omdat het muurwerk tot net onder de waterlijn was weggebroken en geen aanzet van een boog meer aanwezig was.

Aan de voet van de muur zijn enkele fragmenten van pijpstelen gevonden, van een zeer dik type dat dateert uit de 17e eeuw. Misschien zijn dit tabakspijpen geweest van de metselaars. Daarnaast werd ook nog een fragment gepolijste natuursteen, dat mogelijk gebruikt is bij de afwerking van de brug, gevonden. Het metselwerk en de meest voorkomende maat

Afb. 24. Noordzee: Eurogeul. Hardhouten peddel. Lengte 1,40 m. Tek. R.A.C. Kroes.

van de IJsselsteen (16 x 8 x 4 cm) duidt op een 17e-eeuwse datering van het muurwerk. Dit komt goed overeen met de periode waarin het paleis van Frederik Hendrik gebouwd is, namelijk het tweede kwart van de 17e eeuw.

Nadat het muurwerk uitgebreid gefotografeerd, opgemeten en getekend was, zijn de restanten door de aannemer verwijderd.

Westlands Centrum voor Streekhistorie

A.A.G. Immerzeel

Noordzee: Eurogeul (afb. 24) Uit de Noordzee zijn inmiddels tamelijk veel vondsten bekend die door visserij of baggerwerk en zandsuppletie aan het licht zijn gekomen. Zij stammen uit alle denkbare perioden, vanaf het Paleolithicum tot in de Nieuwe Tijd, maar het meest opvallend zijn toch wel de Mesolithische voorwerpen van de Bruine Bank en de vooroever van de Europoort. Toen in april 1994 bij de Afdeling Archeologie Onder water van de ROB een melding binnenkwam van de vondst van een houten peddel uit één stuk was er dan ook alle reden om onmiddellijk poolshoogte te nemen. De vondst bevond zich op dat moment in Ouddorp achter het ouderlijk huis van G.J. van Veen, de visser die het voor de Eurogeul uit het net van de Scheveningse kotter waarop hij vaart heeft, had gered. Het voorwerp (afb. 24) is 1,40 m lang. Het is uit één stuk gemaakt en ruw bekapt. Het doet het meeste denken aan een drietand of een schep. Al spoedig bleek dat de verwachtingen te hoog waren gespannen. De peddel was niet vervaardigd uit inheems hout, maar uit tropisch hardhout. Zaagsporen op één van de facetten van de semi-achtkantige steel lijken er bovendien op te wijzen dat de 'peddel' uit een gezaagde plank is gekapt. In vorm komt het voorwerp overeen met één van de peddelvormen die door

Afb. 25. Noordzee: Maas-Noord. Rol bladlood en loodbaren met ingegoten tekst *W. Blackett* en ingeslagen cijfers *1821*. Foto J. Pauptit.

Koch (1984, 121) aan West-Afrika worden toegewezen. Van dateringsonderzoek werd na die constatering afgezien.

ROB-Afdeling Archeologie Onder water

Th.J. Maarleveld

Noordzee: Maas-Noord (afb. 25) Bij routine *surveys* in de aanvaarroutes naar de Nederlandse havens zoekt Rijkswaterstaat naar onregelmatigheden en obstakels op de zeebodem. Het doel hiervan is het 'schoon'maken en -houden van onze vaarroutes. Hierbij komen met enige regelmaat historische wrakresten aan het licht. Indien de geconstateerde onregelmatigheden niet direct geïdentificeerd kunnen worden, volgt een video-inspectie. Is er sprake van een oud wrak dan wordt de Afdeling Archeologie Onder water van de ROB ingelicht. In 1994 werd een gezamenlijke verkenning met behulp van op afstand bediende apparatuur. Hierbij werd enig ladingmateriaal, bestaande uit loodbaren en bladlood, geborgen (afb. 25). De vondsten zijn niet zeer oud. We moeten aannemen dat het bijbehorende schip vóór 1874 (het jaar van oprichting van het Hydrografisch Wrakkenregister) is vergaan, doch niet eerder dan het einde van de 18e eeuw. Het is goed mogelijk dat het getal 1821 dat consistent op alle thans beschikbare loodbaren is aangebracht, het produktiejaar van het lood presenteert. De ondergang van het schip dateert dan in ieder geval van na die datum.

Op grond van de ligging, conservering en datering wordt de archeologische waarde van de vondst niet zodanig hoog ingeschat dat verdere verstoring zou moeten worden vermeden. Het wetenschappelijk belang is echter wel groot genoeg om bij een besluit tot ruiming eisen te stellen aan de basisdocumentatie. Baren en halffabrikaten zijn immers bij uitstek materiaalgroepen die bovengronds noch in andere archeologische contexten nergens dan in scheepsladingen worden aangetroffen. Alleen door middel van de analyse van vondsten als deze kunnen dergelijke producten en de achterliggende vroeg-industriële productieprocessen meetbaar worden bestudeerd (Maarleveld 1993).

ROB-Afdeling Archeologie Onder water

Th.J. Maarleveld

Rijnwoude: Hazerswoude-Rijndijk Bij het doorkruisen van een rivierwatertransportleiding door dit dorp werden door omwonenden oude funderingsresten gezien in de bouwput en prompt gemeld. Door tijdgebrek volgde inspectie pas na enkele dagen, toen de bouwput al gesloten was. In de buurt van de onderhavige plaats heeft in de Late Middeleeuwen een begraven hofstad gelegen.

Rijswijk: De Strijp Dit jaar werd begonnen met de woningbouw in het tuindersgebied De Strijp. In de komende jaren zullen er ruim 1200 woningen worden gebouwd. Vooruitlopend op en tijdens de eerste bouwfase in het zuidoostelijk deel van De Strijp werd een verkenkend archeologisch onderzoek uitgevoerd.

De bodem van het zuidoostelijk deel van De Strijp bestaat uit klei, behorend tot de Afzettingen van Duinkerke I. Op een oeverwal langs de hoofdgeul van de Gantel, waarvan de rand nog net in De Strijp ligt, werden diverse greppels met daarin wat 12e-13e-eeuwse scherven aangetroffen. De greppels hebben een oost-west oriëntatie en passen niet in het huidige verkavelingssysteem dat van 12e-eeuwse oorsprong zou zijn. Omdat de gevonden greppels corresponderen met het reliëf van het terrein is er mogelijk sprake van een ouder Middeleeuws verkavelingssysteem. Een reden voor het veranderen van het verkavelingssysteem kan een overstroming zijn uit de 12e eeuw (Duinkerke III-transgressiefase). De invloed van deze transgressie reikte tot diep in Wateringen. Mogelijk heeft deze overstroming ook consequenties gehad voor de waterhuishouding in het westelijk deel van Rijswijk, waardoor het verkavelingssysteem moest worden aangepast. Verder onderzoek is nodig om deze hypothese te toetsen.

Gem. Rijswijk, bureau Monumentenzorg en Archeologie

J.M. Koot

Rijswijk: Hoekpolder In de zomer van 1994 werd een vondst geregistreerd die afkomstig bleek te zijn van een vindplaats in de bouwput van rijksweg A4 in de Hoekpolder. De vindplaats ligt zeer dicht bij een in 1989 opgegraven boerderijplaats uit de 12e eeuw. Wellicht maakt de nieuwe vondst nog net deel uit van deze bewoningsplek. Door de vergenvorderde wegwerkzaamheden was het niet meer mogelijk een nader onderzoek in te stellen.

De vondst betrof een groot fragment van een vijzel, welke vervaardigd is van grijze kalksteen met fossielen. De buitenzijde was verdeeld in vier vakken (twee vakken bewaard gebleven) die elk zijn voorzien van een eenvoudige reliëfversiering en frijnslag (= met een steenbeitel inslaan van figuratie). De vijzel is zowel aan de boven- als aan de onderzijde uitgehoud. De ouderdom is niet bekend. De vijzel is door de vinder overgedragen aan het gemeentelijk depot voor bodemvondsten.

Gem. Rijswijk, bureau Monumentenzorg en Archeologie

J.M. Koot

Rijswijk: Te Werve Door leden van de Natuur- en Cultuurhistorische Vereniging Te Werve is in het bos van het landgoed Te Werve een blok bewerkt zandsteen aangetroffen. De steen meet circa 30 bij 20 bij 20 cm, is licht gebogen, geprofileerd en vertoont sporen van frijnslag. De steen was onderdeel van een boogconstructie. Volgens de heer K. Kort, gepensionoord tuinman van Te Werve, is de steen afkomstig van een verbouwing in de jaren vijftig van het landhuis Te Werve.

Gem. Rijswijk, bureau Monumentenzorg en Archeologie

J.M. Koot

Rijswijk: Cromvliet In november vond een bodemsanering plaats rondom het 17e-eeuwse landhuis Cromvliet. Tijdens het grondwerk konden drie waterputten, verscheidene

goten en een stuk fundering in kaart worden gebracht. De fundering behoort wellicht tot de voorganger van het landhuis. De oudste vondst was een randfragment van een proto-steengoedkrui uit de 13e eeuw. Een andere vermeldenswaardige vondst is een hardstenen plavuis (formaat: 28 x 27,8 x 7,6 cm) met een ingekrast merk aan de onderzijde.

Gem. Rijswijk, bureau Monumentenzorg en Archeologie

J.M. Koot

Rotterdam: Grotekerkplein Bij het vervangen van een riool in het Grotekerkplein werden talloze kisten met begravingen aangetroffen. In de meeste gevallen lagen de kisten zeker driehoog gestapeld. Verschillende van deze kisten, waaronder een kindergraf, moesten worden verwijderd om de rioleringswerkzaamheden naar behoren te kunnen uitvoeren. Circa tien min of meer complete skeletten zijn behouden voor nader onderzoek. Het overige botmateriaal is herbegraven.

Op één plaats is waargenomen dat tussen en onder de onderste kisten, vanaf ca 1,70 m - NAP, losliggend menselijk bot aanwezig is. Nog iets dieper bevindt zich op deze plaats een laag met scherven en ander huisafval, ruwweg te dateren in de periode 1375-1450. Tevens werden op dit niveau twee muurdelen aangetroffen, waarvan het onderling verband overigens niet kon worden vastgesteld. De gebruikte baksteen van de respectievelijk 60 en 50 cm dikke muren heeft het formaat 23 x 12 x 5 cm.

Bovengenoemde waarnemingen leiden tot de twee volgende conclusies: 1. Uit historische gegevens is bekend dat op de plaats van de huidige St Laurenskerk al in 1375 een kerk met kerkhof aanwezig was. De positie van de dit jaar aangetroffen graven, ten noorden van en meebuigend met het koor van de St Laurens, doet echter vermoeden dat het om begravingen gaat uit de periode na de bouw van dit koor (1488-1525). De graven zullen wel ouder zijn dan het begin van de 17e eeuw, want toen is het kerkhof aan deze zijde van het koor buiten gebruik gesteld.

2. De betrekkelijk jonge datering van de graven wordt bevestigd door de waarneming dat onder de oudste kisten nog geruimde, menselijke beenderen aanwezig zijn. Ook de aanwezigheid van muurwerk en bewoningsafval daaronder uit de periode ca 1375-1450, wijzen daarop. Kerk en kerkhof waren toen kleiner en op de plaats van deze graven bevond zich mogelijk woonbebouwing.

BOOR, Rotterdam

A.J. Guiran

Rotterdam: Korte Hoogstraat/Soetensteeg In de bouwput voor het nieuwe hoofdkantoor van Credit Lyonnais Bank Nederland (CLBN) is, verspreid over de periode september 1993 tot september 1994, enig archeologisch veldwerk verricht. Daar de onderzoeken alleen tijdens de bouwwerkzaamheden plaats konden vinden, was intensief overleg met de opdrachtgever CLBN, het managementbureau Coteba en de aannemingsbedrijven Fundasol en HBM essentieel. CLBN droeg tevens bij in de financiering van het onderzoek.

Het oudste element in de ca 9,0 m diepe bouwput is de buitendijkse teen van de rivierdijk langs de Leuve onder de Korte Hoogstraat. De oudste ophogingen van afwisselend klei- en rietlaagjes liggen tussen 5,0 en 6,0 m - NAP. Deze ophogingen horen vermoedelijk bij de oudste kern van de dijk die aan het einde van de 12e-, of het begin van de 13e eeuw moet zijn aangelegd. Onder de teen van de dijk bevond zich een ca 2,0 m dik natuurlijk kleipakket dat op het veen in de ondergrond is afgezet.

In het midden van de 14e eeuw werd een stadsgracht met wal rond Rotterdam aangelegd. De rivierdijk kwam toen als een dam dwars door de gracht te liggen. Op de dijk werd de

Schiedamse (of West-)poort gebouwd. De eerste poort was mogelijk van hout. De fundering van de oostelijke zijmuur van de poort bevond zich nog juist in de bouwput. Naast de poort stond een rond bakstenen torentje in het buitentalud van de oude dijk. Aan de waterzijde was deze met natuursteen bekleed. Toren en verbindingsmuren met de poort waren gefundeerd op een vierkant van hergebruikt scheepshout. Onder dit hout lag een laag houten stammetjes, daaronder een laag bakstenen en daar weer onder ingeheide slieten, verspreid onder het hele vierkant. De massieve basis van de toren zelf bestond uit rondgestapelde bakstenen met een dikte van 1,30 m. Hierin was een overkluisde goot uitgespaard. Poort en toren lijken kort na elkaar te zijn gebouwd, vermoedelijk in de eerste helft van de 15e eeuw. Mogelijk is de stadsmuur die aansluit op het ronde torentje iets jonger. Het talud van de dijk buiten de poort moet in het begin van de 16e eeuw van een bakstenen kade zijn voorzien.

Eveneens uit de 16e eeuw stammen verschillende delen onderheid muurwerk, die buiten de poort en de stadsmuur in de stadsgracht (de Blaak) zijn aangelegd. De functie hiervan is nog onduidelijk, maar mogelijk maken ze onderdeel uit van een nooit voltooid plan ter versterking van de Schiedamse poort. Door de uitbreiding van Rotterdam richting de Maas, vanaf het einde van de 16e eeuw, verloren de oude verdedigingswerken hun functie. De poort, toren en stadsmuur zullen spoedig daarna zijn gesloopt en de gracht gedempt. Vanaf ca 1625 zijn op deze plaats huizen gebouwd. Enkele muren en beerputten uit die periode werden eveneens onderzocht.

BOOR, Rotterdam

A.J. Guiran, R.D. van Dijk, J.M. Moree, I. Reuselaars

Rotterdam: Beursplein Het plan 'Beursplein' omvat de sloop en nieuwbouw van o.a. de winkelpanden van C&A en Kreymborg en de aanleg van een verdiepte winkelpassage. Na de sloop van de betrekkelijk moderne bebouwing zijn in het oostelijk deel van het plangebied door het BOOR enkele proefsleuven gegraven en enkele boringen gezet. Vrijwel overal bleek de ondergrond tot op grote diepte recentelijk te zijn verstoord. Eventuele intacte archeologische resten daaronder waren vanaf het huidige maaiveld, zonder kostbare investeringen, nauwelijks te ontsluiten. Besloten werd het archeologisch onderzoek te beperken tot het doen van waarnemingen tijdens het uitgraven van de bouwputten. Dit gebeurde in nauw overleg met het managementbureau Starke Dickstra en het aannemingsbedrijf HBM. Naast de verspreide vondsten van delen van beschoeiingen, funderingen van gebouwen, bruggen en kades en enkele mestkuilen en putten hebben de waarnemingen tot de volgende conclusies geleid:

1. De oorspronkelijke ondergrond van het terrein bestond uit een kleidek op veen. De klei was vrijwel overal afgegraven en is mogelijk gebruikt voor de aanleg van de Rivierdijk (de Korte Hoogstraat). Alleen onder die dijk is het oorspronkelijke bodemprofiel bewaard gebleven.
2. De Coolsingel is een gegraven gracht, en niet een vergraven natuurlijke waterloop, zoals in het verleden wel is gesuggereerd.
3. De verklaring voor de straatnaam 'Rode Zand' is gezocht in de eventuele samenstelling van de ondergrond ter plaatse. Op basis van een waarneming aan het begin van het Rode Zand bij de Korte Hoogstraat kan echter slechts geconcludeerd worden dat de bodemopbouw ook hier bestaat uit de gebruikelijke klei op veen.
4. Op de grens van de Korte Hoogstraat en de Hoogstraat en het Rode Zand zijn tussen 3,5 en 4,0 m -NAP verschillende bakstenen stookplaatsen en een wat grotere vloer uit de eerste helft van de 14e eeuw waargenomen. Vermoedelijk horen de vloertjes bij houten

- huizen die op kleine verhogingen aan de binnendijkse kant van de Hoogstraat (de rivierdijk) waren gebouwd. De voet van de dijk bevindt zich op deze plek op een diepte van 7,5 m -NAP.
5. Van de funderingen van kasteel Bulgersteyn bleek vrijwel niets meer aanwezig. Na het onderzoek van Renaud in 1941 zijn de meeste funderingen volledig gesloopt. Slechts op één plek werd nog een fragment van een muur waargenomen. Nieuw was wel de ontdekking van een strook van naast elkaar liggende boomstammetjes, ongetwijfeld de grondverbetering voor een relatief zware muurfundering. Nader onderzoek moet uitwijzen of deze behoort heeft bij een nog niet bekende, oudere bouwfase van dit kasteel.
 6. Op drie plaatsen zijn delen van de stadsmuur langs de Coolvest (later Coolsingel) ontdekt en gedocumenteerd. Op twee plaatsen waren onder de funderingen ophogingen aanwezig die als restanten van de aarden wal kunnen worden gezien waarop de muur was gebouwd. Op de derde locatie (bij het beursgebouw) lijkt de muur te zijn gebouwd op een dichtgroeide sloot of gracht. De eigenlijke muur was niet al te dik, tussen de 40 en 60 cm, en zal zeker niet voor het midden van de 15e eeuw zijn gebouwd.
 7. De begravingen die in de bouwputten voor het Beursgebouw werden aangetroffen, zijn afkomstig van de begraafplaats die tijdens de pestepidemie van 1624 is aangelegd.
- BOOR, Rotterdam A.J. Guiran, R.D. van Dijk, J.M. Moree, I. Reuselaars

Schiedam: Huis te Riviere In opdracht van en financieel ondersteund door de gemeente Schiedam onderzocht het BOOR delen van het terrein rond de ruïne van Huis te Riviere. De resten van dit 13e-eeuwse kasteel werden namelijk door nieuwbouw met aantasting bedreigd. Het onderzoek richtte zich vooral op de zuidoost-hoek van het kasteelterrein. Bij eerder onderzoek hadden hier geen opgravingen plaatsgevonden (zie onder andere Hoek 1974 en Van Trierum 1988).

De natuurlijke ondergrond bestaat op deze plaats uit een 2,00 m dik veenpakket (Hollandveen) afgedekt door een laag klastische sedimenten met een dikte van maximaal 1,50 m (afzettingen van Duinkerke I en III). In de top van het Hollandveen is een greppeltje aangetroffen gevuld met Duinkerke I-klei. Op stratigrafische gronden hoort dit greppeltje thuis in de Late IJzertijd of de Romeinse Tijd. Vondstmateriaal ontbrak echter in de vulling. Ten behoeve van de bouw van het kasteel is het terrein bouwrijp gemaakt door er een extra laag klei op aan te brengen.

In de zuidoost-hoek van het kasteelterrein zijn de 13e-eeuwse funderingen aangetroffen van een vierkante toren met een zijde van 5,60 m. De muurdikte bedroeg 1,30 m en het gebruikte baksteenformaat is 29,5/30,5 x 14/15 x 7/8 cm. Dit formaat komt overeen met dat van de eerder onderzochte zuidwesttoren van het kasteel. De verbindingsmuur tussen deze beide torens was ter hoogte van de zuidoostelijke toren geheel weggebroken. Van de oostmuur was nog ca 3,0 m aanwezig. Merkwaardig is, dat deze in het verlengde ligt van de oostelijke fundering van de toren. Aan deze zijde sprong de toren dus niet uit. Enkele meters ten noorden van de toren lag een toegang tot het complex, een poort of deur met een breedte van ca 1,50 m. Vóór deze toegang was in de gracht een bruggehoofd uitgebouwd bestaande uit een aarden lichaam, voorzien van metselwerk. Op een nog onbekend moment zijn de toren en het overige muurwerk tot op de funderingen afgebroken. In de 16e eeuw worden op de oude funderingen opnieuw muren opgetrokken. Tegelijkertijd wordt de ingang ca 3 m naar het noorden verplaatst, waarbij ook een nieuw bruggehoofd wordt aangelegd.

BOOR, Rotterdam

J.M. Moree

Spijkenisse: Halfweg 4 Onder leiding van de heer C. Herweijer voerden leden van de AWN-afdeling Nieuwe Maas een veldverkenning uit op het toekomstige bedrijventerrein Halfweg 4. Uit de uitgeworpen grond van een pas gegraven sloot verzamelden zij 13e-eeuwse scherven. In het talud van de sloot zelf was een vondstlaag van enkele centimeters dikte zichtbaar. De vondstlaag was ingepakt in klastische sedimenten die tot de afzettingen van Duinkerke III zijn te rekenen.

BOOR, Rotterdam

J.M. Moree

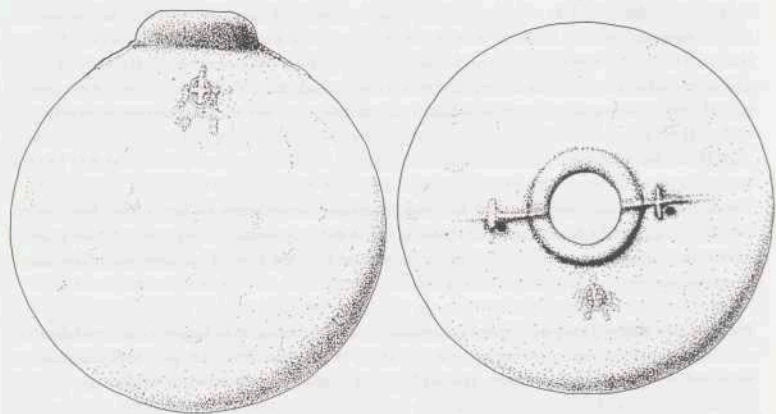
Voorschoten Na de melding van de vondst van funderingsresten en menselijke beenderen bij rioolwerkzaamheden nabij de dorpskerk, werd de bouwplaats geïnspecteerd. Het grondwerk bleek echter helaas inmiddels te zijn afgerond zodat verdere waarnemingen niet meer mogelijk waren.

Wassenaar: Katwijkseweg Een historicus meldde de vermoede ligging van een Middeleeuwse hofstede op een terrein tussen Katwijk en Wassenaar. Door de provinciaal assistent werd een verkenning uitgevoerd. Archeologische aanwijzingen werden echter niet gevonden.

Westvoorne: Oostvoornse Meer Zuidoever (afb. 26) Het Oostvoornse Meer is in de jaren zestig ontstaan toen de delta van de Brielse Maas opnieuw werd afgedamd en het nieuwe afgedamde gedeelte dienst ging doen als zandwinlocatie voor de aanleg van de Maasvlakte. Indertijd is aan eventuele archeologische resten nauwelijks aandacht geschonken. Dat betekent overigens niet dat er toen niets is gevonden. Vooral met stevige resten van gezonken schepen hebben de baggerwerktuigen destijds duidelijk moeite gehad. Daar waar deze dichtbij de geplande oever werden aangetroffen, hebben de zuigers er omheen gewerkt om schade aan de eigen apparatuur te voorkomen. Melding van de vondst van scheepswrakken is destijds niet gemaakt, maar aan de hand van ontdekkingen uit de jaren zeventig en tachtig kan de gang van zaken wel worden gereconstrueerd. Sinds het Oostvoornse Meer als recreatiegebied tot ontwikkeling is gekomen hebben sportduikers, in het steile talud dat de grote zandwinput begrenst, tenminste 12 scheepswrakken gevonden die slechts ten dele door het baggerwerk zijn vernield. We mogen er vanuit gaan dat in het midden van het meer een veel groter aantal ongezien verloren is gegaan. Het meest toegankelijke wrak tegen de noordoever is in de jaren zeventig en tachtig door sportduikers onderzocht (Normann 1987).

Een ontdekking langs de zuidoever vormde de aanleiding om in de winter van 1988-89 met enige voortvarendheid een opgraving uit te voeren (Kleij 1993). Het betrof een scheepswrak daterend uit de jaren veertig van de 18e eeuw dat in zeer instabiele positie in het talud stak. Het had ook ernstig te lijden onder ongebreidelde souvenirjagerij. Nadat het meest kwetsbare deel was opgegraven, is het andere deel enigszins geconsolideerd.

In 1994 deed zich een goede aanleiding voor om deze opgraving nog een stapje verder te brengen. De Meetkundige Dienst van Rijkswaterstaat en de Afdeling Archeologie Onder water van de ROB wilden een akoestisch meetstelsel uittesten dat Rijkswaterstaat voor korte tijd op proef ter beschikking was gesteld. Hiervoor was een zinnige, beschut gelegen testlocatie nodig. SHARPS (Sonic High Accuracy Ranging and Positioning System) is een systeem dat kan worden gezien als de onderwatervariant op het zogenaamde Total Station, de geautomatiseerde meetmethode die in de archeologie op het land steeds meer wordt toegepast.

Afb. 26. Westvoorne: Oostvoornse Meer Zuid-oever: Mortiergranaat. Doorsnede 33 cm. Tek. P. Kleij.

De aanvullende opgraving en de SHARPS-tests zijn begin april uitgevoerd. Het scheepswrak steekt op 17 m diepte verwrongen uit het talud. De inventaris is overwegend uit de Nederlanden afkomstig, maar in de lading zijn Spaanse of Portugese olijfoliekruiken aangekomen. Olijfpitten en een trosje rozijnen duiden er ook op dat het schip juist moet zijn teruggekeerd uit het Middellandse Zeegebied. Merkwaardig is de bewapening: een ouderwets gesmede draaibas, een kleine gietijzeren kanonloop en daarnaast grote mortierbommen (afb. 26). Deze laatste hebben wellicht tot de lading behoord. Hoewel de opgraving nu op slechts een klein deel na is voltooid, zijn de scheepsresten zelf in het geheel niet geborgen. Bewust is ervoor gekozen hiervan zo weinig mogelijk te verstoren, zodat het wrak in de toekomst nog een toeristische functie kan vervullen. Een voorwaarde daarvoor is wel dat er adequate consolideringsmaatregelen worden getroffen. De positie is immers nog steeds uiterst instabiel.

ROB-Afdeling Archeologie Onder water

Th.J. Maarleveld

Literatuur

- Abbink, A.A., 1993: 'The Midden-Delfland project: Iron Age occupation', *Helinium* 33 (in druk).
- Abbink, A.A. en R. Frank, 1991: 'Midden-Delfland 2: Aalkeetbuitenpolder site 16.59', in: W.A.M. Hessing, 'Archeologische Kroniek van Holland over 1990, II Zuid-Holland', *Holland jrg.* 23, 334-336.
- 'Archeologie in Den Haag in 1993', *Jaarboek Die Haghe* 1994, 173-183.
- Arends, G.J., 1994: *Sluizen en stuwen in Nederland; de ontwikkeling van de sluis en stuwbouw in Nederland tot 1940*, Delft.
- Bloemers, J.H.F., 1978: *Rijswijk (Z.H.), 'de Bult'.* Eine Siedlung der Cananefaten, Amersfoort.
- Boer, D.E.H. en H.H. Vos, 1981: 'Van Vrouwekapel tot Vrouwekerk', *Bodemonderzoek in Leiden, jaarverslag 1980*, 67-90.
- Broeke, P.W. van den, 1991: 'Midden-Delfland I: Algemeen', in: W.A.M. Hessing, 'Archeologische Kroniek van Holland over 1990, II Zuid-Holland', *Holland jrg.* 23, 332-334.
- Broeke, P.W. van den, 1993: 'A crowded peat area - The Iron Age occupation of southern Midden-Delfland', *Analecta Praehistorica Leidensia* 26 (in druk).
- Broeke, P.W. van den, P. van der Kroft en H. van Londen, 1992: 'Midden-Delfland 3: Vlaardingen-West, Schinkelshoek', in: W.A.M. Hessing, 'Archeologische Kroniek van Holland over 1991, II Zuid-Holland', *Holland jrg.* 24, 355-357.
- Brugge, J.P. ter, 1994: 'Vlaardingen Hoogstad', in: W.A.M. Hessing, 'Archeologische Kroniek van Holland over 1993, II Zuid-Holland', *Holland jrg.* 26, 432-3.
- Carmiggelt, A., 1994: *Archeologie in de gemeente Brielle, Inventarisatie, waardering en beleid, Rotterdam* (BOORapport 14).
- Dijk, J. van, 1992: 'Melkboeren in Midden Delfland', doctoraalscriptie IPL, Leiden.
- Emmens, J., 1961: 'Neolithische vondsten in het riviermonden gebied (Wateringen)', *Westerheem* 9, 127-129.
- Esch, C. van der, W.A.M. Hessing, F.J. Laarman en J.C. Groeneveld, 1992: 'Een verdrinken kerkhof in Dubbeldam', *Kwartaal en Tekens* 18-4, 19-34.
- Esch, C. van der en T. Koorevaar, 1995: 'Vissers aan de Dubbel; opgravingen in het Burg. Beelaertspark in Dubbeldam', *Grondig Bekeken* 10-3, 12-42.
- Heeringen, R.M. van en L. van der Valk, 1984: 'Rijswijk: Ned. Hervormde kerk', in: D.P. Hallewas, 'Archeologische Kroniek van Holland over 1983, II Zuid-Holland', *Holland jrg.* 16, 303-304.
- Heinsbroek, P.G., 1994: 'Een schedelrest van het free-golfterrein', *Terra Nigra* 131, 5-6.
- Hessing, W.A.M., 1993: 'Ondeugende Bataven en verdwaaide Friezen? Enkele gedachten over de onverbrande menselijke resten uit de ijzertijd en de Romeinse tijd in West- en Noord-Nederland', in: E. Drenth, W.A.M. Hessing en E. Knol (red.), *Het tweede leven van onze doden*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 15), 17-40.
- Hessing, W.A.M., 1994a: 'Rijswijk: Hoekpolder', in: W.A.M. Hessing, 'Archeologische Kroniek van Holland over 1993, II Zuid-Holland', *Holland jrg.* 26, 415.
- Hessing, W.A.M., 1994b: 'Wateringen: tracé Provinciale weg S11/S54', in: W.A.M. Hessing, 'Archeologische Kroniek van Holland over 1993, II Zuid-Holland', *Holland jrg.* 26, 437-8.
- Hoek, C., 1975: 'Schiedam. Een historisch-archeologisch stadsonderzoek', *Holland jrg.* 7, 89-197 en 513-560.

- Kersing, V.L.C. en J.A. Waasdorp, 1994: *Romeinen op Ockenburgh. Verslag van een archeologisch onderzoek in 1993*, Den Haag.
- Kersing, V.L.C. en J.A. Waasdorp, 1995: *Romeinen op Ockenburgh II. Verslag van een archeologisch onderzoek in 1994*, Den Haag.
- Klaveren, H. van, 1990: *Kartering Voorne 1990, VI - VII*, Rotterdam (BOORrapport 11).
- Kleij, P., 1993: 'Oostvoornsemeer Zuidoever: een Straatvaarder voor Rotterdam', in: R. Reinders en A. van Holk (red.), *Scheepslading. Inleidingen gehouden tijdens het zesde Glavimans symposium*, Groningen, 44-55.
- Koch, G. (red.), 1984: *Boote aus aller Welt*, Berlijn.
- Koot, J.M., 1994: 'Graven in Rijswijks verleden; een opgraving naast het Museum Rijswijk', *Kroniek, uitgave Historische Vereniging Rijswijk*, afl. 1, 12-18.
- Koot, J.M., 1994: 'In Kannen en kruiken. Veertig jaar archeologisch onderzoek in Rijswijk', *Rijswijkse Historische Reeks* 11, Rijswijk.
- Maarleveld, Th.J., 1993: 'Aanloop Molengat of lading als aanleiding', in: R. Reinders en A. van Holk (red.), *Scheepslading. Inleidingen gehouden tijdens het zesde Glavimans symposium*, Groningen, 32-43.
- Magendans, J.R. en J.A. Waasdorp, 1986: 'Archeologie in Den Haag in 1985', *Jaarboek Die Haghe* 1986, 297-303.
- Most, E. van der, 1995: 'De Romeinse nederzetting in Bodegraven; stand van zaken tot 1995', *Heemtuizinghen* 31-1, 17-24.
- Normann, O., 1987: *Het Oostvoornse wrak. Onderzoek van een scheepsrestant in het Oostvoornse Meer, uitgevoerd door Nederlandse sportduikers*, Lelystad.
- Plassche, O. van de, *Periodic clay deposition in a fringing peat swamp in the lower Rhine-Meuse river area, 5400-3400 cal b.c.*, preprint.
- Trierum, M.C. van e.a., 1988: 'Archeologische Kroniek 1976-1986', in: M.C. van Trierum e.a. (red.), *BOORbalans* 1, Rotterdam, 80-83.
- Trierum, M.C. van, 1992: 'Nederzettingen uit de IJzertijd en de Romeinse Tijd op Voorne-Putten, IJsselmonde en een deel van de Hoekse Waard', in: A.B. Döbken (red.), *BOORbalans* 2, Bijdragen aan de bewoningsgeschiedenis van het Maasmondgebied, 15-102 (Kaartbijlage 2, Romeinse Tijd, object 15-25).
- Valk, L. van der en W.J. Jung, 1985: 'Sporen uit de IJzertijd onder Rijswijks Kerkheuvel', *Kroniek, uitgave Historische Vereniging Rijswijk*, afl. 2-3, 34-44.

Archiefnieuws

H.J.A.H.G. Metselaars

Aanwinsten en gedrukte toegangen 1994

In deze rubriek wordt vooral gewezen op archieven, van belang voor lokaal en regionaal historisch onderzoek, die in 1994 in openbare archiefbewaarplaatsen zijn opgenomen. Daarnaast worden de archieven genoemd waarvan een gedrukte inventaris is verschenen. De auteur van een inventaris wordt vermeld om het zoeken ernaar in bibliotheekcatalogi te vergemakkelijken. Een archief wordt vermeld onder de gemeente of regio welke het betreft.

Deze rubriek verscheen eerder volgens de opzet in *Holland*, 19e jaargang (1987), nr 2, blz. 113-117; 20e jaargang (1988), nr 3, blz. 151-157; 22e jaargang (1990), nr 6, blz. 363-369; 23e jaargang (1991), nr 6, 368-372; 24e jaargang (1992), nr 6, blz. 389-392; 25e jaargang (1993), nr 6, blz. 370-374 en 26e jaargang (1994), nr 6, blz. 456-459.

Noord-Holland

Aalsmeer

Het archief van de koninklijke gemengde zangvereniging 'Kunst en strijd' kwam in het gemeentehuis te berusten.

Amsterdam

Het gemeentearchief verwierf de persoonlijke archieven van enkele gemeentebestuurders: Jan Schaefer, Rick ten Have, Tineke Klinkenberg, Ada Wildekamp en Leo Platvoet. Verder kwamen bij het gemeentearchief te berusten de archieven van de Amsterdamse kunstraad, het P.W. Jansenhofje, de buurtraad FD-buurt Bijlmermeer, dorpsraad Driemond, de Amsterdamse afdeling van de Katholieke Arbeiders Bond, Rotary Amsterdam en de gereformeerde gemeente in Nieuwendam, Buiksloot en Tuindorp.

Beemster

Archiefjes van de zuivelfabrieken en -coöperaties Bamestra, De Tijd en De Combinatie gingen naar het streekarchief in Purmerend.

Bergen

De archieven van het Adriaan Roland Holst Fonds en het Kunstenaars Centrum kwamen bij het Regionaal Archief in Alkmaar te berusten.

Edam/Volemdam

Het archief van de gemengde zangvereniging Edam kwam bij het streekarchief in Purmerend te berusten.

Haarlem

Naast de archieven van de Droste-fabrieken vanaf 1891 verwierf het gemeentearchief de archieven van het gemeentelijk energiebedrijf, het katholiek vrouwengilde en enkele welzijnsinstellingen.

Haarlemmerliede en Spaarnwoude

Het archief van de scheepswerf Stapel ging naar het gemeentearchief in Haarlem.

Heiloo

Het archief van de stichting Onze Lieve Vrouw ter Nood werd in bewaring genomen door het Regionaal Archief in Alkmaar.

Hilversum

Naast het archief van F. Kuyper Dzn. kwamen enkele kleine archiefjes bij het streekarchief terecht: die van het CNV, Amy Grothe-Twiss, de katholieke Middelbare Handelsavondschool, de Hilversumse coöperatieve keuken en het zangkoor 'Immanuel'.

Hoorn

Het archief van de stoomhoutzagerij en houthandel Van Doornik en Zuidweg kwam in het streekarchief te berusten.

Loosdrecht

De doop-, trouw- en begraafboeken en de oude rechterlijke en notariële archieven werden van het rijksarchief overgebracht naar het streekarchief in Hilversum.

Kop van Noord-Holland

De archieven van een aantal polders in de kop van de provincie, behorend tot het waterschap Hollands Kroon, kwamen in het Regionaal Archief te Alkmaar te berusten: die van de polders Wieringerwaard, Koegras, Anna Paulownapolder, de Zijpe en Hazepolder, Waard en Groet en Wieringen.

Naarden

De doop-, trouw- en begraafboeken en de oude rechterlijke en notariële archieven werden van het rijksarchief overgebracht naar het gemeentearchief.

Niedorp

Het archief van de gereformeerde kerk te Kolhorn kwam bij het Regionaal Archief in Alkmaar te berusten.

Noorder-Koggenland

Het streekarchief in Hoorn verwierf de archieven van enkele liberale kiesverenigingen in Midwoud en Oostwoud en van de katholieke parochie in De Weere.

Opmeer

Het archief van de coöperatieve zuivelfabriek 'Aurora' kwam in het streekarchief in Hoorn te berusten.

Ouder-Amstel

Het archief van de katholieke parochie werd door de gemeente in bewaring genomen.

Parmerend

Het archief van de katholieke parochie H.H. Nicolaas en Catharina werd in bewaring gegeven aan het streekarchief.

Stedebroec

De katholieke parochies in Bovenkarspel, Grootbroek en Lutjebroek gaven hun archieven in bewaring aan het streekarchief in Hoorn.

Texel

Het archief van de doopsgezinde gemeente, dat in bewaring was gegeven aan het rijksarchief, keerde terug naar Texel.

Venhuizen

Het archief van de Onderlinge Brandwaarborg Maatschappij 'De Eendracht' kwam in het streekarchief in Hoorn te berusten.

Weesp

Het gemeentearchief verwierf de archieven van de katholieke gezinszorg in de Noordelijke Vechtreek en van de vereniging Volksonderwijs.

Wester-Koggenland

Het archief van de katholieke parochie te Spierdijk werd in bewaring gegeven aan het streekarchief in Hoorn.

West-Friesland

Het waterschap Westfriesland droeg de archieven van een aantal polders over aan het streekarchief in Hoorn, met name de Oosterpolder in Drechterland, de bannen Westerblokker en Hoorn, de polder Schellinkhout en de Binnen- en Buiten-Uiterdijk in Schellinkhout.

Zaanstad

Behalve de archieven van het socialistische arbeiderskoor 'Zingend ten strijde' te Wormerveer, de stichting Weefhuis te Zaanwijk en Ons Verpleghuis te Koog aan de Zaan werden enkele kleine archieven van ondernemingen bij het gemeentearchief ondergebracht: die van assurantiemakelaar W. van Orden, koloniale waren C. Keg, wijnhandel Ebmeijer, houthandel Dijkman en houthandel William Pont.

Zuid-Holland

Bernisse

De oud-rechterlijke archieven en de archieven van de weeskamers en gaarders van Geervliet, Heenvliet, Abbenbroek, Zuidland, Oudenhorn,

Simonshaven en Schuddebeurs en Biert en Stompaard kwamen van het algemeen rijksarchief naar het streekarchivariaat Voorne-Putten en Rozenburg. Ook het archief van de hervormde kerk van Abbenbroek kwam daar te berusten. Verder gaf dit streekarchivariaat in zijn inventarisreeks als nr 19 uit een inventaris van de archieven van de polder Geervliet, Oud-Hoenderhoek en Schiekamp, 1811-1868.

Brielle

Het gemeentearchief publiceerde de inventaris van de archieven van de hoofdcommissies tot herdenking van 1572-1872 en 1572-1922 en van de 1 aprilvereniging (1938-1992) te Brielle door C.N.W.M. Glaudemans.

Delft

Het gemeentearchief verwierf de archieven van de architect ir A.J.H. Haak, het Delfts Promenade Orkest, de Nederlandse Kabelfabriek en de gemeentebedrijven. De archieven van vredegerichten uit de periode 1811-1838 gingen naar het algemeen rijksarchief.

Dordrecht

De archieven van de christelijke jongemannevereniging 'Eben-Haëzer' en van de Handels- en Landbouwbank, kantoor Dordrecht kwamen bij het gemeentearchief te berusten.

Eiland Putten

Het streekarchivariaat Voorne-Putten en Rozenburg verwierf het archief van de vereniging bedrijfsvoorlichting 'Putten'.

Gorinchem

Het gemeentearchief verwierf de archieven van het Rode Kruis, het Nijverheidsonderwijs voor meisjes en de hervormde gemeente te Boven-Hardinxveld.

Gouda

De streekarchiefdienst verwierf archieven van het bijkantoor Gouda van de Handels- en Landbouwbank in Gorinchem en 's-Gravenhage, de stichting Welzijn Gouda en de sociëteit 'De Réunie'.

's-Gravenhage

Aanwinsten van het gemeentearchief waren de archieven van de bewonersorganisatie Regentes-/Valkenbos, boekhandel De Atlas, de stichting World Games, de soroptistenclubs in Den Haag en Scheveningen, het Vrouwenhuis, de stichting werkgroep video Meatball, 'De Ambachtschool', B'Nai B'Rith, 'Loge Hollandia', Vereniging Nederlands Lyceum, de oud-katholieke parochie H.H. Jacobus en Augustinus, de Baptistengemeente en het Circustheater in Scheveningen.

's-Gravenzande

Bij het hoogheemraadschap van Delfland te Delft publiceerde G.J. Klapwijk de Inventaris Archieven Heen- en Geestvaartpolder 1939-1976.

Groote Waard

Bij het waterschap De Groote Waard vervaardigde G. Timmerman inventarissen van de archieven van de voormalige polder Oud-Heinenoord, het Nieuweland van Goidschaloord en het Nieuweland van Heinenoord, Oud-Beijerland, Cromstrijen, Moerkerken en De Group.

Leiden

Het gemeentearchief publiceerde inventarissen van Leidse parochie- en statie-archieven 1650-1987 door M. van Halem e.a.

Aanwinsten waren archieven van de Leidse afdeling van de ARP, de families Pompe van Meerdervoort en Bucaille, Kees Walle, Herman Amp-teijer en wethouder stadsontwikkeling Kret. Het Handelsregister van de Kamer van Koophandel voor Rijnland ging naar het algemeen rijksarchief.

Maassluis

De archieven van de weeskamer kwamen bij het algemeen rijksarchief te berusten.

Naaldwijk

Het gemeentearchief verwierf de archieven van de koopliedenvereniging 'Eendracht', de ziekenverpleging 'Hulp in Lijden', de gereformeerde kerk en de familie Wastijn.

Noordwijkerhout

Het archief van de St Victorparochie werd bij het algemeen rijksarchief ondergebracht.

Oostflakke

Bij het algemeen rijksarchief verscheen de inventaris van de archieven van de ambachtshoofdelijkheid Grijsoord 1410-1984, de hoge heerlijkheid Klinkerland 1503-1809 en het Oude Vrouwenhuisje te Oude Tonge 1616-1981 door G.M. van Aalst.

Pijnakker

Bij het hoogheemraadschap van Delft publiceerde J.D. van Tuyl de Inventaris Archieven Akkerdijksche Polder 1616-1976.

Rhoon

Het waterschap IJsselmonde te Barendrecht ontving een kleine collectie 17e- tot 19e-eeuwse archivalia die indertijd aan de heer van Rhoon heeft toebehoord.

Rotterdam

Bij het gemeentearchief verscheen de Inventaris van het archief van de Nederlandsch-Indische Gasmaatschappij (NIGM) respectievelijk Overzeese Gas- en Electriciteitsmaatschappij (OGEM) te Rotterdam 1859-1964 (1978) en daarbij gedeponeerde archivalia van Nationaal Bezit van Aandelen (1928-1978) en van de Electriciteits-Maatschappij 'Medan' (1898-1923) door R.H. Krans.

Aanwinsten van het gemeentearchief waren onder andere archivalia van de huisarts Dorrenboom, het lid van de raadscommissie stedenbouw en volkshuisvesting Korthuis, de artiesten Gezusters Schleper, de Johan de Graaffschool, de handboogschietvereniging 'De Romeinen', de ondernemingsvereniging 'Handel en Nijverheid', de parochie St Petrus Banden, De Koepel (kinderbescherming), de machinefabriek 'Warmtekracht' en het St Franciscus Gasthuis. Het archief van het vrederecht in Hillegersberg ging naar het algemeen rijksarchief.

Rozenburg

Het streekarchivariaat Voorne-Putten en Rozenburg verwierf het archief van de Vereeniging tot landsverbetering te Dordrecht (met betrekking tot het eiland Rozenburg) met enkele persoonlijke stukken van J. Mol. Als nr 18 in de inventarisreeks van dit streekarchivariaat verscheen een inventaris van het archief van de Droespolder, 1917-1965.

Rijswijk

Het gemeentearchief ontving archivalia van de chemische fabriek Braskamp en het bevrijdingscomité.

Schiedam

Aanwinsten van het gemeentearchief waren de archieven van het Passage Theater, sociëteit De Vrijheid, Rotary- en Lionsclubs en de Frankelandse en Singelkerk.

Spijkernisse

De oud-rechterlijke archieven en de archieven van de weeskamers en gaarders van de ambachten Spijkernisse en Brabant en Hekelingen en Vriesland werden door het streekarchivariaat Voorne-Putten en Rozenburg overgenomen van het algemeen rijksarchief.

Vlaardingen

Het gemeentearchief verwierf de archieven van de rederijen Hoogendijk, Vriens en Kornaat en van de scheepsbouwwerf I.S. Fiege Vlaardingen N.V.

Voorburg

Het archief van de parochie van de H. Martinus werd door de gemeente in bewaring genomen.

Zoetermeer

De doop-, trouw- en begraafboeken, de oude rechterlijke en notariële archieven en die van de gaarders kwamen bij het gemeentearchief te berusten.

Een Zaanse drieluik: de Zaanse Schans, een nieuw Zaanse Museum en per boot naar het Zaanse industrieel erfgoed

1996 is uitgeroepen tot het Jaar van het Industrieel Erfgoed. Het hieronder volgende artikel van drs J.W.M. de Jong, sinds eind 1994 directeur van het Museum De Zaanse Schans in oprichting, past uitstekend in dit kader. De Jong zet uiteen wat de drijfveren waren om tot het nieuwe Zaanse Museum te komen en wat er tijdens het tien-jarenplan in het museum te zien zal zijn, zowel in de vaste opstelling als tijdens de tentoonstellingen. Voorts wijdt De Jong uit over de doelgroepen die het museum wil bereiken en wil laten participeren. Het museum zal in 1997 worden voltooid.

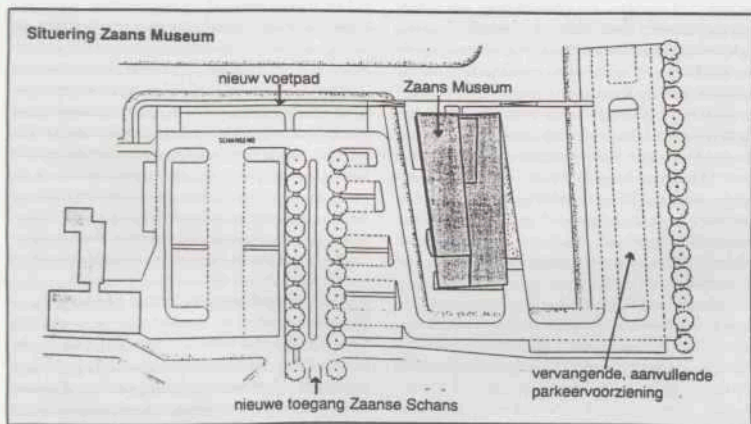
Een nieuw Zaanse Museum

In 1994 nam een al jarenlang gekoesterde wens in de Zaanstreek om een overkoepelend museum te stichten vaste vormen aan. De subsidieaanvraag die de gemeente Zaanstad daartoe bij de Europese Unie indiende werd gehonoreerd. Voor de bouw kwam hierdoor een bedrag van f8.600.000,- beschikbaar. De subsidieaanvraag werd onderbouwd met een door het bureau Twijnstra en Gudde uitgevoerd haalbaarheidsonderzoek. In dit rapport werd aangeraden om het museum te bouwen in de onmiddellijke nabijheid

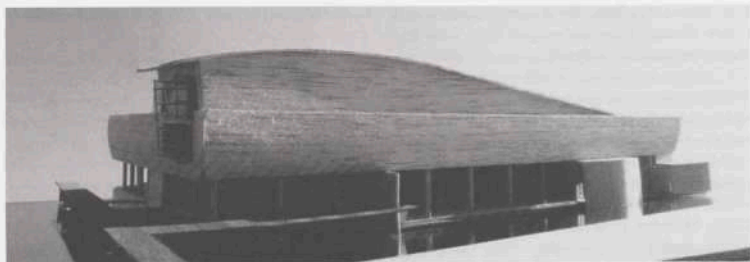
van de Zaanse Schans waardoor het museum kan profiteren van de reeds bestaande bezoekersstroom van ca 1 miljoen bezoekers. Dit advies werd opgevolgd.

Het Zaanse Museum zal worden gebouwd op grond in eigendom van stichting De Zaanse Schans. Dit verklaart waarom stichting De Zaanse Schans optreedt als opdrachtgever van het bouwproject, terwijl de nieuwe stichting Zaanse Museum verantwoordelijk is voor de ontwikkeling en exploitatie van de museale instelling die in het nieuwe gebouw zal worden gehuisvest. Gelijk met laatstgenoemde stichting zal een overkoepelende stichting Behoud Zaanse Erfgoed worden opgericht die zorg moet dragen voor een goede beleidsafstemming. Gezien de tijdslimiet die aan de verstrekking van de bouwsubsidie is verbonden zal de bouw van het museum onder verantwoordelijkheid van een projectleider van de gemeente Zaanstad en begeleid door het bureau Twijnstra en Gudde in het voorjaar van 1997 worden voltooid. De gekozen locatie biedt het voordeel dat het nieuwe museumgebouw niet verrijst temidden van de bestaande historische bebouwing van de Zaanse Schans, maar wel profiteert van de verkeersontsluiting en het parkeerterrein van de Schans die voor dit doel opnieuw zullen worden aangelegd, eveneens met behulp van subsidies van het ROA en de gemeente Zaanstad.

Als architect van het museum treedt ir C. van

Afb. 1. Plattegrond van de Zaanse Schans en het nieuwe Zaanse Museum. Stichting Zaanse Schans.

Afb. 2. Maquette van het schetsontwerp van het Zaanse Museum door ir C. van Hillo. Van Hillo Verschaeren, architecten, Den Bosch.

Hillo op, die ook het ontwerp leverde voor het spraakmakende Museonder op de Hoge Veluwe. Zijn definitieve ontwerp is goedgekeurd, momenteel wordt gewerkt aan de bestektekeningen. In het najaar van 1995 vond de aanbesteding plaats en rond de jaarwisseling kon met de bouw worden begonnen.

Zaanstreek centraal

Het Zaanse Museum wordt een modern historisch museum waarin de geschiedenis van de Zaanstreek centraal staat. Onder de noemer 'wonen en werken temidden van wind en water' zullen de belangrijkste onderwerpen uit de Zaanse historie, geïntegreerd in één museale presentatie, tentoongesteld worden. Bij de opstelling wordt uitgegaan van een chronologisch-thematische aanpak, waarbij met name de samenhang tussen de verschillende economische, sociale en culturele aspecten van de Zaanse geschiedenis in beeld gebracht wordt. Vorm en inhoud sluiten aan op een zo breed mogelijke doelgroep. Afwisseling, dynamiek, kleur, geur, verwondering en vermaak zijn essentiële elementen die in de presentatie verwerkt worden. Hierbij zal sprake zijn van een evenwicht tussen informatie en recreatie. Geen pretpark of speeltuin, maar een eigentijdse presentatie die zowel volwassenen als kinderen zal aanspreken.

Speciale aandacht zal het museum besteden aan de industriële ontwikkeling van de Zaanstreek, die exemplarisch is en daardoor, als onderwerp, in potentie van nationaal of zelfs internationaal belang. Dit specialisme zal ook tot uitdrukking komen in het verzamel- en presentatiebeleid.

Het Zaanse Museum biedt dus meer dan een

vaste opstelling en tijdelijke tentoonstellingen. Om te voorkomen dat het Zaanse Museum in 2010 tot een oudheidkamer zal zijn vervallen – oudheidkamers en daaraan verwante presentaties zijn er al genoeg in de streek – is gekozen voor een museum met een breed pakket aan functies. Enerzijds een conventioneel museum, dat kennis en inzicht over de historische ontwikkeling van de streek overdraagt en de collectie Zaanse cultureel erfgoed bewaart en uitbreidt, anderzijds een museum met een actieve, op participatie gerichte rol in de samenleving. Zo is de keuze voor een Zaanse Museum niet los te zien van de wisselwerking met de Zaanse Schans en het omringende natuurlijke en industriële landschap.

De moderne aanpak die het museum wil volgen komt mede tot uitdrukking in de participatie die wordt nagestreefd zowel bij de (inhoudelijke) opbouw van het museum, als bij de presentatie van de interne en externe collecties. Naast de meer bekende doelstellingen gericht op het verzamelen, in stand houden, onderzoeken en presenteren van de (interne) collectie wil het nieuwe museum zich vooral inzetten voor de participatie van zijn doelgroepen. Daarnaast wil het museum een bijdrage leveren aan de monumentenzorg in de Zaanstreek door het opbouwen van een externe collectie die *in situ* wordt bewaard en gepresenteerd.

Het participatieproject Zaanse Museum

Het participeren van de doelgroepen vormt één van de pijlers van het museumbeleid. Om duidelijk te maken welke beduidende rol de participatie, zowel bij de voorbereiding van het museum als daarna, zal gaan spelen is het nodig een korte uiteenzetting te geven hoe de ontwikkeling van het nieuwe museum is gedacht.

In het inmiddels vastgestelde inhoudelijk programma van eisen is gekozen voor een groeimodel van het Zaanse Museum dat moet voorkomen dat de collectie en de presentatie een door (externe) professionele deskundigen in de haast bij elkaar geraapt geheel wordt. In een streek waar de inzet van vrijwilligers een gewaardeerde traditie is zou deze aanpak fataal kunnen zijn. Het groeimodel houdt in dat het museum in een opbouwperiode van tien jaar naar een volwaardig museum toegroeit. In deze opzet vormen het open laboratorium, de serie van jaarlijkse thematentoonstellingen en de zogenaamde menukaarttentoonstelling de sleutelfuncties die in samenhang met elkaar tot het beoogde resultaat moeten leiden.

Open laboratorium

Het open laboratorium biedt in letterlijke en figuurlijke zin ruimte aan Zaanse museale instellingen en meer individuele groepen of personen die in uitvoerende zin bezig zijn met een museaal interessant aandachtsgebied (bijvoorbeeld historische kledingmakers, maquettebouwers) en die willen participeren in de ontwikkeling van het museum. Daarbij kan worden gedacht aan zogenaamde open laboratoria waar steeds door het publiek gevolgd kan worden waar men in het museum aan werkt. Men heeft hiermee in de Verenigde Staten en in Canada in reservaatmusea en in Nederland in archeologische en scheepsbouwprojecten al ervaring opgedaan. Het blijkt dat het publiek minstens even belangstellend is de vervaardiging van een product bij te wonen als het in een kant en klare vorm te zien.

Gedacht wordt aan een opzet waarbij geïnteresseerden telkens voor drie jaar betrokken worden bij de voorbereiding van een thematische tentoonstelling. In het eerste jaar (de initiatiefase) moeten museumstaf en participanten het eens worden over de samenstelling van een werkgroep en een duidelijk geformuleerde opdracht. In het tweede jaar verschaft het museum huisvesting, ondersteuning en een budget. In dat jaar wordt, onder deskundige begeleiding van de conservator en de educator, vooral aandacht besteed aan onderzoek, documentatie en collectievorming. In het derde en laatste jaar werkt de werkgroep toe naar de uiteindelijke thematentoonstelling. De professionele begeleiding wordt dan versterkt met een vormgever. Om te voorkomen dat de participanten, die daarna in het museum plaats zullen moeten maken voor de volgende werkgroep,

definitief afhaken zal hen elders op de Zaanse Schans een permanente huisvesting worden aangeboden. Daarbij wordt gedacht aan het huidige bezoekerscentrum.

Tien thematentoonstellingen

Zoals hierboven aangegeven houdt het groeimodel voor het Zaanse Museum in dat het museum in een opbouwperiode van tien jaar naar een volwaardig museum toegroeit. Een belangrijk hulpmiddel hierbij is de tijdelijke tentoonstelling. Tien hoofdonderwerpen of clusters van onderwerpen worden in tien jaar tijd middels thema-tentoonstellingen uitgelicht. Deze tijdelijke thematentoonstellingen worden voorbereid door telkens wisselende projectgroepen van de bij het onderwerp betrokken personen en instellingen, begeleid door een team bestaande uit de conservator, educator en vormgever. Door deze aanpak zal er de mogelijkheid zijn om te experimenteren en geïnteresseerden te stimuleren tot participatie. De bruikbare elementen van deze tijdelijke tentoonstellingen (teksten, audio-visuele middelen, vitrines, etcetera) maar ook het resultaat van de gestimuleerde participatie (bijdragen aan de collectie, informaticumateriaal, ideeën, etcetera) kunnen dan worden benut voor de gefaseerde invulling van de uiteindelijke vaste opstelling.

Voordeel van deze aanpak is dat de investering in tijdelijke tentoonstellingen, die nu eenmaal nodig zijn om de belangstelling van het publiek gaande te houden, ook ten goede komen aan de vaste opstelling. Bij participatie met betrekking tot de presentatie nadien gaan de gedachten uit naar nieuwe presentatievormen waarbij voor het publiek een actieve rol is weggelegd. Het organiseren van arrangementen waarin de landschapelijke en industriële omgeving bij het museum wordt betrokken sluit hier goed bij aan.

De doelgroepen die het museum bij deze vorm van participatie op het oog heeft zijn de buitenlanders die van oudsher de Zaanstreek bezochten om er zich soms blijvend te vestigen. Deze traditie kwam op gang met de komst van Basken die als de eerste Zaanse 'gastarbeiders' in de 17e eeuw aanmonsterden op de Zaanse walvisvaardersschepen. Vervolgens kwamen er lutheranen uit het Oostzeengebied, doopsgezinden uit Vlaanderen, Duitsers en, meer recent, Italianen in de jaren zestig van deze eeuw en Turken in de jaren zeventig en tachtig. Deze laatste groep vond vooral werk bij de industriële bedrijven.

Dat de bevolking van de Zaanstreek voor ca 10% uit allochtonen bestaat is een gevolg van de grote aantrekkingskracht die de Zaanstreek al eeuwenlang op buitenlanders uitoefent. Buitenlanders werden enerzijds aangetrokken door de werkgelegenheid en anderzijds door de scholingsmogelijkheden van het gebied – tsaar Peter de Grote mag in dit verband als de bekendste 'student' worden genoemd. Alleen al getalsmatig worden de Zaanse allochtonen dus als een belangrijke doelgroep gezien. Het ligt voor de hand dat dit bijzondere aspect van de Zaanse sociale en bedrijfseconomische geschiedenis ook waardevolle onderwerpen oplevert voor de grote groep buitenlandse toeristen die de Zaanse Schans bezoekt. Deze op participatie gerichte aanpak levert dus een belangrijk instrument om bezoekers van de Zaanse Schans bij het Zaanse Museum te betrekken.

Menukaart-tentoonstelling

De menukaart-tentoonstelling is de benaming voor een voorlopig vaste opstelling, waarin de thema's die de komende jaren uitgewerkt zullen worden, beknopt aan de orde komen. Het is een tentoonstelling die door het publiek gelezen kan worden als een menukaart van wat er uiteindelijk in het museum te zien en te beleven zal zijn. Het is nog geen evenwichtig opgebouwde vaste presentatie, maar dat is wel het doel dat over tien jaar bereikt moet zijn middels verdiepende thematentoonstellingen. De voorlopig vaste opstelling verandert door de inbreng van de thematentoonstellingen geleidelijk in een vaste opstelling.

De voorlopig vaste opstelling laat zich 'lezen' als een menukaart die weliswaar uitsluitend de ingrediënten van het museum laat zien, maar die zo aantrekkelijk is dat, om de vergelijking met voedsel door te trekken, het water je in de mond loopt bij de gedachte aan dat heerlijke diner: de gerechten zelf, maar ook de geur van het eten, de tafelgeluiden en de achtergrondmuziek. Bijzonder aan de menukaart-tentoonstelling is dat het niet alleen historische thema's bevat uit de geschiedenis van de Zaanstreek of daaraan verwant, maar heel uitdrukkelijk ook 'museale elementen' die het museale bedrijf illustreren en het publiek een kijkje achter de schermen van een museum in opbouw bieden.

Het zal duidelijk zijn dat de menukaart-tentoonstelling op tweeërlei wijze een essentiële rol speelt voor het slagen van het participatiepro-

ject. Enerzijds is het doel van de menukaart-tentoonstelling en de publiciteit die daaraan zal worden gegeven het stimuleren van participatie van potentieel geïnteresseerde publieksgroepen. Anderzijds moet de menukaart-tentoonstelling het Zaanse bedrijfsleven het vertrouwen geven dat sponsoring van het museum en – nog een stapje verder – het participeren in de op stapel staande cultuuroeristische bootarrangementen een lucratieve zaak kan zijn. Kortom, de menukaart-tentoonstelling vervult een essentiële rol in de levering van de benodigde menskracht en financiële middelen.

Ontsluiting van het industriële erfgoed

Zoals al eerder aangegeven wil het nieuwe museum qua uiterlijke vorm (architectuur) en inhoud (collectie en presentatie) een brug slaan tussen de kleinschalige, ambachtelijke woon- en werkcultuur zoals deze op de huidige Zaanse Schans tot uitdrukking komt en de grootschalige industrie die zich in de Zaanstreek heeft ontwikkeld. Het museum vormt in deze opzet een ideale uitvalsbasis voor bezoeken aan de Schans en het omringende natuurlijke en industriële landschap.

Het ligt echter niet voor de hand dat bedrijven nu al staan te trappelen om bezoekers in groten getale over de bedrijfsvloer te krijgen. Dat zou het productieproces maar verstoren. Immers, bedrijven moeten productie en vooral winst maken en zijn geen musea. Vandaar dat de gedachten uitgaan naar een opzet waarin de twee partijen, museum en bedrijven, elk hun eigen taak hebben waarbij beide winnen.

De gekozen opzet maakt het mogelijk dat een bezoeker het nieuwe museum bezoekt en daar, middels een uitgekende presentatie, geïnformeerd wordt over het industriële verleden van de Zaanstreek. In deze presentatie worden de ontwikkeling van en de verbanden tussen de verschillende bedrijfstakken duidelijk gemaakt. Enthousiast gemaakt door dit op zichzelf complete verhaal – niet elke bezoeker heeft tijd voor en zin in meer – verlaat de bezoeker het museum en betreedt het naastgelegen terrein van De Zaanse Schans. Daar bezoekt hij goede voorbeelden van het (proto-)industriële verleden van de 17e tot en met de eerste helft van de 19e eeuw: molens, pakhuizen, werkplaatsen, winkels, maar ook de woonhuizen van de mensen die in deze bedrijven hun brood verdienden. Het bijzondere is dat in deze kleinschalige, ambachtelijke bedrijven nog

Afb. 3. Het gerestaureerde schip 'Prins van Oranje' van de voormalige Alkmaar Packet lijn. Stichting Vrienden 'Prins van Oranje', Amsterdam.

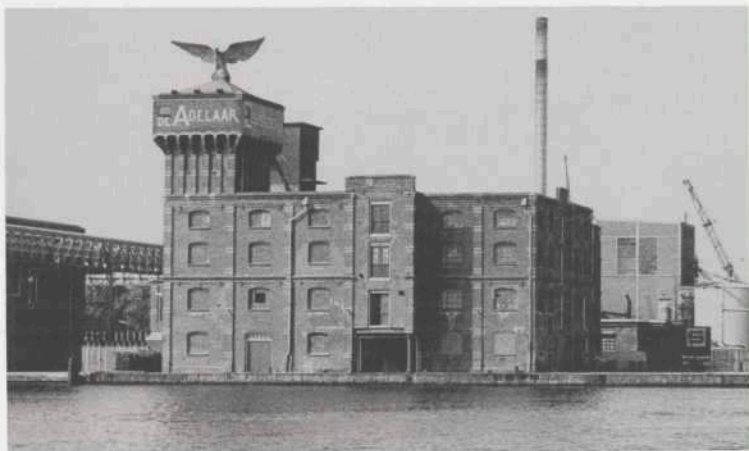
echt wordt gewerkt en dat de woningen worden bewoond. In dat opzicht is de Zaanse Schans dus géén openluchtmuseum, maar meer een historische woon- en werkbuilt.

Maar met een bezoek aan de Zaanse Schans is het verhaal nog niet af. De bezoeker gaat vervolgens per boot naar het laatste hoofdstuk van het verhaal. Die boot is niet zo maar de eerste de beste rondvaartboot maar de trotse 'Prins van Oranje' (zie afb. 3). Dit onlangs uit- en inwendig geheel gerestaureerde schip – zelf een varend historisch monument – maakte deel uit van de Alkmaar Packet lijn en vervoerde gedurende de eerste helft van deze eeuw passagiers en vracht tussen Alkmaar en Amsterdam via Zaandam. Het schip beschikt over fraaie, in twintigerjaren-stijl ingerichte, passagiersruimten met een restaurant, bars en een podium en is daardoor inzetbaar voor cultuurhistorische arrangementen. Het schip wordt geëxploiteerd door een aparte stichting.

Op dit schip wordt de reis naar het Zaanse industriële erfgoed op zichzelf al een uitje. De bootreis leent zich er immers uitstekend voor om door middel van een audiovisuele presentatie de passagiers te informeren over de 19e- en 20e-eeuwse bedrijven aan de oevers van de Zaan. Er wordt aandacht besteed aan de industriële architectuur en aan de economische en sociale geschiedenis van die bedrijven. Voordeel van deze aanpak is dat het niet noodzakelijk is overal af te meren voor een bezoek. Voorlopig voorziet het plan dan

ook in tenminste één uitstappunt als hoogtepunt van de bootreis. Hiervoor zou een historisch fabriekspand in aanmerking komen zoals De Adelaar (zie afb. 4). Dit pand, ooit een zeepfabriek en thans eigendom van Loders Croklaan B.V., staat momenteel leeg en wacht op een bestemming.

Na een tocht van ongeveer een half uur stapt de cultuur-toerist gelaafd en wijzer aan wal, waar hij tot zijn verbazing een cultureel-commerciële supermarkt betreedt: een combinatie van exposities en winkels. De vertegenwoordigde bedrijven of bedrijfstakken presenteren zich namelijk niet alleen door stil te staan bij het verleden, maar ook door het tonen van hun huidige en toekomstige producten. Het industriële verleden zal worden gepresenteerd in de vorm van exposities en 'ouderwetse' winkels waarin traditionele producten worden verkocht. Ook de presentatie van de huidige bedrijvigheid kan worden gerealiseerd door middel van exposities, audiovisuele programma's en winkels waar eigentijdse producten worden verkocht. Spectaculair en daardoor zeer aantrekkelijk voor het publiek kan de presentatie van de toekomst uitpakken, wanneer de bedrijven hun nieuwe modellen en prototypen in futuristische galeries tonen. Hoe aantrekkelijk deze opzet ook mag zijn, het is nog maar het begin van een groter avontuur. Immers, als deze supermarkt van verleden, heden en toekomst een succes wordt, valt er wellicht met geïnteresseerde bedrijven te praten over de volgende stap: de mogelijkheid dat de

Afb. 4. De voormalige zeepziederij 'De Adelaar' te Wormerveer. Foto Henk van 't Loo, Gemeente Zaanstad.

ze bedrijven zelfstandig gaan participeren in de bootarrangementen.

Bedrijven zouden dan een daartoe geselecteerd deel van het bedrijf openstellen voor georganiseerd bezoek. Deze selectie op basis van culturele en commerciële criteria wordt uitgevoerd door het museum in overleg met het betrokken bedrijf. Beide partijen moeten zich namelijk in de uiteindelijke keuze goed kunnen vinden. Uit een zo gevarieerd mogelijk pakket van bezienswaardigheden moet een arrangement worden samengesteld. De bezienswaardigheden moeten telkens een bepaald aspect van het bedrijfsleven tonen. Dat kan variëren van een industriële gevelwand die men lopend over de kade van dichtbij kan bewonderen, een fabriekshal waarin een machine in werking wordt getoond, een oude kantine of wasruimte voor het personeel tot een hypermoderne audiovisuele ruimte waarin iets over gecompliceerde productieprocessen kan worden verteld. Welk onderdeel van het verhaal ook wordt gevisualiseerd, steeds zal de presentie ervan in zijn historische omgeving dat verhaal een extra lading geven. Door gebruik te maken van ruimte, licht en donker, geur, temperatuur en geluid en, *last but not least*, van mensen, bijvoorbeeld oud-medewerkers van het bedrijf die de bezoekers kunnen vertellen over hun eigen werkervaringen, wordt het voor de bezoeker een echte be-

levenis. Zo krijgt door een presentatie *in situ* het verhaal een dramatische lading die in een traditionele museale omgeving nimmer te bereiken valt.

Dat ook deze vorm van participatie het betrokken bedrijf aantrekkelijke mogelijkheden biedt voor merchandising en reclame bewijst de aanpak die Heineken ten aanzien van zijn voormalige brouwerij aan de Stadhouderskade in Amsterdam heeft gevolgd. Het oudste deel van de brouwerij heeft men behouden en opengesteld voor het publiek. Door middel van een uitermate professioneel opgezette expositie worden jaarlijks honderdvijftigduizend bezoekers vertrouwd gemaakt met een modern bedrijf dat zijn wortels heeft in het verleden. Aan het slot van de expositie krijgt de bezoeker in een oud-Hollands café op de bovenverdieping een pilsje aangeboden. Zo voedt Heineken zijn toekomstige klanten op en bewijst daar en passant het behoud van een stukje Amsterdams industrieel erfgoed een goede dienst mee. De moderne brouwerijen heeft Heineken allang overgeplaatst naar elders en de overtollige bedrijfsgebouwen hebben inmiddels plaats gemaakt voor woningen.

Voor de samenstelling van een bootarrangement gericht op de ontsluiting van het Zaanse industriële erfgoed is het niet nodig dat alle bezienswaardigheden er definitief deel van uitmaken.

Integendeel, naast een aantal vaste – want onmisbare – onderdelen, kan het juist aardig zijn om enkele bezienswaardigheden te variëren. Dat geeft dan aan bedrijven die wel een paar jaren willen meedoen maar zich niet voor de eeuwigheid willen vastleggen, de mogelijkheid om te participeren op basis van een contract voor een beperkte duur. Uitgaande van bezoeken die gemiddeld een half uur zullen duren, lijkt een totaal van vijf uitstapjes per halftoer arrangement voorlopig het maximaal haalbare.

In deze opzet is voor het museum dus een marketing-, educatie- en transporttaak weggelegd, terwijl van de participerende bedrijven verwacht wordt het deel van hun bedrijf dat in het kader van een arrangement voor het publiek is opgesteld in stand te houden en presentabel te maken op de hierboven beschreven wijze.

Toegegeven, het Zaanse drieluik is een ambitieus project. De Zaanse Schans met zijn miljoen bezoekers per jaar en het beschikbaar gestelde bouwkrediet voor het nieuwe museum vormen een goede basis, maar er zal nog veel, heel veel water door de Zaan vloeien voordat het drieluik inhoudelijk en zakelijk rond is. Toch zwemmen er een paar interessante vissen rond in de Zaan die wij hopen te verschalken: de belangstelling van de overheden voor participatieprojecten en projecten op het terrein van (cultuur)recreatie en toerisme, 1996 als het jaar van het industrieel erfgoed en niet in de laatste plaats de aangetoonde belangstelling van het bedrijfsleven. De hengels zijn reeds uitgelegd, want in het kristalheldere Zaanse water is het goed vissen!

J.W.M. de Jong

Boekennieuws

Boeken in het kort

Holland algemeen

Katja Bossaers e.a. (red.), *Sporen van nijverheid: op zoek naar industrieel erfgoed. Een handleiding* Stichting Regionale Geschiedbeoefening Noord-Holland, Stichting Stichtse Geschiedenis, Project Geschiedbeoefening Zuid-Holland, 1995. 48 blz. Het jaar 1996 staat in het teken van het industrieel erfgoed. Ieder die op dat gebied actief wil zijn of onderzoek wil doen, vindt in dit boekje een nuttig hulpmiddel.

Noord-Holland

Volkert J. Nobel, *'Aurora' Opmeer: een zonsondergang* Hoorn, historisch genootschap Oud West-Friesland (Stolphoeve reeks 18). 147 blz. In 1913 werd in Opmeer de zuivelcoöperatie Aurora opgericht, die uiteindelijk zou uitgroeien tot een bedrijf waar jaarlijks 150 miljoen liter melk werd verwerkt. Eind 1993 ging de laatste melk de kaasbak in en kwam er een einde aan dit bedrijf. Volkert Nobel beschreef de geschiedenis ervan.

J.D.C. Branger, *Twee eeuwen voor de klas. Lerarenopleiding basisonderwijs Haarlem* Haarlem, De Vrieseborch (Haarlemse miniaturen dl 35), 1995. 192 blz.

In 1795 werd op initiatief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in Haarlem een kweekschool opgericht. In 1816 werd dit een rijksinstelling onder leiding van de bekende pedagoog Prinsen. Bij gelegenheid van het 200-jarig jubileum van de lerarenopleiding in Haarlem in november 1995 verscheen dit gedenkboek, waarin de ontwikkeling van het basisonderwijs in de afgelopen twee eeuwen en de toekomst van de lerarenopleidingen worden behandeld. Het boek bevat ook gesprekken met oud-leerlingen en leraren.

Jan Smit, *150 jaar Waard en Groet. Boerderijen, boeren en bunders. Foto's en verhalen over de laatste vijftig jaar van de Waard- en Groetpolder* Schoorl, Pirola, 1994. 139 blz.

In dit boek worden vooral de laatste vijftig jaar van deze polder behandeld. Alle boerderijen komen aan bod in woord en beeld. Met de bewoners daarvan werden gesprekken gevoerd. Gerard Kistemaker en Klaas de Lange maakten foto's.

Ad van der Blom, *Lieven de Key, Haarlems stadsbouwmeester. Een Vlaams emigrant en zijn rijke nalatenschap* Haarlem, Schuyt en Co, 1995. 96 blz.

De Vleeshal en de Nieuwekerkstoren zijn beroemde bouwwerken in Haarlem van Lieven de Key, tussen 1591-1627 stadsbouwmeester van Haarlem. Door recent onderzoek is de laatste jaren veel over hem en zijn werk bekend geworden. Dit boek laat zien wat deze architect in Haarlem bouwde, wat daarvan nog over is en wat ervan is verdwenen.

F. Baars e.a., *Haarlem ging op wollen zolen. Opkomst, bloei en ondergang van de textielnijverheid aan het Spaarne* Schoorl, Pirola, 1995. 188 blz. De textielnijverheid in Haarlem wordt in drie periodes behandeld: vóór 1575 bloeide – evenals in Leiden – de lakennijverheid, tijdens de Republiek was Haarlem de linnenstad en in de 19e eeuw was er vooral katoennijverheid. Dit boek behandelt ook productieprocessen en verscheen naar aanleiding van een tentoonstelling in de Vleeshal.

J.A.N. Colijn e.a., *De Boerenwetering: wonen, werken en vermaak langs een eeuwenoude waterweg* Amstelveen, Vereniging Historisch Amstelveen (Amstelveense Historische reeks nr 2), 1995. 182 blz.

Dit boek behandelt de geschiedenis van het gebied ten zuiden van de Amsterdamse Singelgracht, omsloten door Overtoom, Amstelveenseweg en Amstel, vroeger een poldergebied waardoor de Oude of Boerenwetering stroomde. Behandeld worden onder andere ontstaan en loop van de Boerenwetering, de Binnendijkse Buitenveldertse polder, bedrijven (waaronder de waskaarsenfabriek), de tuinderij, recreatie, wonen en werken langs de paden en de annexatie van 1896.

Arjen V.A.J. Bosman e.a. (red.), *Een gemeente in oorlogstijd: Velsen 1940-1945* Santpoort, Historische Kring Velsen, 1995. 151 blz.

Naast hoofdstukken over onderwerpen als de mobilisatie, bombardementen op IJmuiden, de ondergang van de haven, buitenplaatsen en bunkers, de joodse gemeente vóór en tijdens de oorlog, onderwijs en kerkgenootschappen bevat het boek interviews.

J. van der Linden, *De Grafzerken in en buiten de grote kerk te Beverwijk* Beverwijk, historisch genootschap Midden-Kennemerland, 1995. 76 blz. Resultaat van een inventarisatie van de grafzerken in deze kerk tussen 1987 en 1992. Geeft beschrijving van huismerken en opschriften per grafsteen, foto's van de zerken en aanvullende gegevens. Daarnaast beschrijvingen van de rouwborden en ten slotte een naamindex.

Zuid-Holland

Johannes Luchtman, *Reis naar Engeland in 1772* Leiden, Burgersdijk & Niermans, 1995. Reeks In den Houuttuyn, III. 39 blz., ill. ISBN 90-75089-03-1. Verkoopprijs f 19,50.

In de serie In den Houuttuyn verschenen eerder *Philips van Leyden en zijn bibliotheek* en *Goetie Mie of de Leidse Gifmengster*. Dit deel wordt gevormd door een uitgebreid geannoteerd verslag van de Leidse boekhandelaar Johannes Luchtman (1726-1809). Het geeft een boeiend beeld van het reizen in Europa in de tweede helft van de 18e eeuw. Johannes, broer van de eveneens reislustige Samuel en met hem eigenaar van een uitgeverij, die nu nog onder de naam E. J. Brill bestaat, maakt in zijn reisverslag melding van bezoeken aan collegae, musea, kerken, theaters, etcetera.

Matthijs A. Struijs, *Abraham van der Linden; leven en werk van een belangrijke achttiende-eeuwse Vlaardinger* Vlaardingen, Vereniging Vrienden van het Visserijmuseum, 1995. Hoogendijkreeks, nr 1. 102 blz., ill. ISBN 90-802527-1-9. Verkoopprijs f 27,50.

Dit werk is het eerste deel in de in 1993 geïnitieerde reeks, genoemd naar de redersfamilie Hoogendijk en de auteur van het werk *De grootvisserij op de Noordzee*, A. Hoogendijk. Het behandelt het leven van Abraham van der Linden, touwslager en reder te Vlaardingen, die 44 jaar lang tevens een belangrijke plaats innam in het bestuur van Vlaardingen. Naast hoofdstukken over zijn leven, economische activiteiten en maatschappelijke functies, bevat het boek een hoofdstuk over de bouwgeschiedenis van het 'Huis met de Lindeboom' en treft men in de bijlagen uitgebreide schepenlijsten, rekeningen van haringreizen en een goed uitgewerkt genealogisch overzicht aan. Het geheel wordt afgesloten met een alfabetische index en een uitgebreide bronvermelding.

De 50ste mei; een bundeling verhalen ter herinnering aan de tweede wereldoorlog in Hardinxveld en Giessendam Historische Vereniging Hardinxveld-Giessendam, 1995. Historische Reeks, nr 30. 102 blz., ill. ISBN 90-70960-37-0.

Dit 30e deel in de publikatiereeks van de historische vereniging is, zoals de ondertitel reeds aangeeft, een bundeling van studies en persoonlijke herinneringen, deels geschreven na oproep in de plaatselijke bladen. Onder dezelfde titel werd in het voorjaar een tentoonstelling gehouden in museum De koperen Knop te Hardinxveld-Giessendam.

L.J. van der Klooster e.a. (red.), *Jaarboek Oranjenassau Museum 1994* Historische Uitgeverij Rotterdam, 1995. 144 blz., ill. ISBN 90-73714-18-4. Verkoopprijs f 33,50.

In dit jaarboek wederom artikelen, die betrekking hebben op het huis Oranje-Nassau. Onder de artikelen bevinden zich twee 'Hollandse' onderwerpen: de Nassause Domeinraad, die sinds 1581 in Den Haag zetelde en een tegelplaat met het portret van koningin Emma, gemaakt door de Haagsche platenbakkerij Rozenburg. Van laatstgenoemd artikel kan nog worden gezegd dat het tevens ingaat op de geschiedenis van deze beroemde Haagse porselein- en aardewerf fabriek, die in 1883 werd opgericht.

Recensies

A. Ph. F. Wouters en P. H. A. M. Abels, *Nieuw en ongezien. Kerk en samenleving in de classis Delft en Delfland, 1572-1621. 1 De nieuwe kerk, 2 De nieuwe samenleving* (Werken van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis 1 en 2, Delft: Eburon, 1994, 661 en 544 blz., samen f 195,-, voor leden f 125,-, ISBN 90-5166-412-5 en 90-5166-413-3)

Nooit eerder is het calviniseringsproces binnen een classis zo grondig en uitvoerig geanalyseerd als nu voor de classis Delft en Delfland is gebeurd in de dubbeldissertatie van Wouters en Abels. De beide klokke delen laten zich goed apart lezen, maar vormen wel echt samen één boek. Zo staat de gezamenlijke inleiding in deel 1 en is de collectieve bronnen- en literatuurlijst alleen in deel 2 opgenomen.

Het calviniseringsproces wordt door de auteurs op twee manieren gedefinieerd en op ba-

sis daarvan is de stof over de beide boeken verdeeld. Zo staat in het eerste deel, *De nieuwe kerk*, de vestiging en uitbouw van de kerk van gereformeerde signatuur centraal. Het tweede boek, *De nieuwe samenleving*, is gewijd aan de pogingen van die gereformeerde kerk om invloed uit te oefenen zowel op het doen en laten van de eigen leden als op het sociale leven in haar omgeving (de tweede definitie van calvinisering).

Door te kiezen voor een regio willen de auteurs allereerst een aanvulling geven op de recente reeks studies naar de stadsreformatie. Bovendien hopen zij door de vergelijking tussen stad en platteland recht te doen aan de lokale verscheidenheid binnen de gereformeerde kerk. De keuze voor een classis is daarbij een logische. Dit bovenlokale kerkverband maakt een duidelijke geografische afbakening mogelijk. Bovendien kan zo geanalyseerd worden in hoeverre de classis inderdaad hét instrument van calvinisering was, zoals door historici als A.Th. van Deursen en A. Duke wordt benadrukt.

De classis Delft en Delfland bood de beide auteurs ruime mogelijkheden om hun vragen op los te laten. Zoals zij zelf aangeven was dit een relatief kleine classis met een grote uitstraling, doordat diverse Delftse predikanten, met name Arent Cornelisz, prominent aanwezig waren op de vroegste nationale synoden en hun stempel drukten op de besluiten. De gekozen classis is bovendien een dankbaar studie-object door het rijke bronnenmateriaal dat met name voor de stad Delft overgeleverd is. Zo konden de onderzoekers bijvoorbeeld beschikken over de correspondentie van genoemde Arent Cornelisz, over kerkeraadacta vanaf 1572, over lidmatenlijsten die niet alleen namen, maar ook gegevens over de burgerlijke staat en de beroepen van de leden bevatten, en over de bedelingslijsten van de Delftse armenzorg waarop per individu genoteerd staat wat deze behoefde en waarom. De bronnen van de vijftien plattelandsgemeenten binnen de classis zijn heel wat minder volledig. In beide boeken steekt de informatie over de dorpen daardoor wat schril af bij die over de stad Delft, hoewel ook voor de plattelandsgemeenten getracht is de onderste steen boven te halen.

Beide delen zijn elk ingedeeld in vier blokken. Deel 1 handelt achtereenvolgens over de classica- le besognes, over de huisgenoten des geloofs, over kerkregeerders en armenbezorgers en ten slotte over de dienaren des Woords. In deel 2 vinden we de blokken orde en tucht, norm en wet, arm en

rijk en ten slotte kerk en school. Deze indeling is helder en versterkt bovendien de band tussen de beide delen: conclusies uit bijvoorbeeld het gedeelte over orde en tucht worden gebruikt om in het deel over de huisgenoten des geloofs te kunnen verklaren waarom de gereformeerde kerk meer vrouwelijke dan mannelijke lidmaten telde.

Een enkel thema laat zich niet goed vangen in deze indeling, waardoor enige versnippering en herhaling onvermijdelijk zijn. Zo vinden we de analyse van de Bestandstwisten zowel in het gedeelte over de classis als in de hoofdstukken over kerkeraad en magistraat te Delft en over de religieuze gezindheid van de Delftse regenten. Deze laatste twee thema's zijn daarbij naar mijn smaak toch al enigszins vreemde eenden in de bijt van boek 1. Logischer was geweest deze gedeelten onder te brengen in het tweede boek, in het gedeelte over norm en wet, dat gewijd is aan de interactie tussen kerkeraad en magistraat en aan de pogingen van de kerk om via de overheid haar stempel te drukken op de samenleving. In dit gedeelte komt de kerkelijke lobby ruim aan bod, waarbij vooral de persoonlijke benadering via beroepsmatige of familiecontacten een belangrijke rol speelde. Aangevaard wordt dat met name als de belangen van kerk en staat parallel liepen, de kerkelijke lobby succesvol kon zijn. Zo boekte men in Delft successen op het gebied van bijvoorbeeld de zondagsheiliging, het weren van de katholieke eredienst en het bestrijden van prostitutie en magie. Terreinvinst die overigens weer goeddeels verloren ging naarmate de kerk intern verdeeld raakte tijdens de Bestandstwisten. De personele banden tussen kerk en overheid waren op het platteland veel minder direct, waardoor de lobby daar minder krachtig kon zijn.

Keren we terug naar boek 1, *De nieuwe kerk*. In dit deel wordt de vestiging en uitbouw van de gereformeerde kerk zeer uitvoerig uit de doeken gedaan. Hoewel in de proloog aandacht wordt besteed aan de wisselwerking tussen economische, politieke en kerkelijke ontwikkelingen, zijn het vooral de binnenkerkelijke verhoudingen die in dit boek centraal staan. Steeds wordt eerst uiteengezet hoe in theorie over het betreffende onderwerp gedacht werd, blijktens de kerkordelijke bepalingen, om vervolgens te bezien wat daar in praktijk van terecht kwam. Consequent wordt daarbij ook aandacht besteed aan de stand van het onderzoek aangaande het betreffende thema en worden de uitkomsten van eerder onderzoek getoetst aan de bevindingen in de classis Delft en Delfland.

Dit levert op tal van punten correcties of aanvullingen op het bestaande beeld op. Zo wordt aangegeven dat de samenbindende kracht van de classis niet overschat moet worden en dat het classicale gezag snel aan kracht kon verliezen bij interne verdeeldheid. Binnen de regio nam de kerkeraad van Delft een autonome positie in, zodat op stedelijk niveau de classis niet als instrument van calvinisering heeft gewerkt. De auteurs attenderen er voorts terecht op dat ook op het platteland de classis meestal pas in actie kwam ná een verzoek van een plaatselijke gemeente daartoe. Een heel wat passievere rol dus dan in menig onderzoek aan de classicale organisatie is toegeschreven.

Het gedeelte over de huisgenoten des geloofs gaat vooral in op de samenstelling van de kerkelijke gemeenten, met name te Delft, en op de vraag waarom de gereformeerde gemeenten zo traag groeiden. Het onderzoek levert ook hier op onderdelen nieuwe uitkomsten op. Zo blijkt dat de groei van de plattelandsgemeenten mede werd belemmerd doordat men de meest bekwame predikanten bij voorkeur in de stad inzette en niet in de dorpen. Via analyse van de uitvoerige gegevens uit de Delftse lidmatenlijsten kan deze gemeente worden neergezet als een keuze-kerk met een breed sociaal draagvlak. Stellingen als zouden de meeste gereformeerden afkomstig zijn uit de sociale middenlaag (J.J. Woltjer) of vooral uit die groepen van de samenleving die het meeste winnen bij het lidmaatschap (L.J. Rogier), zijn daarmee voor Delft niet houdbaar gebleken. Wel is een duidelijke samenhang zichtbaar tussen de gestrengheid van de tuchttoefening en de groei van de Delftse gemeente, waarmee de stelling van A. Duke wordt ondersteunt.

Het hele eerste boek munt uit in grondigheid, maar ook af en toe in omslachtigheid. Het boek heeft daardoor toch vooral het karakter van een, gelukkig vlot geschreven, naslagwerk gekregen. Alles wat te achterhalen viel over bijvoorbeeld de gang van zaken binnen de classicale vergaderingen, over de verkiezing en het functioneren van ouderlingen en diakenen en over de predikanten die binnen deze classis hebben gediend, heeft een plek gekregen in dit boek. Zelfs alle problemen van deze predikanten in hun ambtsbediening vóór of ná hun periode in de classis Delft en Delfland passeren uitvoerig de revue.

Ondanks alle grondigheid zijn naar mijn idee toch bepaalde vragen blijven liggen en hadden sommige thema's meer uitgebuut kunnen worden. Zo kan men zich afvragen of er wellicht predikan-

ten en kerkeraden waren die zich bewust aan de classis onttrokken; hoe groot de rol was die plattelandspredikanten wisten te spelen binnen de classicale organisatie en of de stelling ten aanzien van de remmende werking van minder bekwame predikanten op het platteland ook op wat langere termijn bezien houdbaar blijft. In een enkel geval wordt wat te gretig gepoogd het bestaande beeld te corrigeren. Zo zijn voor het gedeelte over de sociale status van predikanten weliswaar knap tal van gegevens bij elkaar gezocht, maar overtuigt de conclusie dat de middenpositie van de predikanten in de classis Delft en Delfland minder strak omlind was dan de literatuur wil, niet. Met name de gegevens over de vermogens en over de familierelaties zijn daarvoor te beperkt.

Net als in het eerste boek wordt ook in deel 2, *De nieuwe samenleving*, steeds eerst uiteengezet hoe kerkordelijk over de thema's tucht, openbare orde, armenzorg en geloofsofvoeding werd gedacht en wat de recente stand van onderzoek op deze aandachtsvelden is, om vervolgens de blik te richten op de praktijk in de classis Delft en Delfland. De bronnen focussen die blik wederom vaker op de stad dan op het platteland, hoewel ook in dit deel getracht is al het mogelijke over het platteland boven tafel te krijgen.

Allereerst wordt de disciplinerings van de eigen leden via de tucht aan een diepgaande analyse onderworpen. De tuchttoefening is daartoe zowel kwalitatief als kwantitatief grondig doorgelicht, waarbij gelukkig zeer duidelijk is verantwoord hoe de auteurs te werk zijn gegaan; dit laatste kan helaas niet over ieder recent tuchtonderzoek gezegd worden. De overtredingen zijn onderverdeeld in drie hoofdrubrieken (leertucht, familie-tucht en levenstucht) die op hun beurt weer zijn onderverdeeld in 10 subrubrieken. De gegevens van de stad Delft worden steeds vergeleken met die van het platteland. Dit is mogelijk omdat van zeven van de vijftien gemeenten de kerkeraadacta zijn overgeleverd. Deze gemeenten vormen samen een goede doorsnede van het platteland, door hun gevarieerdheid in omvang en economisch karakter. De gegevens van deze zeven worden niet onderling vergeleken, wat op zich boeiend had kunnen zijn, hoewel het steeds om kleine aantallen gaat. Opvallend in dit hoofdstuk is het vroege tijdstip waarop de kerkeraden zowel op het platteland als in de stad door overheidstegenwerking werden gedwongen de teugels van de tucht te laten vieren. Niet duidelijk wordt in hoeverre deze versoepeling van de tucht ook op het

platteland resulteerde in een sterkere groei van de gemeenten.

In de gedeelten over armenzorg en onderwijs ligt alle nadruk weer op de stad Delft. Van de zeven hoofdstukken over armenzorg gaan er zes over Delft en van de zes hoofdstukken over onderwijs wordt er maar één gewijd aan de situatie op het platteland. 'Arm en Rijk' geeft een zeer verhelderend beeld van de plaats van de gereformeerde armenzorg in de Delftse samenleving. Het laat zien hoe de wereldlijke armenzorg gaandeweg anders werd georganiseerd en hoe de kerkelijke armenzorg daarin werd geïncorporeerd, zodat diakonie en Kamer van Charitate ten slotte volledig samensmolten. Het groeiend aantal behoeftigen en de structurele financiële tekorten brachten de stedelijke overheid ertoe de armenzorg te professionaliseren, waardoor er geen ruimte overbleef voor een autonoom opererende diakonie. Op het platteland, waarbij overigens alleen van Maassluis een min of meer volledig beeld gegeven kan worden, wisten de diakonien hun zelfstandigheid tegenover de wereldlijke overheid wel te bewaren. Anders dan te Delft was hier het aantal bedelenden doorgaans klein, zodat de diakonien niet in financiële problemen kwamen en zich derhalve ook niet tot de overheid hoefden te wenden voor steun. Op dorpsniveau kon zo de kerkelijke voorkeur om allereerst om te zien naar de eigen leden gehandhaafd blijven. De wervingskracht die aan de diakonie wel wordt toegeschreven, zal daarom op het platteland inderdaad groter zijn geweest dan in de stad, waar de gereformeerde kerk geen ruimte kreeg om de eigen armen te ondersteunen.

Het laatste blok van boek 2 is gewijd aan de geloofsopvoeding in kerkelijk en onderwijsverband. Het geloofsonderricht in huiselijke kring wordt wel genoemd als onmisbaar deel van de 'catechetische driehoek', maar komt in de tekst verder niet meer ter sprake. De auteurs richten zich primair op de vraag wat de bedoeling, aard en omvang van de bemoeienis van de gereformeerde kerk met het onderwijs was, om vervolgens te bezien in welke mate de overheid de kerk daarin steunde en wat het uiteindelijke effect van al die inspanningen was. Zij geven zelf al aan dat het makkelijker is de kerkelijke bedoelingen te achterhalen, dan na te gaan in hoeverre de wetgeving op dit terrein ook is uitgevoerd. Duidelijk wordt in ieder geval dat de publieke scholen, dat wil zeggen de Latijnse school te Delft en de dorpscholen, zich beter in beeld laten brengen dan de particuliere

bijscholen, en dat de overheden alleen bereid waren het gereformeerde karakter van de door hen gefinancierde publieke scholen te ondersteunen. Van de docenten op de particuliere scholen werd alleen verwacht dat zij geen boeken streekij met de gereformeerde leer gebruikten. Zeker voor de stad Delft betekende dit dat een algemene calvinisering van het onderwijs onhaalbaar was en de auteurs laten zien dat de gereformeerde kerk dit al snel beseftte.

De verschillende soorten onderwijs passeren in dit gedeelte uitvoerig de revue, wat een welkome aanvulling betekent op de bestaande literatuur over het 16e- en 17e-eeuwse onderwijs in Holland. Het streven naar volledigheid dat de beide boeken kenmerkt, schied echter ook in dit deel iets te ver door. Zo is het hoofdstukje over de Latijnse schoolmeesters op zich boeiend, maar voor het betoog niet direct noodzakelijk.

De beide boeken leveren een belangrijke bijdrage aan onze kennis over de kerkelijke en maatschappelijke ontwikkelingen in de onderzochte periode. Het tweede deel is door de verdeling van de totale stof wel uitdagender en daardoor boeiender dan het eerste. In beide delen wordt terecht ruim aandacht geschonken aan de wederzijdse afhankelijkheid van kerk en staat en aan het proces van wederzijds aftasten en aanpassen, dat in feite de gehele onderzochte periode duurde. De auteurs laten juist op dit punt zien hoe de ontwikkelingen in de stad en op het platteland anders verliepen. In Delft wisten kerkeraad en magistraat elkaar vanaf het begin te vinden en bestond over en weer bereidheid elkaars principiële uitgangspunten te respecteren. Op het platteland verliep de opbouw van de gereformeerde kerk moeizamer, wat mede verklaard wordt uit de minder directe relatie tussen de lokale overheid en de kerkeraad. Op het platteland was daardoor een grotere en actievare rol voor de classis weggelegd dan in de stad.

Van de beschikbare, deels unieke bronnen is grondig gebruik gemaakt, zodat wat te achterhalen viel over de classis Delft en Delfland, in deze boeken te vinden is, zij het soms wat al te breedvoerig. Het is de moeite waard deze uitkomsten te vergelijken met soortgelijk onderzoek naar andere regio's. Dan zal echt duidelijk worden hoe algemeen geldend de hier getrokken conclusies zijn. Het voor zo'n vergelijking zo handige zakenregister wordt daarom in deze boeken node gemist.

E. Geudeke

D.O. Wijnands, E.J.A. Zevenhuizen en J. Heniger, *Een sieraad voor de stad. De Amsterdamse Hortus Botanicus 1638-1993* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1994, 323 blz., f 69,50, ISBN 90-5356-048-3)

De Amsterdamse Hortus Botanicus werd opgezet in 1638 als een zuiver medicinale kruidentuin voor onderwijs van aanstaande apothekers. Geleidelijk ontwikkelde hij zich tot een siertuin, om in 1665 zijn oorspronkelijke functie weer terug te krijgen. In 1682 vond een nieuwe start plaats, toen op de Plantage een 'Sieraad voor de stad' werd ingericht, voor iedereen toegankelijk.

De omstandigheid dat Amsterdam een koopmansstad was met veel relaties in Indië, kwam de Hortus zeer ten goede. Met de bloeiende handel groeide de import van Kaapse en Indische gewassen. Het snelle succes was mede mogelijk door veel andere contacten in het buitenland en door een netwerk van particuliere tuinliefhebbers in de Republiek. Behalve voor het medisch onderwijs werd ook een docent in de plantensystematiek aangesteld. Vanaf het begin was er een band met het Athenaeum Illustre, de latere Universiteit van Amsterdam. Na de Franse tijd, die met betrekkelijk weinig schade werd doorgelopen, hielp het stadsbestuur om de publieksfunctie van de tuin te vergroten. In onze eeuw hadden wetenschappers en docenten steeds minder behoefte aan de Hortus. Ook de aantrekkingskracht op het publiek nam af. Zo ontstond een bestaanscrisis, die ten tijde van de verschijning van dit werk nog niet geheel was overwonnen. Toch eindigen de auteurs hoopvol: zij zien weer een groei in de interesse voor de Hortus van de kant van het wetenschappelijk onderwijs en van het publiek. Ook levert de Hortus een steeds meer gewaardeerde bijdrage aan de internationale natuurbescherming door de kweek en vermeerdering van zeldzame planten.

De uitvoerigheid waarmee de ontstaansgeschiedenis is beschreven, wordt volgehouden tot het einde van het boek. Ik denk dat de auteurs zo wat alles wat zij konden vinden over de Hortus op schrift hebben gesteld, getuige alleen al de lijst van geraadpleegde archivalia. Voor zover het beschreven tijdvak verder terug lag, heeft het boek mij zeer kunnen boeien. Maar vooral voor de periode na de Tweede Wereldoorlog is ietwat kraampachtig gepoogd om 'hoogtepunten' uit jaarverslagen te destilleren.

Terecht is veel aandacht besteed aan Hugo de

Vries (1848-1935), een internationaal vooraanstaand geleerde. Hij was de laatste echte beroemdheid die aan de Hortus was verbonden. Het boek staat verder vol wetenswaardigheden over de ontwikkeling van de botanische wetenschap (van een aristocratische hobby tot een academische studierichting), over het dagelijks leven in de omgeving van de Hortus gedurende de eerste eeuwen van zijn bestaan en over de relaties tussen de Hortusbestuurders en functionarissen in de koloniën.

De auteurs (van wie de eerstgenoemde kort voor de voltooiing van het boek overleed) beoogden voor een breed publiek te beschrijven wat de overheid, de beroepsbotanici en het Amsterdamse plantenminnende publiek gedurende meer dan drie eeuwen met de tuin hebben gedaan. Om dat doel te bereiken zijn zeer veel afbeeldingen opgenomen en wordt de hoofdtekst voortdurend onderbroken door korte kaderteksten, waarin anekdotes en andere tekst-illustraties een plaats kregen. Ten gerieve van de niet-deskundige lezer hebben de schrijvers afgezien van een thematische opzet en het boek ingedeeld in negen chronologisch opeenvolgende hoofdstukken, steeds afgesloten met een terugblik. Een nadeel van deze werkwijze is dat het boek minder bruikbaar is als naslagwerk.

Het boek oogt als de lauwerkrans voor de overwinning van de Hortus in zijn overlevingsstrijd, al ontkennen de auteurs dat het al zover is. De uitvoering is subliem te noemen, met prachtig papier en - op een enkele na - schitterende illustraties met zeer verzorgde bijschriften. En ofschoon de auteurs gemikt hebben op een niet-wetenschappelijk publiek, is het boek voorzien van een uitvoerig notenapparaat en een dito literatuuropgave en lijst van archivalia. Het werk wordt besloten met indices op persoons- en plantennamen.

Kortom: een prachtig boek, zowel om in te kijken als om te lezen. Het is te hopen dat de auteurs het door hen beoogde brede publiek bereiken, al vormt de prijs (ondanks subsidies) misschien een drempel. Hij is echter zeker niet te hoog.

B. van der Wulp

Rectificatie

In *Holland* 27 (1995) nr 4/5 stond een recensie door J.A. Mol van het boek van Geertruida de Moor, *Verborgen en geborgen. Het cisterciënzerinnen-*

klooster Leeuwenhorst in de Noordwijkse regio (1261-1574) (Middelleeuwse studies en bronnen XLII; Hilversum: Verloren, 1994). Hierin is de passage onderaan bladzijde 307 en bovenaan bladzijde 308 enigszins verminkt, waardoor de strekking onbegrijpelijk is geworden. Voor de goede orde volgt hier de volledige alinea met de juiste tekst.

Tot slot lijkt het me niet juist dat de auteur inzake de overname van de kloostergoederen door de Staten van Holland in 1574 consequent van confiscatie spreekt en daarbij de dissertatie van J.F. van Beeck Calkoen aanhaalt. De hoofdthese van deze rechtshistoricus is immers dat het nu juist geen *confiscatie* betrof: de goederen werden niet genaast, in beslag genomen of verbeurd verklaard, noch aan de *fiscus* overgedragen c.q. aan de domeinen toegevoegd. Er werd een apart fonds van gevormd dat conform de oorspronkelijke bestemming *ad pios usus* moest dienen, dus voor de financiering van vrome doelen (bijvoorbeeld de financiering van de Leidse universiteit). Veel beter is het daarom van *sequestratie* of 'beheersovername' te spreken; zie daartoe de heldere uitleg in het boek van Vermaaseren over het klooster Sion bij Delft uit 1981.

Redactie